

ANUARUL INSTITUTULUI
DE STUDII ITALO-ROMÂN



INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO
DI STUDI ITALO-ROMENO

VI

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

ANUARUL INSTITUTULUI DE STUDII ITALO-ROMÂN



INSTITUTUL DE STUDII
ITALO-ROMÂN

ANNUARIO DELL'ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

VI

CLUJ-NAPOCA ♦ ROMA

2009

**Editat cu sprijinul
Autorității Naționale pentru Cercetare Științifică**

**ISSN!@ 1841-012X
ISSN 2457-4333**

© 2010 Autorii. Aceste texte nu pot fi reproduse parțial sau integral
fără acordul autorilor / *Gli autori: questi testi non possono essere
riprodotti parzialmente o integralmente senza l'accordo degli autori.*

Institutul de Studii Italo-Român
Strada Mihail Kogălniceanu, nr. 1
Tel.: (0040) 264-405.300 / interior 5457
E-mail: isir.cluj@gmail.com

Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./Fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro
<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

INSTITUTUL DE STUDII ITALO-ROMÂN
ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

CONSILIUL ȘTIINȚIIFIC / CONSIGLIO SCIENTIFICO

Prof. Antonello Biagini (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Nicolae Bocșan (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Conf. Ioan-Marius Bucur (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Lect. Andrea Carteny (Universitatea de Studii din Teramo)
Prof. George Cipăianu (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Fulvio D'Amoja (Universitatea de Studii Perugia)
Prof. Francesco Dante (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Pasquale Fornaro (Universitatea de Studii Messina)
Conf. Ovidiu Ghitta (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Lect. Francesca Romana Lenzi (Universitatea Europeană din Roma)
Prof. Dumitru Mătiș (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Conf. Gheorghe Mândrescu (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Toader Nicoară (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Giovanna Motta (Sapienza Universitatea din Roma)
Lect. Giuseppe Motta (Sapienza Universitatea din Roma)
Prof. Gaetano Platania (Universitatea „La Tuscia” Viterbo)
Lect. Francesco Randazzo (Universitatea de Studii Perugia)
Prof. Nicolae Sabău (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)
Prof. Cornel Sigmirean (Universitatea „Petru Maior” Târgu-Mureș)
Prof. Liviu Petru Zăpârțan (Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca)

Au îngrijit ediția / Hanno curato l'edizione:

Gheorghe Mândrescu, Giordano Altarozzi

A colaborat / Ha collaborato:

Ioana Mândrescu (traducătoare / *traduttrice*)

INSTITUTUL DE STUDII ITALO-ROMÂN

ÎN ANUL 2009

Activitatea noastră s-a concentrat pe tot parcursul anului, spre adunarea, traducerea și pregătirea materialelor prezentate la sesiunea de comunicări din toamna lui 2008 și a celor ce urmau să fie cuprinse în Anuarul ce ilustra activitatea anului 2007 și care încă nu fuseseră publicate. A fost o muncă perseverentă la care au contribuit toți cei trei membri ai Institutului: Gheorghe Mândrescu, Giordano Altarozzi și Ioana Mândrescu.

Am depus documentația necesară participării la concursul pentru obținerea unei burse destinată tipăririi Anuarului, bursă oferită de Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică, care în final a acordat fondurile oferite editurii Presa Universitară Clujeană, unde am avut tot sprijinul din partea directorului Codruța Săcelean.

Contactele inițiate cu profesori de la Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș vizând lărgirea cercului de colaboratori și extinderea ariei de activitate a Institutului nostru, au fost încununate de succes și prin munca lui Giordano Altarozzi, care pe lângă cursul de „Istoria Civilizației Italiene” susținut la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca a început să predea la Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș cursuri de Relații Internaționale. Eforturile comune au găsit un sprijin ferm în profesorul Cornel Sigmirean care s-a arătat imediat dispus să depună eforturi spre crearea în localitate a unei filiale a Institutului de Studii Italo-Român de la Cluj-Napoca. Practic la 27 mai 2009 s-a încheiat protocolul de colaborare între Facultatea de Științe și Litere, Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș și Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai”, respectiv Institutul de Studii Italo-Român și pe care îl prezentăm în anexă, spre a exemplifica noile direcții de colaborare și cercetare.

Analiza Raportului de Autoevaluare ne-a adus în final, la 6 iulie 2009 un Raport de evaluare din partea Consiliului Cercetării Științifice și a Comisiei de evaluare a unităților de cercetare de pe lângă Universitatea „Babeș-Bolyai”, pe care le prezentăm alăturat. Acest document reprezintă pentru noi o

recunoaștere a calității activităților desfășurate în acești primi cinci ani, fiind un imbold pentru maniera de structurare și desfășurare a muncii viitoare.

În acest sens dezbaterile din cadrul Consiliului Științific reunit la Cluj-Napoca în ziua de 28 mai 2009, vizând tocmai diversificarea și extinderea activităților Institutului, au impus schimbarea numelui acestuia, care se va numi Institutul de Studii Italo-Român. Denumirea nouă va apare și pe coperta volumului anuarului VI (2009). S-a hotărât totodată mărirea numărului membrilor Consiliului Științific și instituirea calității de membri corespondenți și membri susținători (vezi procesul verbal alăturat).

Ne-am propus ca prin studiile colaboratorilor invitați, prin întâlnirile-dezbateri, prin participarea la diverse întruniri între care Cursurile din cadrul Programului Erasmus la Universitatea din Messina (ținute de Gheorghe Mândrescu în aprilie 2009) sau întâlnirile de la Școala de Vară *Diva Deva* (iulie 2009), să continuăm a readuce în actualitate realități din evoluția istorică, culturală, artistică, politică, religioasă s.a. și să prezentăm pașii făcuți împreună înainte de deturnarea și înapoierea adusă de epoca comunistă. Se regăsesc în acest număr al Anuarului numeroase mărturii de acest fel, rod al unor competente cercetări științifice. Sperăm că ele vor contribui la fireasca refacere a unui fir european ce a unit Italia și România, fir de care avem nevoie acum când dificultățile revenirii la cadrul firesc sunt evidente și după douăzeci de ani de la căderea sistemului opresiv.

Conf. Dr. Gheorghe Mândrescu
Directorul Institutului de Studii Italo-Român.

L'ISTITUTO DI STUDI ITALO-ROMENO

NEL 2009

L'attività dell'Istituto si è concentrata per tutta la durata dell'anno nella raccolta, traduzione e preparazione dei materiali presentati nella sessione scientifica tenutasi nell'autunno 2008 e di quelli che sarebbero stati compresi nell'annuario per il 2007. Un lavoro a cui hanno dato il loro contributo i tre membri dell'Istituto Gheorghe Mândrescu, Giordano Altarozzi e Ioana Mândrescu.

È stata depositata la documentazione necessaria per la partecipazione a un progetto di finanziamento per la pubblicazione dell'Annuario bandito dall'Autorità Nazionale per la Ricerca Scientifica di Bucarest, che ha accordato dei fondi alla Casa editrice „Presa Universitară Clujeană”, che ringraziamo qui nella persona del suo direttore Codruța Săcelean per il supporto offerto.

I contatti avviati con i professori dell'Università „Petru Maior” di Târgu-Mureș, volti ad allargare la cerchia dei collaboratori e a estendere l'area di attività del nostro Istituto, sono stati portati a termine in modo positivo anche grazie al lavoro di Giordano Altarozzi, che oltre al corso di Storia della Civiltà italiana tenuto presso l'Università „Babeș-Bolyai” di Cluj-Napoca, ha iniziato a insegnare presso l'Università „Petru Maior” corsi di Relazioni Internazionali. Il comune impegno ha trovato un sostenitore convinto nel professor Cornel Sigmirean, il quale si è dimostrato disposto fin dal primo momento a impegnarsi per favorire l'apertura a Târgu-Mureș di una filiale dell'Istituto di Studi Italo-Romeno di Cluj-Napoca. Il 28 maggio 2009 è stato dunque firmato il protocollo di collaborazione tra la Facoltà di Scienze e Lettere dell'Università „Petru Maior”, la Facoltà di Storia e Filosofia dell'Università „Babeș-Bolyai” e l'Istituto di Studi Italo-Romeni, protocollo che si trova pubblicato in appendice e che contribuisce a chiarire le nuove linee di collaborazione e ricerca dell'Istituto.

L'analisi del Rapporto di autovalutazione ha preceduto il Rapporto di valutazione da parte del Consiglio della Ricerca Scientifica e della Commissione di valutazione delle unità di ricerca dell'Università „Babeș-

Bolyai", datato 6 luglio 2009 e che presentiamo pubblicato in allegato. Tale documento rappresenta il riconoscimento della qualità delle attività svolte nel corso dei primi cinque anni di vita dell'Istituto e una spinta per continuare lungo la strada intrapresa finora.

In tal senso i dibattiti interni al Consiglio Scientifico riunitosi a Cluj-Napoca il 28 maggio 2009, che hanno riguardato soprattutto la diversificazione e l'estensione delle attività dell'Istituto, ne hanno imposto il cambio del nome, che da quel momento è divenuto Istituto di Studi Italo-Romeno. La nuova denominazione appare già sulla copertina del presente numero dell'Annuario. Allo stesso tempo è stato deciso anche l'allargamento del numero dei membri del Consiglio Scientifico e l'istituzione della figura dei membri corrispondenti e dei sostenitori (si veda in merito il verbale della riunione allegato).

Attraverso gli studi dei collaboratori invitati, gli incontri-dibattito, la partecipazione a diversi incontri – tra cui i Corsi tenuti nel quadro del Programma Erasmus presso l'Università di Messina (sostenuti dal prof. Gheorghe Mândrescu nell'aprile 2009) e gli incontri organizzati nel quadro della Scuola estiva *Diva Deva* (luglio 2009) – ci siamo proposti di continuare a rendere attuali le realtà dell'evoluzione storica, culturale, artistica, politica, religiosa e di presentare i passi fatti insieme prima del sottosviluppo portato dal regime comunista. In questo numero dell'Annuario si trovano diverse testimonianze in tal senso, frutto di competenti ricerche scientifiche. È nostra speranza che esse contribuiscano alla ricostruzione di quel filo europeo che ha già unito Italia e Romania, filo di cui abbiamo ancor più bisogno in un momento in cui, a vent'anni dalla caduta di quel sistema oppressivo, le difficoltà del ritorno a un quadro obiettivo si fanno sempre più evidenti.

Conf. Dr. Gheorghe Mândrescu
Direttore dell'Istituto di Studi Italo-Romeno.



ROMÂNIA

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII
UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA

Str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1,
 400084 Cluj-Napoca
 Tel. (00) 40 - 264 - 40.53.00*; 40.53.01; 40.53.02 ; 40.53.22
 Fax: 40 - 264 - 59.19.06; 59.50.51
 E-mail: staff@staff.ubbcluj.ro

RAPORT DE AUTOEVALUARE

A. Prezentare generală a UC (unității de cercetare)

1. Date de identificare

Denumirea UC	Institutul Italo-Român de Studii Istorice	
Anul înființării UC*	2003, 1 mai	
Subordonarea	Facultatea de Istorie si Filosofie- Universitatea Babeș Bolyai	
Telefon	0264 405300/ int 5457	
Fax		
Contact (@)	Istituto.italo-rumeno@hotmail.com	
Pagina de web		
Numele Directorului UC	conf. Gheorghe Mândrescu din partea italiană-Universitatea La Sapienza Roma, dr. Andrea Carteny	Poza directorului Poza* reprezentativă pentru domeniul UC (optional)
Logo UC		
Persoana de contact UC Nume: conf. Gheorghe Mândrescu Telefon : 0744343391 Fax: E-mail: istituto.italo-rumeno@hotmail.com		

Tipul UC: institut

2. Parteneri și rețele de cercetare

a. Parteneri (în UBB, naționali sau internaționali)

- Informații relevante privind colaborarea cu parteneri

Protocolul de înțelegere nr. 758/ 4 XII 2002 privind crearea Institutului Italo-Român de Studii Istorice Biblioteca de studii și istorie italiană prevede acordul între Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca- Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „La Sapienza” Roma și Universitatea „San Pio V” Roma privind deschiderea la Cluj a Institutului și Bibliotecii ce-și propune să promoveze cunoașterea culturii și istoriei române în Italia și a istoriei și culturii italiene în România inițiativa încheierii acestui acord este urmarea unei colaborări începută în anul 1999 la Roma prin înțelegerea intervenită între conferențiar Gheorghe Mândrescu (pe atunci director interimar la Accademia di Romania la Roma) și profesorul Antonello Biagini de la Universitatea „La Sapienza” Roma.

- Protocele de colaborare semnate (se vor anexa) Anexăm copia protocolului în limba română și italiană

- Rezultate științifice obținute și valorificate în colaborare cu parteneri. Organizarea cu partenerii italieni a opt sesiuni de comunicări alternativ în Italia și România, cu lucrările publicate: - Etnie și confesiune în Transilvania, Roma 1999 -Stat și națiune în Europa Centro-Orientală, Cluj-Napoca 2001 - România spre Uniunea Europeană, Roma 2002 -Stat și biserică în Europa, Cluj-Napoca 2003.- Comunism și Comunisme. Modelul românesc, Messina 2004. -Războiul și societatea în secolul XX, Cluj-Napoca , Arcalia 2005 - Imagine reflectată. Români în Italia și italieni în România., Foligno 2007. - Imagine reflectată. Momente de istorie comparată, Cluj-Napoca, Alba- Iulia 2008.

Vom prezenta la alte rubrici volumele publicate.

- Granturi de cercetare, cărți etc., realizate în colaborare cu parteneri. Cărți realizate în colaborare cu partenerii italieni: în intervalul 2003-2008 s-au editat trei volume (bilingv român-italian) din Anuarul Institutului Italo-Român de Studii Istorice

b. Structura face parte dintr-o rețea de cercetare. Grupul de cercetători activează în principal în cadrul Universității La Sapienza Roma- Departamentul de istorie și la Universitatea „Babeș-Bolyai” Facultatea de Istorie și Filosofie Departamentul de Cercetare.

3. Descrierea UC

3.1. Domeniul în care se dorește a fi recunoscută unitatea de cercetare

Își propune să promoveze cunoașterea istorie și culturii românești în Italia și a istoriei și culturii italiene în România

3.2. Aria de cercetare (512 caractere)

Schimb de documentații, informații și specialiști implicați în programe de cercetare și didactice comune, în sectoare privind: istoria lumii romane, a latinității, istoria medievală, modernă, a creștinismului, a artei, a migrațiilor, a raporturilor interetnice și interreligioase, a mentalităților, probleme naționale și ale minorităților istoria Europei și a Uniunii Europene, relații internaționale, formație doctorală și în cotutelă. Proiecte interdisciplinare pentru profesori cercetători, studenți.

*Pozele vor fi trimise în format gif, jpg, min 300 dpi

3.3.Obiective

- formare doctorală și cercetare postdoctorală pe lângă Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, La Sapienza Roma , Universitatea San Pio V, Roma, Universitatea din Messina, Universitatea „La Tuscia” din Viterbo
- proiecte comune de cercetare pe teme specifice și interdisciplinare
- cercetare pentru aprofundarea cunoașterii raporturilor româno-italiene în diverse epoci și în diverse sectoare
- organizarea de colocvii, sesiuni de comunicări și seminarii
- susținerea activității bursierilor români în Italia și a bursierilor italieni în România, urmând tradiția Școlii Române de la Accademia di Romania de la Roma
- traducerea de texte din limba italiană în limba română și din limba română în limba italiană

3.4. Strategia UC

- o Planurile strategice ale UC pe termen scurt (3 ani) și mediu (4-7 ani). Atragerea unor sponsori pentru editarea Anuarului Institutului.; organizarea de sesiuni anuale cu participare interdisciplinară, alternativ în România și Italia; urmărirea și susținerea activității tinerilor cercetători interesați de raporturile româno-italiene, publicarea studiilor elaborate în Anuar și invitarea la sesiunile comune; prezentarea patrimoniului bibliotecii deschisă pentru studiul studenților și cercetătorilor; traducerea de volume pentru marele public, pentru cercetători și cu scop didactic.
- o Concordanța cu strategia de cercetare a UBB (Buletinul informativ nr. 24/dec.2004)
- o Concordanța cu tematicile prioritare ale Planurilor de cercetare la nivel național sau UE

3.5.Organizarea (structura) UC

3.5.1. Organigrama (format jpg. 300 dpi) Director, bibliotecar, consiliu științific, cercetători asociați, Gheorghe Mândrescu, Confrențiar CS II, director, Ioana Mândrescu, personal administrativ-tehnic, referent, bibliotecar.

3.5.2. Echipa unității de cercetare

Nume și prenume	Gradul didactic/de cercetare	Semnatura
Nicolae Bocșan	Profesor(CS I) conducător de doctorat	
George Cipăianu	Profesor (CS I) conducător de doctorat.	
Toader Nicoară	Profesor (CS I) conducător de doctorat	
Nicolae Sabău	Profesor (CS I) conducător de doctorat	
Liviu Zăpârțan	Profesor (CS I) conducător de doctorat	
Antonello Biagini	Profesor (CS I) conducător de doctorat)	
Giovanna Motta	Profesor (CS I) conducător de doctorat	
Pasquale Fornaro	Profesor (CS I) conducător de doctorat	
Gaetano Platania	Profesor (CS I) conducător de doctorat	
Gheorghe Mândrescu	Conferențiar (CS II)	
Giordano Altarozzi	Cercetător, Doctor	
Andrea Carteny	Cercetător, Doctor	
Giuseppe Motta	Cercetător, Doctor	
Daniel Pommier Vincelli	Cercetător , Doctor	
Francesco Randazzo	Cercetător, Doctor	
Andrea Porcaro	Doctorand cu frecvență	
Ioana Mândrescu	Master	

pentru **”Gradul didactic/ de cercetare”** alegeți:

- 1 - pentru „Profesor (CS I) conducător de doctorat”
- 2 - pentru „Profesor (CS I)”
- 3 - pentru „Conferențiar (CS II)”
- 4 - pentru „Șef lucrări / Lector (CS III)”
- 5 - pentru „Asistent”
- 6 - pentru „Cercetător”
- 7 - pentru „Personal administrativ-tehnic”
- 8- pentru „Student master/Studii aprofundate”
- 9 - pentru „Doctorand cu frecvență”
- 10 – pentru „Doctorand fără frecvență”

NOTA: un cadru didactic sau cercetător poate face parte cel mult în două centre de cercetare, din care cel puțin unul are caracter inter(multi) disciplinar.

4. Infrastructura de cercetare existentă

a. Echipamente

Calculator, copiator

b. Software existent/dezvoltat

--

c. Laboratoare de cercetare ale UC

--

d. Facilități de documentare

Fișier al bibliotecii

e. Spații la dispoziția UC

Sala 304 în clădirea centrală a Universității Babeș-Bolyai, str, M. Kogălniceanu, nr. 1

5. Rezultate obținute de către membrii echipei UC la nivel național/internațional, în ultimii 5 ani.

a. Lucrări științifice publicate în reviste cotate ISI (se pot consulta la Serviciul de Management al Cercetării Științifice)

nr.

Titlul lucrării	Autorii lucrării	Denumire revista, an, paginile de început și sfârșit	Factorul de impact / Citări	Nr. autori din UC / nr. total de autori	Punctaj

b. Lucrări științifice publicate în reviste indexate în baze de date internaționale

(Consiliul Cercetării Științifice va publica o listă a revistelor indexate)

nr.

Titlul lucrării	Autorii lucrării	Denumire revistă, an, paginile de început și de sfârșit	Baza de date	Nr. autori din UC/nr. total de autori	Punctaj

c. Lucrări științifice publicate în limbi de circulație internațională, în reviste științifice neindexate în BDI

nr.

Titlul lucrării	Autorii lucrării	Denumire revistă, an, paginile de început și de sfârșit	Nr. autori din UC / nr. total de autori	Punctaj

d. Lucrări științifice publicate în limba română / maghiară în reviste științifice recunoscute CNCSIS

nr.

Titlul lucrării	Autorii lucrării	Denumire revistă, an, paginile de început și de sfârșit	Nr. autori din UC / nr. total de autori	Punctaj

e. Lucrări științifice publicate în limbi de circulație internațională, în extenso, în volume / CD-uri ale unor conferințe științifice internaționale cu editori, ISBN și în edituri internaționale, inclusiv indexate în BDI (nu sunt luate în considerare rezumatele) nr.

Titlul lucrării	Autorii lucrării	Denumire conferință (volum)	An, paginile de început și de sfârșit	Editura	Editor	ISBN	Baza de date	Nr. autori din UC/nr. total de autori	Punctaj
1. Romania-Italia-Europa	Francesco Randazzo (a cura di)	Volum al sesiunii de comunicări Roma-Cluj-Napoca	2003 Pag. 308	Periferia Cosenza	Universitatea La Sapienza Roma	88-87080-75-5		Opt autori din UC	
2. Storia della Romania Contemporanea	Antonello Biagini	Volum de autor	2004 Pag. 186	Bompiani Milano		88-452-3328-6		Un autor din UC	
3. Viaggiando nelle terre romene (Italiani ed europei nei Principati-sec.XVI-XIX)	Giuseppe Motta	Volum de autor	2004 Pag. 248	Sette Città Viterbo		88-7853-007-7		Un autor din UC	
4. Istoria Turciei contemporane	Antonello Biagini (traducerea din italiană Ioana Măndrescu)	Volum de autor	2005 Pag. 223	Accent Cluj-Napoca	Institutul Italo-Român de Studii Istorice	973-8445-78-7		Un autor din UC	
5. Comunismo e comunismi. Il modello romano	Gheorghe Măndrescu Giordano Altarozzi (a cura di)	Volum al sesiunii de comunicări de la Messina 3-4 mai 2004	2005 Pag. 280	Accent Cluj Napoca	Institutul Italo-Român de Studii Istorice-Fundația Bonino Pulejo Messina-CISUECO Università „La Sapienza” Roma	973-8445-85-x		Șase autori din UC Total 21 autori	
6. Un rapporto difficile. Romania e Stati Uniti nel periodo interbellico	Giuseppe Motta	Volum de autor	2006 Pag. 192	Franco Angeli Milano		88-464-8012-0		Un autor UC	

7 Războiul și societatea în secolul XX. Guerra e società nel XX secolo	Gheorghe Măndrescu Giordano Altarozzi Coordo- Natori	Volumul sesi- unii cu același titlul Cluj- Napoca-Arcalia 6-8 mai 2005	2007 Pag. 396	Accent Cluj- Napoca	Institutul Italo-Român de Studii Istorice și CISUECO Universitatea „La Sapienza” Roma	978-973-8915-30-5	Zece autori din UC Total 27 autori
8. I partii politici in Romania (1989-2004)	Andrea Carteny	Volum de autor	2007 Pag. 140	Periferia Cosenza	Proiectul Prin 2005 Universitatea „La Sapienza” Roma	88-87080-550	Un autor din UC
9 La Romania e la guerra di Spagna	Giordano Altarozzi	Volum de autor	2007 Pag. 308	Periferia Cosenza	Proiectul Prin 2005 Universitatea „La Sapienza” Roma	978-888 9848-43-2	Un autor UC
10 L'immagine riflessa. Romeni in Italia e italiani in Romania	Giordano Altarozzi, Gheorghe Măndrescu, Daniel Pommier Vincelli (a cura di)	Volumul sesiunii de comunicări Foligno 22- 25 februarie 2007	2008 Pag 227	Centro Stampa „Nuova Cultura” Roma, Collana Chioschi Gialli	Institutul Italo-Român de Studii Istorice, Universitatea „La Sapienza” Roma și Universitatea Babeș Bolyai Cluj-Napoca	886 134 220-5	Cinci autori din UC Total 13 autori
11. Anuarul Institutului Italo-Român de Studii Istorice Anuario dell'Istituto Italo-Romeno di Studi Storici	Gheorghe Măndrescu Andrea Carteny (sub îngrijirea)	Volum colectiv	2004 Pag. 354	Presa Universi- tară Clujeană, Cluj-Napoca	Institutul Italo-Român de Studii Istorice	973-610-278-5	12 autori din UC Total 34 autori
12. Anuarul Institutului Italo-Român de Studii Istorice Anuario dell'Istituto Italo-Romeno di Studi Storici	Gheorghe Măndrescu Giordano Altarozzi (sub îngrijirea)	Volum colectiv	2005 Pag. 200	Accent Cluj- Napoca	Institutul Italo-Român de Studii Istorice	ISSN 1842- 012x	7 autori din UC Total 13 autori
13. Anuarul Institutului Italo-Român de Studii Istorice Anuario dell'Istituto Italo-Romeno di Studi Storici	Gheorghe Măndrescu, Giordano Altarozzi (sub îngrijirea)	Volum colectiv	2007 Pag. 333	Accent Cluj- Napoca	Institutul Italo-Român de Studii Istorice	ISSN 1842- 012x	9 autori din UC Total 21 autori.

f. Lucrări științifice (inclusiv rezumate) publicate în limbi de circulație internațională în volume / CD-uri ale unor conferințe științifice internaționale cu editori, neindexate în BDI

nr.

Titlul lucrării	Autorii lucrării	Denumire conferință (volum)	An, paginile de început și de sfârșit	Editura	Editor	Nr. autori din UC/nr. total de autori	Punctaj

g. Lucrări științifice publicate în volume / CD-uri ale unor conferințe științifice naționale cu editori (nu se iau în considerare rezumatele)

nr.

Titlul lucrării	Autorii lucrării	Denumire conferință (volum)	An, paginile de început și de sfârșit	Editura	Editor	Nr. autori din UC/nr. total de autori	Punctaj

h. Cărți științifice/capitole publicate în edituri internaționale recunoscute (Consiliul Cercetării Științifice va publica o listă a acestor edituri)

nr.

Titlul cărții/capitolului	Autorii	Nr. pagini	Editura	Editor	Anul	Nr. autori din UC/nr. total de autori	Punctaj

i. Cărți științifice/capitole publicate în limbi de circulație internațională, în alte edituri decât cele de la punctul h.

nr.

Titlul cărții/capitolului	Autorii	Nr. pagini	Editura	Editor	Anul	Nr. autori din UC/nr. total de autori	Punctaj

j. Cărți științifice/capitole publicate în limba română / maghiară în edituri recunoscute CNCSIS.

nr.

Titlul cărții/capitolului	Autorii	Nr. pagini	Editura	Editor	Anul	Nr. autori din UC/nr. total de autori	Punctaj

k. Invenții / Brevete**nr.**

Titlul	Date identificare	Autorii	Anul	Nr. autori din UC/nr. total de autori	Punctaj

l. Produse științifice omologate și / sau valorificate**nr.**

Denumire	Date identificare	Autorii	Anul	Nr. autori din UC / nr. total de autori	Punctaj

6. Proiecte de cercetare internaționale / naționale derulate în ultimii 5 ani sau în curs de desfășurare**a. Granturi/proiecte de cercetare câștigate prin competiții internaționale de către UC**

Titlul grantului/ proiectului	Date de identificare (beneficiari)	Director (nume, prenume)	Durata	Poziția UC Coordonator/ colaborator	Valoarea grantului (fără valoarea aferentă partenerilor) USD/EUR	Punctaj

b) Granturi/proiecte de cercetare câștigate de UC prin competiții interne (UBB) și naționale

Titlul grantului/ proiectului	Date de identificare (beneficiari)	Director (nume, prenume)	Durata	Poziția UC Coordonator/ colaborator	Valoarea grantului (fără valoarea aferentă partenerilor) RON	Punctaj

c) Contracte de cercetare cu mediul socio-economic

Titlul contractului	Date de identificare (beneficiari)	Director (nume, prenume)	Durata	Poziția UC Coordonator/ colaborator	Valoarea grantului (fără valoarea aferentă partenerilor) RON	Punctaj

7. Recunoașterea prestigiului științific (se atașează în copie documentele doveditoare)

a. Conducere de doctorat (teze finalizate), în ultimii 5 ani

La inițiativa conducerii Institutului Italo-Român de Studii Istorice în anul 2004 s-a lansat ideea deschiderii unui doctorat în cotutelă condus de doi membri ai Consiliului Științific, profesorul Antonello Biagini de la Universitatea „La Sapienza” Roma și profesorul Gheorghe Cipăianu de la Universitatea Babeș Bolyai din Cluj-Napoca. Ca urmare s-a realizat susținerea primului doctorat în cotutelă de către dr. Dorina Orzac iar în prezent doctoranda Sanda Borșa și doctorandul Andrea Porcaro s-au înscris în anul 2008 , în cadrul aceleiași inițiative și parcurg stagiul de documentare.

Nume și prenume conducător	Nume și prenume doctorand	Titlul tezei	Conducere de doctorat națională	Punctaj	Cotutelă internațională (universitatea)	Punctaj
Profesor Antonello Biagini Și Profesor Gheorghe Cipăianu	Dorina Orzac	Regimul comunist din România 1945-1965. Studiu de caz: Maramureș	Teza susținută la Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca în 23 iunie 2007		Teza susținută la Universitatea „La Sapienza” Roma în 1 iunie 2008	

b. Referent în comisii de doctorat internaționale, în ultimii 5 ani

Nume și prenume referent	Nume și prenume doctorand	Universitatea	Nume și prenume conducător științific	Data	Punctaj
Profesor Toader Nicoară și Conferențiar Gheorghe Mândrescu	Dorina Orzac	Universitatea „La Sapienza” Roma	Prof. Antonello Biagini și Prof. Gheorghe Cipăianu	1 iunie 2008	

c. Membru în colective de redacție ale unor reviste științifice recunoscute, în ultimii 5 ani

Nume și prenume	Reviste naționale	Punctaj	Reviste internaționale	Punctaj
Conf. Gheorghe Mândrescu Editor, redactor coordonator.	Studia Universitatis Babeș Bolyai, Historia 3 2003-2007 și Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia Artium 1/2008			

d. Referent atestat al unor reviste științifice cotate ISI sau indexate în BDI, în ultimii 5 ani

Nume și prenume	Reviste cotate ISI	Punctaj	Reviste indexate în BDI	Punctaj

e. Expert științific atestat

Nume și prenume	Expert național	Punctaj	Expert internațional	Punctaj

f. Premii acordate pentru întreaga activitate

Nume și prenume	Premii naționale	Punctaj	Premii internaționale	Punctaj

g. Editări de volume științifice, în ultimii 5 ani

Nume și prenume	Titlul volumului	Editura	Anul	Număr de pagini	Punctaj

8. Contribuții semnificative la dezvoltarea cunoașterii științifice. Se atașează, în copie, cele mai importante 5 lucrări / articole (citate și/sau recenzate – se va indica sursa), reprezentative pentru contribuțiile la cunoașterea științifică, din domeniul unității de cercetare, realizate în ultimii 5 ani.

9. Program de pregătire postuniversitară organizate de UC în aria de competență declarată.

În cadrul colaborării Institutului Italo-Român de Studii Istorice cu Universitatea din Messina unde activează profesorul Pasquale Fornaro membru al Consiliului Științific, începând cu anul 2006 am fost coopțați la activitatea Eurolab, organism al Universității italiene și am participat la cursurile de vară prin zece doctoranzi clujeni și conferențiar Gheorghe Mândrescu. S-au susținut conferințe și dezbateri în cadrul celor zece zile petrecute la Messina.

În anul 2007 ca răspuns la inițiativa italiană am organizat la Cluj și Arcalia o școală de vară cu participarea a zece doctoranzi italieni și zece doctoranzi maghiari împreună cu conferențari din ambele țări. În paralel alte două doctorande au participat la tabăra de la Messina.

În anul 2008 au participat la tabăra de la Messina și au conferențiat conferențiar Gheorghe Mândrescu și student Valentin Trifescu.

Ne propunem ca în iulie 2009 Institutul Italo-Român de Studii Istorice și Conservatorul Gheorghe Dima din Cluj împreună cu Centrul Cultural Deva să continuăm această tradițională întâlnire internațională.

B. Parte liberă (maxim 1-2 pagini)

Subiecte ce pot fi abordate

- Realizări deosebite ale UC nemenționate anterior
- Poze reprezentative (1-2)

C. Politica de dezvoltare viitoare a UC

Notă: În formular sunt marcate cu gri criteriile specifice UBB, celelalte criterii fiind specifice evaluării CNCSIS



ROMÂNIA
UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA

Str. Mihail Kogălniceanu, nr. 1, 400084 Cluj-Napoca
Tel. (00) 40 - 264 - 40.53.00*; 40.53.01; 40.53.02; 40.53.22
Fax: 40 - 264 - 59.19.06
E-mail: staff@staff.ubbcluj.ro

Raport de evaluare privind
Institutul italo-român de studii istorice

În urma evaluării dosarului, am formulat următoarele observații:

- I. Partea cuantificată în Raportul de autoevaluare și confirmată prin Raportul de evaluare însumează: **1106 puncte**
- II. Calitatea managementului și a resurselor:
 - A.2. – 18 p.
 - A.3. – 20 p.
 - A.4. – 20 p.
 - A.8. – 10 p.
 - A.9. – 6 p.
 - B. – 10 p.
 - C. 10 p.

Total II : 94 puncte

Observații și Recomandări

1. Deși numărul membrilor Institutului este suficient iar structura lui este corespunzătoare pentru a fi recunoscut ca unitate de cercetare în cadrul UBB, recomandăm atragerea câtorva doctoranzi români.
2. Recomandăm conceperea și câștigarea unor proiecte/granturi atât prin competiție națională cât și internațională, dată fiind componența mixtă italo-română a Institutului precum și conturarea de proiecte de cercetare comune între specialiștii români și italieni.
3. Recomandăm includerea în viitor a unui/unor posturi independente de cercetare în schema UC, în urma câștigării unor granturi sau a atragerii de contracte
4. Activitatea de până acum a Institutului este una cu vizibilitate internă și internațională, dată fiind și participarea unor personalități din România și Italia.
5. **Susținem efectuarea vizitei de evaluare a UC.**

6.07.2009

Consiliul Cercetării Științifice
Comisia de evaluare unităților de cercetare
Prof. dr. Ioan Bucur

PROCES VERBAL LA REUNIUNEA CONSILIULUI

ȘTIINȚIFIC DIN 28 MAI 2009

În ziua de 28 mai 2009 la ora 21 în localul Complexului Studentesc „Universitas” al Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca s-a reunit Consiliul Științific al Institutului Italo-Român de Studii Istorice cu următoarea ordine de zi:

1. raportul activităților desfășurate (conf. Mândrescu);
2. Modificări de Statut;
3. Alegeri ale funcțiilor sociale;

Sunt prezenți: Nicolae Bocșan, Toader Nicoară, Ovidiu Ghitta, Gheorghe Mândrescu, Nicolae Sabău, Liviu Petru Zăpârțan, Antonello Biagini cu delegație din partea prof. Fulvio D’Amoja, Giovanna Motta cu delegație din partea prof. Gaetano Platania, Andrea Carteny cu delegație din partea prof. Francesco Dante, absenți justificați proff. Pasquale Fornaro și George Cipăianu.

După aprobarea raportului prezentat de conf. Gheorghe Mândrescu, Consiliul, după o amplă și aprofundată discuție asupra perspectivelor Institutului - în unanimitate - a aprobat următoarele modificări ale statutului:

a) **Denumirea Institutului.** Se aprobă modificarea denumirii din Institutul Italo-Român de Studii Istorice în Institutul de studii italo-român cu scopul de a lărgi perspectivele și liniile de cercetare ale Institutului. În consecință, se aprobă și schimbarea numelui publicației periodice a Institutului, începând cu numărul VI (2009), din „Anuarul Institutului Italo-Român de Studii Istorice” în „Anuarul Institutului de Studii Italo-Român”;

b) **Organe de conducere.** Se aprobă următoarea organigramă: un președinte, doi vice-președinți, un secretar general și un director executiv;

c) **Membri ai Institutului.** Pe lângă membri titulari (deja prezenți în structură) se crează categoria „membrilor corespondenți” (profesori și doctori,

cercetători italieni, români și alții) și de „membri susținători” (mai cu seamă antreprenori și oameni politici);

d) **Comitetul de onoare.** Fac parte de drept Rectori *pro-tempore* ai celor două Universități, ex președinții și personalități ale lumii științifice și politice. Vor putea să fie incluși și membri susținători ce s-au distins prin merite particulare;

e) **Sedii detașate.** Consiliul aprobă propunerea referitoare la constituirea de sedii ale Institutului pe lângă alte universități și instituții de înaltă valoare științifică și culturală (muzee, arhive, etc.) și aprobă deschiderea a două noi sedii pe lângă Universitățile Teramo și „Petru Maior” din Târgu-Mureș;

f) **Direcții de cercetare.** În fiecare an Consiliul Științific stabilește sau aprobă linii de cercetare. Pentru realizarea unor astfel de programe se prevede numirea unor Responsabili coordonatori care vor putea fi invitați - dacă este necesar și oportun - la reuniunile Consiliului Științific pentru aspectele de competență:

g) **Administrație internă.** Pentru seminarii, mese rotunde, etc. Consiliul cheamă la consultări scurte (și prin mijloace telematice) între președinte, vice-președinti, secretarul general și director.

După aprobarea modificărilor Statutului, Consiliul a ales Președinte pe prof. Nicolae Bocșan, vice-președinti pe profesorii Antonello Biagini și Toader Nicoară, iar secretar general pe dr. Giordano Altarozzi și director pe conf. Gheorghe Mândrescu.

Aprobă cooptarea în Consiliu a profesorilor Ioan-Marius Bucur, Ovidiu Ghitta, Dumitru Mătiș (Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca), Cornel Sigmirean (Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș) și a doctorilor Andrea Carteny (Universitatea din Teramo), Francesca Romana Lenzi (Universitatea Europeană din Roma), Giuseppe Motta (Sapienza Universitatea din Roma), Francesco Randazzo (Universitatea din Perugia).

Sunt aleși ca membri corespondenți prof. Adrian Liviu Ivan, dr. Ion Cârja, dr. Alessandro Gionfrida, dr. Liliana Faccioli Pintozzi, dr. Daniel Pommier Vincelli, dr. Antonio Ricci, dr. Alessandro Vagnini.

VERBALE DELLA RIUNIONE DEL CONSIGLIO SCIENTIFICO DEL 28 MAGGIO 2009

Il giorno 28 maggio 2009 alle ore 21.00 presso i locali del Complesso Studentesco "Universitas" dell'Università "Babeş-Bolyai" di Cluj-Napoca si è riunito il Consiglio Scientifico dell'Istituto Italo-Romeno di Studi Storici con il seguente ordine del giorno:

- 1) relazione attività svolte (prof. Mândrescu);
- 2) Modifiche statutarie;
- 3) Elezioni cariche sociali;

Sono presenti: Nicolae Bocşan, Toader Nicoară, Ovidiu Ghitta, Gheorghe Mândrescu, Nicolae Sabău, Liviu Petru Zăpârţan, Antonello Biagini con delega del prof. Fulvio D'Amoja, Giovanna Motta con delega del prof. Gaetano Platania, Andrea Carteny con delega del prof. Francesco Dante, assenti giustificati i proff. Pasquale Fornaro e George Cipăianu.

Dopo l'approvazione della relazione presentata dal prof. Mândrescu, il Consiglio, dopo ampia e approfondita discussione sulle prospettive stesse dell'Istituto, decide - all'unanimità - le seguenti modifiche di statuto:

a) **Denominazione Istituto.** Si approva la modifica della denominazione da Istituto Italo-Romeno di Studi Storici a Istituto di Studi Italo-Romeno al fine di ampliare le prospettive e le linee di ricerca dell'Istituto stesso. Di conseguenza, si approva anche il cambiamento del titolo della pubblicazione periodica dell'Istituto, a partire dal numero VI (2009), da "Annuario dell'Istituto Italo-Romeno di Studi Storici" ad "Annuario dell'Istituto di Studi Italo-Romeno";

b) **Organi di governo.** Si approva il seguente organigramma: un presidente, due vice-presidenti, un segretario generale, un direttore esecutivo;

c) **Soci dell'Istituto.** Oltre ai soci ordinari (già presenti nella struttura) viene istituita la categoria dei soci corrispondenti (docenti e dottori di ricerca

italiani, romeni e altri) e dei soci sostenitori (in particolare imprenditori e uomini politici);

d) **Comitato d'onore.** Ne fanno parte di diritto i Rettori *pro-tempore* delle due Università, gli ex presidenti e personalità del mondo scientifico e politico. Potranno essere inseriti anche soci sostenitori distintisi per particolari meriti;

e) **Sedi distaccate.** Il Consiglio approva la proposta relativa alla costituzione di sedi dell'Istituto presso altre università e istituzioni di alto valore scientifico e culturale (musei, archivi, ecc.) e approva l'apertura di due nuove sedi presso le Università degli studi di Teramo e "Petru Maior" di Târgu-Mureș;

f) **Linee di ricerca.** Ogni anno il Consiglio Scientifico individua o approva le linee di ricerca. Per la realizzazione di tali programmi si prevede la nomina di Responsabili coordinatori che potranno essere - ove necessario e opportuno - invitati alle riunioni del Consiglio Scientifico per gli aspetti di competenza;

g) **Gestione ordinaria.** Per seminari, tavole rotonde, ecc. il Consiglio demanda a consultazioni brevi (anche per via telematica) tra il presidente, i vice-presidenti, il segretario generale e il direttore.

Approvate le modifiche di Statuto, il Consiglio elegge presidente il prof. Nicolae Bocșan, vice-presidenti i proff. Antonello Biagini e Toader Nicoară, segretario generale il dott. Giordano Altarozzi, direttore il prof. Gheorghe Mândrescu.

Approva la cooptazione nel Consiglio dei proff. Ioan-Marius Bucur, Ovidiu Ghitta, Dumitru Mătiș (Università "Babeș-Bolyai" di Cluj-Napoca), Cornel Sigmirean (Università "Petru Maior" di Târgu-Mureș) e dei dott. Andrea Carteny (Università di Teramo), Francesca Romana Lenzi (Università Europea di Roma), Giuseppe Motta (Sapienza Università di Roma), Francesco Randazzo (Università di Perugia).

Come soci corrispondenti sono cooptati: prof. Adrian Liviu Ivan, dott. Ion Cârja, dott. Alessandro Gionfrida, dott. Liliana Faccioli Pintozzi, dott. Daniel Pommier Vincelli, dott. Antonio Ricci, dott. Alessandro Vagnini.



Universitatea „Petru Maior” Târgu-Mureș
Facultatea de Științe și Litere



Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca
Facultatea de Istorie și Filosofie
Institutul Româno - Italian din Cluj-Napoca

Nr. 312/30.06.2009

Protocol de colaborare

între Facultatea de Științe și Litere, Universitatea „Petru Maior” din Tg. Mureș
și Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca
respectiv Institutul Româno - Italian din Cluj-Napoca

Obiectivul principal:

- conturarea unui nucleu instituțional, care să promoveze elemente fundamentale ale culturii și civilizației italiene, din trecut și din trecut și din contemporaneitate, în zona Tg. Mureșului, prin deschiderea unei filiale a Institutului italo-român de la Cluj.

Obiective secundare:

- colaborarea între universitățile târgumureșene, în special între Universitatea „Petru Maior” și Universitatea de Medicină și Farmacie, în sensul susținerii interesului studenților, cadrelor didactice pentru valorile culturii și civilizației italiene.
- colaborarea cu Consiliul Județean Mureș și Prefectura Mureș - care desfășoară proiecte de interes cu partenerii din administrația publică din Italia, din regiunea Lecce și Puglia.
- colaborarea cu mediul de afaceri italian din jud. Mureș.

Principalele activități:

- conferințe publice la Universitatea „Petru Maior”, susținute de personalități italiene și românești, care colaborează cu IRI din Cluj.
- dezbateri / mese rotunde, cu participarea oamenilor de afaceri italieni, a reprezentanților administrației publice locale, pe teme de interes pentru dinamica economică, socială, politică contemporană.
- organizarea de lansări de carte, întâlniri cu autori de lucrări din diferite domenii, italieni sau români, care s-au familiarizat cu cultura și civilizația italiană.

- organizarea de cursuri de limbă italiană pentru studenți, elevi - toți cei interesați + cursuri de civilizație italiană.
- organizarea, în perspectivă, a unui masterat de civilizație italiană.
- oportunități pentru tinerii cercetători și doctoranzi din Italia de a se documenta în biblioteci și arhive mureșene, ardelenne pentru lucrările proprii de cercetare.
- colaborarea cu studii și recenzii la Anuarul Institutului Româno-Italian din Cluj, ca și participarea cu lucrări în volumele de studii editate de același institut.
- stimularea mediului de afaceri italian din Tg. Mureș pentru acordarea anuală a unor burse pentru tinerii studenți mureșeni.
- lărgirea programelor de burse Erasmus de care beneficiază studenții Universității „Petru Maior” și pentru alte centre universitare italiene.
- organizarea de expoziții de carte din colecțiile Bibliotecii Județene Mureș, ca și invitarea unor editori italieni, precum și organizarea unor expoziții de artă, fotografii etc. pe teme de interferențe culturale româno - italiene.

Resurse umane:

- conducerea Institutului Româno - Italian din Cluj;
- membrii Catedrei de Istorie și Relații internaționale din cadrul Universității „Petru Maior” Tg. Mureș.

Colaboratori:

- membrii Catedrei de Filologie din Universitatea „Petru Maior” Tg. Mureș
- profesori de italiană din Tg. Mureș
- colectivul revistei „Vatra”
- editori italieni din Tg. Mureș
- reprezentanți ai Consiliului Județean Mureș, Prefecturii Mureș, Inspectoratului Școlar etc.

Prezentul Protocol s-a încheiat astăzi 27.05.2009, în 2 exemplare, câte unul pentru fiecare parte.

Decan
Facultatea de Științe și Litere
Prof. univ. dr. Tullian Boldea



Decan
Facultatea de Istorie și Filologie
Conf. univ. dr. Ovidiu Ghitta



STUDII/ STUDI

EVOCARE DUMITRU CÂRSTOCEA

GHEORGHE MÂNDRESCU

În primele zile din ianuarie 1999, am fost invitat de prietenul, profesorul Marian Papahagi să particip în catedra sa la susținerea referatului propus de Dumitru Cârstocea în cadrul stagiului său de pregătire doctorală. Îl întâlnisem pe Dumitru Cârstocea cu câteva ocazii oferite de participarea la ședințele catedrei, prilej cu care am discutat despre problemele impuse de tema aleasă: *L'italianistica rumena dall'Ottocento ai nostri giorni* (Italianistica românească din secolul al XIX-lea și până în zilele noastre), despre activitatea sa la Conservatorul de muzică „Gheorghe Dima”, unde activa ca profesor de limba italiană, dar și despre pasiunea comună pentru pomicultură, pe care și-o exersa într-o mică investiție.

Întâlnirea de la 11 ianuarie 1999, pentru susținerea referatului, mi-a lăsat o impresie deosebită, având în vedere mai ales discuțiile stârnite în jurul personalității lui Alexandru Marcu, distinsul italianist ce reapărea atunci în prim plan. Din acel moment așteptam cu toții, în special conducătorul său de doctorat, profesorul Marian Papahagi, finalizarea tezei pe baza acestor promițătoare premise.

Evenimentele au luat însă o turnură tragică pentru amândoi, profesor și doctorand. La 18 ianuarie 1999 Marian Papahagi se stingea subit, la Roma, în plină implicare cu entuziasm pentru renașterea Școlii Române de la Accademia di Romania, regretat pentru profesionalismul, pasiunea și verva cu care și-a trăit viața.

I-am urmat la directoratul de la Accademia di Romania propunându-mi în primul rând să continui munca de refacere a Școlii Române de la Roma, spre a relua parcursul și coordonatele antebelice ale grupării iluștrilor intelectuali formați aici. Cum Alexandru Marcu participase la viața bursierilor, amintirea celor spuse și comentate la 11 ianuarie 1999 de către Dumitru Cârstocea și cei care am participat la dezbateri, mi-a revenit adesea.

L-am mai întâlnit pe Dumitru Cârstocea o singură dată când, întors în țară pentru a-mi susține cursurile de la Facultatea de Litere, am discutat despre posibilitățile pe care le avea pentru găsirea unui nou conducător de doctorat. A

rămas ultima imagine trăită în apropierea sa. Am aflat mai apoi de suferința pe care soarta i-a adus-o și despre sfârșitul rapid ce nu i-a mai permis să-și finalizeze doctoratul.

În sfera preocupărilor pe care le am în calitate de director al Institutului Italo-Român de Studii, mi-am propus la un moment dat să caut urmele rămase după munca lui Dumitru Cârstocea. Cu ajutorul deosebit al domnului Aurel Todoruț, conducătorul Serviciului Doctorate al Universității „Babeș-Bolyai”, am avut șansa să găsesc în arhivă cele două referate susținute.

Împlinesc azi o datorie de onoare să public cele două studii, transcrise cu ajutorul doamnei Ioana Mândrescu. Apreciez că ele sunt o contribuție aparte atât pentru cunoașterea lui Alexandru Marcu, unul dintre cei mai importanți italieniști români și de asemenea pentru evidențierea realităților cultural istorice premergătoare epocii comuniste, când cultura română își urma drumul firesc în lumea valorilor europene și nu a celor impuse de dictatura ce a urmat.

MEMORIU DE ACTIVITATE ȘTIINȚIFICĂ

Subsemnatul Dumitru Cârstocea, lector universitar la Academia de Muzică "G. Dima" din Cluj-Napoca, la disciplina limba italiană, am absolvit în 1980 cursurile Facultății de Filologie din localitate, specialitatea "limba și literatura română - limba și literatura italiană".

Pe parcursul studiilor universitare am fost atras de cercetările de folclor, participând, în 1977, la una din acțiunile de culegere, în zona Oasului. Tot în acești ani am realizat, alături de alți colegi din cadrul Cercului studentesc de folclor, o bibliografie a tezelor de licență susținute la această specialitate, precum și sistematizarea materialului existent în arhiva acestuia.

În perioada pregătirii tezei de licență, am prezentat fragmente din aceasta la sesiuni naționale ale studenților, precum și la manifestările dedicate folclorului somesan "Samus". În acest context am realizat un indice bibliografic al revistei de folclor "Vlastarul Câmpiei", care a fost publicat în primul număr al anuarului "Samus".

După absolvirea facultății am fost repartizat ca profesor de limba și literatura română la Liceul Industrial "Tehnofrig" din localitate, unde am activat aproape zece ani, încercând să-i fac pe elevi să se apropie de valorile literaturii române. Activitatea mea din această perioadă a fost marcată de o continuă aspirație spre autoperfecționare reflectată în promovarea cu note maxime a examenelor de definitivare și de grad didactic II (în 1983, respectiv 1987), precum și în două lucrări științifice publicate într-un volum colectiv elaborat cu ocazia zilelor Liceului Tehnofrig și în "Pro Didactica", Buletinul Filialei Cluj a S.S.F.

În anul 1990 am ocupat prin concurs postul de asistent de limba italiană de la Academia de Muzică; în această calitate am încercat să refac legăturile cu domeniul italicisticii, în special în ceea ce privește predarea - învățarea limbii italiene. În prima parte a anului 1992 am realizat traducerea din limba italiană a tezei de doctorat a lui Sigismund Toduta, care urmează a fi publicată la Editura Muzicală, sub îngrijirea colegului meu, profesorul Dan Voiculescu.

În prezent lucrez la un proiect de mai mare amploare, istoricul învățământului limbii și literaturii italiene și al publicisticii italo-române în România, pe care as dori să-l dezvolt într-o teză de doctorat. În acest sens, am identificat principalele surse bibliografice și am trecut la despușirea revistelor de specialitate din perioada interbelică.

În toamna anului 1993 am prezentat în cadrul Sesiunii științifice a Universității din Baia Mare comunicarea științifică "Roma. Revista de cultura italiana".

Pe linia acelorasi cercetari de italianistica am redactat si predat pentru primul volum de studii referitoare la istoria relatiilor Culturale româno - italiene ce va fi publicat sub egida Universității Clujene si a Societății " Dante Alighieri" o lucrare referitoare la periodicele de cultura italiana aparute în România în perioada interbelica.

Cluj - Napoca, 19 februarie 1995

LISTA LUCRARILOR PUBLICATE SI PREZENTATE

1. "Vlastarul Câmpiei" (PREZENTARE SI INDICE BIBLIOGRAFIC), în "Samus", I, 1978.
2. Ion Pop Reteganul, comunicare prezentata în cadrul " Zilelor folclorului somesan", Dej, 1979.
3. Începuturile folcloristicii clujene, comunicare prezentata la "Sesiunea nationala a studentilor folcloristi", Sibiu, 1979.
4. Grigore Silasi, folclorist, în "Zilele Liceului Tehnofrig", volum colectiv, Cluj-Napoca, 1984 (în colaborare cu Elena Cârstocea).
5. Obiceiul pitarailor în satul Petros, judetul Hunedoara, în "Zilele Liceului Tehnofrig", volum colectiv, Cluj-Napoca, 1984, în colaborare.
6. Consideratii asupra predarii capitolului "Miturile" la clasa a XI-a în "Pro-Didactica", Buletinul Filialei Cluj a S.S.F., Cluj - Napoca, III (1985).
7. O ipostaza a dialogului în lirica eminesciana: "Revedere", în "Pro-Didactica", Cluj-Napoca, V, 1989, în colaborare cu Elena Cârstocea.
8. Analiza la "Responsoria" lui Giovanni Francesco Anerio, teza de doctorat a lui Sigismund Toduta, (copie dactilo, f.a.), traducere din limba italiana.
9. Roma. Revista de cultura italiana, lucrare prezentata în cadrul Sesiunii de comunicari stiintifice a Universitatii din Baia Mare- oct.1993.
10. Periodici di cultura italiana in România nel intervallo fra le due guerre mondiali, lucrare cuprinsa în sumarul primului volum de istorie a relatiilor culturale italo-române ce va fi publicat în acest an sub egida Universitatii si a Societatii "Dante Alighieri",

Cluj-Napoca, 19 februarie 1995

UNIVERSITATEA "BABEȘ-BOLYAI"
CLUJ-NAPOCA

APROBAT
IN SEDINTA CONSILIULUI PROFESORAL
din 14.04.1995



DECAN

Prof. dr. Irina Muthu

PLANUL INDIVIDUAL AL ACTIVITĂȚII DE PREGĂTIRE
AL DOCTORANDULUI
(numele și prenumele)

Data începerii stagiului de pregătire al doctorandului este :
1 aprilie 1995

Tema tezei de doctorat este : L'Italianistica rumena dall'Ottocento
ai nostri giorni (Italianistica românească din sec. al XIX-lea și
pina în zilele noastre)

EXAMENE

Nr. crt.	Denumirea examenelor care vor fi promovate în timpul stagiului de pregătire	Data programată	Data la care s-a promovat examenul	Nota obținută
1.	Istoria predării limbii și literaturii italiene în universitățile românești (sec. XIX-sec. XX)	mai 1996	31 mai 1996	10 (200)
2.	Istoria criticii și filologiei italiene (sec. XX)	martie 1997	4 aprilie 1997	10 (200)

Examene amânate : _____

EVOCAREA DUMITRU CÂRSTOCEA

Nr. crt.	Temele referatelor care vor fi prezentate	Data programată pentru prezentarea referatului	Data prezentării referatului
1.	Riviste rumene di italianistica (prezentazione e indice)	mai 1998	15 aprilie 1998
2.	Alexandru Marcu italianista	martie 1999	11 ianuarie 1999

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC
Marian Papahagi
 (Prof. dr. Marian Papahagi)

DOCTORAND
 (Lect. univ. Dumitru Cârstocea)

Cârstocea

2000
 Apreciem că teza va fi finalizată până în anul

1272

UNIVERSITATEA "BABEȘ - BOLYAI", CLUJ - NAPOCA
FACULTATEA DE..... LITERE.....

PROCES - VERBAL

din data de 15.04.1998.....

privind referatul susținut de dl. / d-na SUMITRU CĂRȘOCIA.....
înmătriat(ă) la doctorat în anul 1995....., la specializarea LITERATURA
..... ITALIANA....., avînd drept conducător științific pe
domnul / doamna prof. / C.P. I-dr. MARIAN PAPAHAĞI.....
Denumirea referatului : REVISTE ROMÂNEȘTE DE ITALIENISTICĂ
..... (PREZENTARE ȘI INDICE).....

Din totalul de 16..... membri ai colectivului / catedrei de Literatură Italiană.....
au fost prezenți 11..... membri. An fost în fața alei 7 voturi.....
de la catedră de 2 cu titlul de doctor.....
1. An fost prezenți următorii membri cu titlul de doctor : (se nominalizează)
..... Prof. dr. Marian Papahagi.....
..... Conf. dr. Tiberiu Popovici.....
..... Prof. dr. Nicolae Dulf.....
..... Conf. dr. Vasile Păcurar.....
..... Conf. dr. Constantin Șer.....
..... Conf. dr. Ion Vădu.....

Doctorandul a prezentat referatul și, în urma discuțiilor purtate,
colectivul a hotărât acordarea calificativului : ADMIS / RESPINS / AMÂNAT,
consemnându-se următorul rezultat al voturilor : admis 11....., respins 0.....,
amânat 0..... voturi.

^{*)} Se va preciza motivul.

S-au făcut următoarele observații și recomandări din partea colectivului :

Dr. Papadopol : apreciază "Capitolele de Informare";
are o ordine bună critică; H. Jeppenberg : semnal-
ează utilitatea lucrării pe fondul temei de cercetare
a lui Jeppenberg;

SEF DE CATEDRĂ

Dr. Papadopol

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC

Dr. Papadopol

DECAN



62/8

UNIVERSITATEA "BABEȘ - BOLYAI", CLUJ - NAPOCA

FACULTATEA DE.....LITERE.....

PROCES - VERBAL

din data de11 IAN. 1999.....

privind referatul susținut de dl. / d-na CĂRSTOCEA DUMITRU
 înmatriculat(ă) la doctorat în anul 1995, la specializarea LIT.
ITALIANĂ, avînd drept conducător științific pe
 domnul / doamna prof./ C.P.-îdr. MARIAN PAPAHAGI

Denumirea referatului :

ALEXANDRU MARCU ITALIANISTĂ

Din totalul de 14 membri ai colectivului / catedrei de Litere și Ute-
rată Română
 au fost prezenți 12 membri și 5 invitați.

Au fost prezenți următorii membri cu titlul de doctor : (se nominalizează)
Prof. dr. Marian Papahagi, Prof. dr. P. Bărbulescu, Conf. dr.
Prof. dr. Teodoruț, Conf. dr. Viorel Paulea, dr. Gh. Măndrescu,
Prof. dr. Mircea Bălan

Doctorandul a prezentat referatul și, în urma discuțiilor purtate,
 colectivul a hotărât acordarea calificativului : ADMIS / RESPINS / AMÂNAT,
 consemnându-se următorul rezultat al voturilor : admis 12, respins*) 0,
 amănat*) 0 voturi.

*) Se va preciza motivul.

EVOCAREA DUMITRU CĂRSTOCEA

S-au făcut următoarele observații și recomandări din partea colectivului :

S-a remarcat calitatea lucrării. S-au
făcut unele observații referitoare la calita-
tea limbii utilizate. S-a recomandat din
Cătră să adăpostească o selecție de bibliografie nouă.

SEF DE CATEDRĂ

[Signature]

DECAN

L.S.

[Signature]

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC

[Signature]

ALEXANDRU MARCU ITALIANISTA

DUMITRU CÂRSTOCEA

Il successore di Ramiro Ortiz alla prima cattedra universitaria di Lingua e Letteratura italiana di Romania nacque il 31 dicembre 1894 in una famiglia che apparteneva alla vecchia aristocrazia rurale della Moldavia. Dopo studi liceali a Craiova, nel 1919 si iscrisse alla Facoltà di Lettere dell'Università di Bucarest, dove si laureò in Filologia moderna (insieme al futuro italianista Claudiu Isopescu)¹. Il suo esordio pubblicistico ebbe luogo nel 1919 con alcune cronache letterarie dedicate a fenomeni culturali italo-romeni e con un intervento nella discussione su un presunto caso di plagio del tempo (il volume *Pe căile Profetilor* del prosatore Ion Chiru Nanov), pubblicati in *Sburătorul* di Eugen Lovinescu. Nello stesso tempo il giovane studioso frequentava anche il Circolo letterario della rivista *Vieața nouă* diretto da Ovid Densusianu. L'incontro con Ramiro Ortiz e poi l'opportunità di studiare in Italia, come socio della Scuola Romena, sotto la guida del primo direttore di quest'istituzione, Vasile Pârvan, furono determinanti per il successivo sviluppo della sua personalità. Il giovane studioso si dedicò, come del resto anche i suoi colleghi, allo studio dei rapporti culturali italo-romeni, pubblicando nel primo numero dell'annuario della Scuola Romena di Roma, *Ephemeris Dacoromana*, un ampio e documentato studio ("Riflessi di storia romena in opere italiane dei secoli XIV e XV") e circoscrivendo così il campo essenziale delle sue future ricerche. Nel seguente volume dell'annuario, il Marcu pubblicò un altro studio, altrettanto documentato e pertinente, "La Spagna e il Portogallo nella visione dei romantici italiani", con il quale si appropriò di un altro campo al quale si sarebbe dedicato per anni, quello del romanticismo italiano. Nello stesso tempo il Marcu seguì con grande attenzione l'evoluzione della vita letteraria italiana contemporanea, nonché gli orientamenti della critica e della storiografia letteraria, rendendone notizie al pubblico romeno in numerose

¹ *Universitatea din București 1915/1916-1923/1924*, București, Tipografiile Române Unite 1924, p. 95.

recensioni e note pubblicate nella rivista *Roma*, il più delle volte sotto la firma *a.d.m.* Ottenuto il diploma di dottore in Lettere a Firenze, presso l'Istituto di Studi Superiori e di Perfezionamento, nel 1924 tornò in Romania e si presentò all'esame d'idoneità, che superò con una votazione eccezionale - 9,91 - (seguito da George Călinescu con 9,08, Napoleon N. Crețu con 8,79 e Zaharia Crițan con 8,16); il risultato di quest'esame gli conferì la nomina di insegnante d'italiano nella città di Roman². L'anno successivo fu ammesso (mediante circolare 68301 del luglio 1925) come libero docente presso la cattedra di Lingua e Letteratura italiana dell'Università di Bucarest, occupando un anno dopo (dal 1° ottobre 1926), il posto di conferenziere universitario presso la stessa cattedra, e proponendo nei primi anni un corso intitolato "Il teatro italiano nei secoli XVII e XVIII", sostituito poi da un corso sulla vita e l'opera di Ludovico Ariosto. In seguito alla partenza di Ramiro Ortiz per l'Italia, occupò (per un breve periodo in qualità di professore incaricato e poi come titolare) la Cattedra d'italiano dell'Università di Bucarest, diventando anche direttore del Seminario di Lingua e Letteratura italiana e imponendo una struttura dei corsi e dei seminari che includeva: un corso monografico ("La cultura italiana nel Settecento", "Dante e Petrarca", "Figure del Rinascimento italiano", "L'epica del Rinascimento", "Le origini della letteratura italiana", "La vita di corte del Rinascimento", "Ugo Foscolo") e uno di *Lectura Dantis*, destinati a tutti gli studenti d'italiano, nonché corsi pratici di interpretazione di testi letterari italiani e di traduzione dal romeno all'italiano (lavorò con gli studenti su testi narrativi di Vasile Alecsandri, Alexandru Odobescu e Brătescu Voinești), rivolti a determinati anni di studio³. La sua posizione di titolare della prima cattedra di specialità di Romania dovuta alla sua autorità scientifica lo accreditò come autentico *leader* della scuola romena d'italianistica per più di un decennio, periodo in cui diresse anche la rivista "Studi Italiani", la più autorevole pubblicazione di questo tipo stampata in Romania. Alla sua formazione si dovette anche la fisionomia di questo periodico in cui furono raccolti soprattutto studi riguardanti la fortuna della cultura italiana (specialmente letteraria) in Romania, aprendo alle ricerche un campo che fino a quel momento era stato quasi completamente ignorato.

² Vedi *Buletinul Oficial al Ministerului Instrucțiunii și al Cultelor*, XXVI (1924), n. 7-8, pp. 401, 415-419.

³ „Anuarul Universității din București”, 1927-1927, p. 126; 1927-1928, p. 80; 1928-1929, pp. 106-107; 1929-1930, p. 83; 1930-1931, pp. 64-65; 1931-1932, pp. 104-106; 1932-1933, pp. 17-18 e 187-189; 1933-1934, pp. 73-74; 1935-1936, pp. 64-65; 1936-1937, pp. 73-74; 1937-1938, pp. 88-89; 1938-1939, pp. 73-74; 1939-1940, pp. 76-78; 1940-1941; 1941-1942, pp. 186-190.

Il primo studio sostanzioso del Marcu dedicato ai rapporti storici italo-romeni apparve nel 1923, nel primo numero della pubblicazione della Scuola Romana di Roma, *Ephemeris Dacoromana*, e rappresentò il risultato delle laboriose ricerche documentarie condotte nelle biblioteche e negli archivi italiani circa la presenza degli italiani in Romania e la penetrazione dei romeni nella coscienza degli scienziati italiani nei secoli XIV e XV⁴. Lo studio, di quasi sessanta pagine, costituisce un contributo complementare a quello realizzato da Ramiro Ortiz nel suo volume *Per la storia della cultura italiana in Romania*, e segue minutamente la presenza dei riferimenti ai Paesi romeni nella letteratura italiana, dei trattati didattico-divulgativi dei secoli XII-XIV fino ai lavori degli umanisti del XV secolo che hanno messo in circolazione e sostenuto l'idea della latinità dei romeni. Le informazioni che stanno alla base di questo studio furono riprese dall'autore due decenni più tardi in alcuni contributi riuniti sotto il titolo generico *Momento de artă și cultură italiană în România*, in una serie curata dalla "Fondazione Oliviero Varzi" di Timișoara (*Umanistul Marullo Tarcaniota prin părțile noastre către 1470-1480, Reflexe de istorie română în pictura Renașterii, Italia în căutarea latinității noastre*). Il tema degli inizi dei rapporti italo-romeni fu ripresa dal Marcu, spesso volte occasionalmente, in diverse altre circostanze (articoli della rubrica *Miscellanea* negli "Studi Italiani", conferenze pubbliche o radiofoniche, collaborazioni di carattere piuttosto divulgativo ad altri periodici romeni o italiani), senza che questo ritorno costituisse un evidente approfondimento oppure generasse una nuova interpretazione dei dati a disposizione. I lavori del Marcu dedicati alla presenza dei romeni nei documenti, nelle opere letterarie, nei trattati di storia e di geografia realizzati da autori italiani, nonché in opere d'arte figurativa del Quattrocento e Cinquecento, i risultati delle sue indagini relative alla presenza nella stessa epoca di italiani (viaggiatori, missionari, avventurieri ecc.) nello spazio rumeno oppure nei Paesi vicini costituiscono, accanto ai contributi di Ramiro Ortiz, punti di riferimento per gli studiosi interessati a tali aspetti, e i successivi tentativi di sistematizzazione e completamento del quadro, come quello del Lăzărescu, hanno dovuto tenerne conto. Questo tentativo di avvicinamento a un periodo tanto fertile della storia culturale dell'Italia gli aprì nuovi orizzonti, che egli seppe sfruttare in una serie di corsi universitari dedicati ad aspetti particolari del Rinascimento italiano (Ariosto, Tasso, La vita di corte a Ferrara nel Cinquecento, La poesia epica alla corte degli Estensi) nonché nelle sintesi *Un pedagog din Renaștere: Vittorino da Feltre* (1937), *Figuri feminine din Renaștere* (1939) e *Valoarea artei în Renaștere* (I ed., 1941; II ed., 1943,

⁴ A. Marcu, *Riflessi di storia romena*, in "Ephemeris Dacoromana", I (1923), pp. 338-386.

ristampata nel 1984 a cura di Alexandru Balaci; nel 1943 apparve a Firenze anche un'edizione italiana). Il Marcu analizò questo complesso fenomeno culturale con l'interesse di uno storico, cercando di scoprire nella moltitudine delle manifestazioni culturali, artistiche, ideologiche, nelle testimonianze sull'esistenza quotidiana delle grandi personalità di quest'epoca, che egli circoscrive ai secoli XV-XVI, gli elementi in grado di conferire unità e di definirne il contributo allo sviluppo generale delle scienze e delle arti. La monografia dedicata a Vittorino da Feltre non rappresenta soltanto una presentazione della vita e dell'attività di uno dei più grandi rappresentanti del pensiero pedagogico del Quattrocento ma, vista l'importanza acquisita dall'educazione in quest'epoca, anche un vero e proprio proemio delle sintesi sul Rinascimento. Le idee pedagogiche del "magistro Victorino", messe in pratica soprattutto nel periodo mantovano della sua attività, quando, sotto la protezione di Francesco Gonzaga, aveva fondato nella Villa „Zoiosa" („Giocosa") una scuola considerata l'espressione del modello educativo del Rinascimento, hanno contribuito in maniera decisiva, secondo l'autore, non soltanto a definire l'ideale umano della società rinascimentale, ma anche alla formazione pratica di veri e propri tipi di "cortegiano". Il volume dedicato alle figure femminili del Rinascimento, pubblicato in una veste grafica degna dell'argomento, con più di cinquanta riproduzioni tematiche d'arte rinascimentale, supera il livello di una storia romanzata delle celebri Isabella e Beatrice d'Este, Lucrezia Borgia, Bianca Maria Sforza, Isabella d'Aragona, Alessandra dei Bardi, Laura Malatesta (Parisina), cercando di realizzare una valutazione della nuova posizione acquistata dalla donna nella società e del suo contributo specifico (l'arte di abbellirsi, costumi, profumi, decorazione interiore), ma anche di carattere più generale alla vita politica e allo sviluppo delle arti. L'interesse dell'autore si concentra soprattutto su tre città considerate rappresentative per lo sviluppo degli ideali rinascimentali e anche per la presenza di altrettante figure femminili eccezionali: la Firenze di Alessandra Strozzi, la Rimini di Isotta Malatesta, la Ferrara di Isabella d'Este⁵. La vera e propria sintesi, che riprende in una struttura complessa e con

⁵ La comparsa del volume fu preceduta dalla pubblicazione di alcuni frammenti nel settimanale "Universul literar" e nello stesso tempo anticipata da brevi note che ci fanno ritenere che l'orgoglio dell'autore non respingeva l'idea di pubblicità. Vedi in questo senso una nota anonima nel già citato settimanale: «D. Alexandru Marcu este însă unul din scriitorii maturi ai literaturii noastre, și traducerea Divinei Comedii, întocmită de d-sa rămâne un câștig de-acum încolo, al limbii românești. În toamna aceasta, autorul va tipări în editura „Cartea Românească” cartea Figuri feminine din Renaștere, care va fi o dovadă de erudiție, dar și de nobilă interpretare a unui trecut măreț», in „Universul literar”, XLVII (1938), n. 34 (8 ottobre), p. 2.

ambizioni esaurienti una parte del materiale dei volumi precedenti e degli studi publicati nel 1941 nella "Revista Fundațiilor Regale" (*Simțul armoniei în Renaștere e Realitate și artă în Renaștere*) è rappresentata dal volume del 1941 dedicato a un amico italiano, appassionato studioso dello stesso periodo della storia culturale d'Italia:

A Giovanni Papini Accademico d'Italia e Presidente del Centro nazionale di Studi sul Rinascimento, Nel suo LX anniversario voglio dedicare questa mia opera per riconfermargli ancora il costante impegno di sentirlo sempre presente in Romania.

L'opera è costituita sulla base di una solida bibliografia (oltre ai classici studi di Jakob Burckhardt, *Die Cultur der Renaissance in Italien* - consultata in una traduzione italiana - e di Philippe Monnier, *Le Quattrocento*, l'autore cita numerosi studiosi italiani: Giulio Bertoni, *Vecchio e nuovo Umanesimo*; Italo Siciliano, *Medio Evo e Rinascimento*; N. Festa, *Umanesimo*; V. Rossi, *Il Quattrocento*; Giovanni Papini, *La grandezza italiana dei Medici* ecc.) ed è strutturata in undici capitoli che sintetizzano gli elementi considerati significativi per una definizione di questo fenomeno unico nella storia dell'umanità. Il primo capitolo è dedicato al concetto di ideale umano nel Rinascimento ("Omul nou al Renașterii") e offre all'autore la possibilità di discutere, in base a una ricca serie di esempi, le dimensioni essenziali della formazione dell'uomo universale, il cui costrutto spirituale anticipa, secondo il Marcu, il superuomo. Sintetizzando le definizioni correnti dell'uomo rinascimentale, l'autore propone (con un'ampiezza della frase coordinativa che ricorda certe pagine del Călinescu e ci suggerisce una possibile origine comune nei periodi dell'Ortiz) anche una visione propria in cui sposta l'accento sulla complessità di questo tipo umano ideale:

Teoretic "omul perfect" a fost permanent definit, urmărit, preconizat de cele mai alese spirite ale vremii. "Moralistul" Cristoforo Landino de la Florența a încercat, deopotrivă, o cuprindere a lui într-o formulă, pe care o înfățișa în cunoscuta și populara sa operă Disputationes Camaldulenses: «Om desăvârșit este acela care, recunoscând dovedita superioritate a vieții contemplative, ale cărei meditări pregătesc norme pentru cârmuirea vieții active, întrunește în el ambele forme de viață, și pe ambele le prețuiește și le poate exercita cu echitate».

Până să se întruchipeze potrivit acestui ideal al "moralistilor" lumii noi, omul se expunea însă a fi surprins, în același timp, ca susceptibil de următoarele calificative, a căror înșirare, în această formă schematică, poate constitui prin sine o caracterizare: omul nou al Renașterii, putea să fie, rând pe rând, sau laolaltă, condotier, mercenar, senior; luxurios sau puritan; impresionant prin lux sau abject prin dezinteresarea față de cea mai elementară grijă de igienă; grandilocvent și

modest, cochet, criminal, erotic, incestuos; nebun de curios să cunoască lumea (iar rezultatul acestei "nebunii" au fost invențiile lui Leonardo da Vinci și descoperirile geografice ale lui Cristofor Columb; sau ca o consecință mai târzie, descoperirile astronomice ale lui Galileu); eroic sau maniac; melancolic, religios, fanatic, superstițios, sensibil la arta magiei, areligios, păgân, amoral, mistic; fenomenal ca Pico della Mirandola; artificial, depravat, venal, voluptuos; epicurean, erotic, obscen; violent, grosolan, brutal sau impozant ca statuia lui Colleone; independent, pudic, cast sau lasciv și cinic; leal, cu un adevărat cult al onoarei sau superficial; șiret, avid, mândru, invidios, perfid, vindicativ, ambițios, despot, capabil de mari nedreptăți; bestial, excesiv și exaltat, fricos, ipocrit, arivist sau demn; dând dovadă de o nemaiîntâlnită experiență și cunoaștere a vieții; temerar, ingenios și spontan; naiv; îndrăgostit ca niciodată de natură; inventiv, dornic de noutate; atâteștiutor, harnic; dinamic; generos; parvenit, orgolios; parazitar, trivial; pățimaș; pedant; vanitos; capabil de cea mai neverosimilă pluralitate de gânduri și de aptitudini; subiectiv, rafinat, burghez și realist; precoce; raționalist; romanțios; senzual; capabil de simulare; servil și sincer; sociabil și animat de spirit de rivalitate; supravegheat de un excesiv spirit critic; teatral, veșnic tânăr; dornic de vagabondare și de aventură; vanitos și venal; capabil de lașitate și de virtute; voluntar, sau în orice alt fel l-ar indica un asemenea repertoriu de calificative⁶.

Le frasi finali del primo capitolo chiariscono le intenzioni programmatiche dell'autore, costituendo un breve proemio della vera e propria indagine tramite la quale il Marcu tentava di arrivare alla formulazione di una concezione personale sul fenomeno investigato:

Cartea aceasta a noastră, în care ne propunem să înfățișăm o serie de aspecte ale vieții din Renașterea italiană, să indicăm o serie de probleme pe care le implică și apoi să încercăm a ne spune cuvântul în privința dezlegării unora dintre ele, va căuta, în primul rând, să stabilească raportul dintre noul om al Renașterii și valorile artei, înțelese în totalitatea manifestărilor estetice, fără limitare deci la celea exclusiv plastice. Iar dacă acest raport se va stabili prevalent față de celelalte atâtea, ale complexului de viață care a fost această excepțională epocă în istorie, denumită Renaștere, se va lămurii și predilecția autorului pentru titlul cărții: Valoarea artei în Renaștere⁷.

Sebbene il titolo del volume non faccia alcun riferimento speciale al Rinascimento italiano, l'autore circoscrive le sue indagini alla vita delle città italiane durante i secoli XV-XVI, accennando soltanto incidentalmente ad altre culture e civiltà rinascimentali, e ciò soprattutto perché, secondo lui, la vera e propria rinascita dello spirito europeo dopo il "buio" del Medioevo si è prodotta soltanto in Italia. I sei capitoli seguenti indagano su altrettante ipostasi delle arti figurative, considerate dall'autore rappresentative per il

⁶ A. Marcu, *Valoarea artei în Renaștere*, București, Editura Meridiane 1984, pp. 68-69.

⁷ *Ibidem*, pp. 82-83.

Rinascimento italiano: “De la arta celor mai mari creatori, la cele mai neânsemnate obiecte și realizări”, “Arta înfrumusețării feminine”, “Arta împodobirii unui apartament”, “Arta grădinilor”, “Arta înscenării unei festivități”, “Arta îndeletnicirilor”. Soprattutto quest’ultimo capitolo sottolinea il contributo dell’Italia rinascimentale all’arricchimento della civiltà europea e universale tramite la trasfigurazione artistica e l’elevazione delle ocupațiuni fundamentali, sintetizzate dall’autore nel sommario:

...arta omului politic și arta de a guverna statul; eroismul și arta de a muri; arta disimulării și arta de a trăda; arta diplomației, arta vorbitorului; oratoria oficială, alături de arta conversației; arta adulației; arta războiului și a duelului; tratatele acestei arte; arta fortificațiilor; arta portrețiștilor; arta tipăriturilor de cărți; arta miniaturiștilor și a caligrafilor; și cea a legătorilor de cărți; arta ceramiștilor; arta alegerii materialelor; arta modernizării unui oraș; arta vânătorilor; arta călătoriilor; arta istoriografului; arta filologului; arta traducătorului; arta versificării; arta dansului și a muzicii; arta iubirii și a vieții⁸.

L’onnipresenza del tentativo della storia dell’umanità di ingentilire la vita tramite la trasfigurazione estetica tipica dell’epoca porta l’autore a una vera e propria identificazione fra il Rinascimento e l’attività artistica. Nei capitoli “Realitate și artă în Renaștere” e “Simțul armoniei” il discorso diventa più teoric și l’accumulazione di materiale cede il posto alle considerazioni di ordine generale; nello stesso tempo aumenta lo spazio concesso ai riferimenti di ordine letterario e filosofico, preparando così i capitoli conclusivi, “Limitele, meritele, originalitatea și definiția curentă a Renașterii” e “Raportul dintre valorile plastice și cele literare. Concluzii”. Dopo aver discusso sui limiti cronologici dell’estensione del Rinascimento, riprendendo le più autorevoli opinioni degli studiosi del fenomeno, l’autore sottolinea l’importanza di quest’epoca per l’ulteriore sviluppo dell’umanità, provando a stabilire ancora una volta l’italianità e l’originalità di questo movimento spirituale:

Formele spirituale sînt menite să nu se mai reproducă identic, atunci cînd ele sînt cu adevărat unice prin autenticitatea lor. Civilizația romană a avut meritul incontestabil de a se propaga, schimbînd înfățișarea lumii contemporane ei. Dar același impresionant merit de a fi “maestra de viață” a întregii lumi, l-a avut Renașterea. Ceea ce pe noi ne face să credem că fenomenul nu contrazice observația, întru cît este un fenomen specific de manifestare a lumii italiice. În felul acesta se verifică în schimb cît de specific și de adînc italică a fost Renașterea, ca formă istorică de civilizație. În mod cu totul simplist, persistă în intelectualitatea de pretutindeni formula că Renașterea nu s-ar limita decît la imitarea antichității greco-romane. După cum s-a văzut și în decursul prezentului studiu, atare formulă își verifică

⁸ Ibidem, p. 213.

netemeinicia la cel dintâi examen mai sincer al manifestărilor de tot felul pe care le-a cunoscut de fapt Renașterea⁹.

Nell'ultimo capitolo, l'autore tenta di sfumare la nota asserzione del Renan sulla superiorità, nel Rinascimento, dei valori delle arti plastice di fronte alle altre categorie di valori (soprattutto letterarie e filosofiche), rapporto che si riflette del resto anche nella struttura della sua opera, che da una parte osserva la ciclicită dei due tipi di fenomeni, e dall'altra distinge nel fiorire delle arti del Quattrocento un tentativo di recuperare il ritardo di fronte allo sviluppo letterario pre-rinascimentale del Trecento:

În acest capitol final al lucrării noastre, pe care am intitulat-o [sic!] Valoarea artei în Renaștere, spre a fixa locul acestei valori în raport de celelalte, urmează să precizăm, pe de o parte, raportul dintre artele plastice și literatură, iar, pe de alta, raportul dintre secolul al XIV-lea și primul secol al Renașterii propriu-zise, nepărăsind însă preocuparea de a urmări raportul de valori ce se poate stabili între creația literară și cea plastică. Dacă noi vom putea arunca o cît de pătrunzătoare lumină asupra faptului, nepus suficient în vedere, că în realitate secolul al XIV-lea italian, cu care începe Prerenășterea, i-a permis acesteia să se realizeze literar în măsura în care plastic (în înțelesul artelor plastice) a trebuit să aștepte; iar că secolul al XV-lea a realizat Renașterea din punct de vedere plastic în măsura în care literar nu s-a putut ridica la același nivel de creație; dacă vom adăuga aceste observații asupra jocului surprins în marile linii de desfășurare ale creativității rinascimentale, încercarea noastră prezentă nu va rămîne cu totul lipsită de precizarea unui punct de vedere personal¹⁰.

La conclusione del lavoro, che avrebbe dovuto costituire l'elemento originale della valutazione estetica del fenomeno e giustificare la netta preponderanza degli elementi non-letterari nella parte di descrizione e di analisi, consiste nella rivalutazione dei rapporti fra gli aspetti letterari del Rinascimento italiano e le manifestazioni artistiche di altra natura; su questo punto l'argomentazione dell'autore si avvicina, fino a identificarvisi, alla posizione del suo amico italiano Giovanni Papini, abbondantemente citato e invocato in quest'ultimo capitolo:

În convingerea actuală despre fenomenul Renașterii, nota distinctivă ce-l separă în istoria civilizațiilor, apare, așadar, asigurată de complexul preocupărilor intelectuale și estetice, cu precăderea acestora din urmă.

Ceea ce poate constitui teza noastră despre Renaștere distinge cu grijă dezechilibrul pe care l-au produs profunda intelectualizare în lumea literelor, numai

⁹ *Ibidem*, pp. 347-348.

¹⁰ *Ibidem*, p. 360.

artele plastice fiind cruțate de un atare dezechilibru. Explicația acestui fapt nu putea fi lăsată, firește, pe seama întâmplării. Întrucât literar, creativitatea italiană își spusese cuvântul cu un secol mai devreme, prin reprezentanți ca Dante, ca Petrarca sau ca Boccaccio, în secolul următor, care a fost prima și marea epocă de afirmare a Renașterii, golul lăsat de imposibilitatea unor alte realizări pe aceeași linie a creației literare (în sensul cel mai înalt al valorilor estetice) a fost întregit printr-o preocupare de ordin intelectual (în sensul educației și al culturii umaniste), care a dat întregii mișcări literare de la începuturile Renașterii caracterul accentuat de noutate.

Așa ne explicăm noi faptul că întreaga producție literară de seamă a secolului al XV-lea este, de fapt, continuarea celei anterioare, în sensul vechi, dacă nu chiar medieval, și din punct de vedere liric (Lorenzo) și epic (Pulci), și dramatic (Le Sacre Rappresentazioni). Așa ne explicăm noi, totodată, lipsa marilor modele ale antichității greco-latine din fața literaturii italiene a Renașterii, atunci când a fost vorba de întreprinderile literare, prin care se caracterizează acest Quattrocento; după cum se explică, la fel, prestigiul de care au continuat să se bucure, în decursul lui, modele ca acela oferit de Dante sau Petrarca. Noutatea avea să fie rezervată, așadar artelor plastice. Ele reprezentaseră, de fapt, o întârziere față de literatură... Secolul primei Renașteri va fi deci secolul de aur al artei plastice. Ele îi vor da caracter precumpănitor estetic și vor justifica însă și definiția Renașterii, drept o formă de civilizație, care a acceptat supremația valorilor de artă asupra celor morale, religioase, literare, sau chiar și intelectuale¹¹.

Un altro campo sul quale si è concentrato l'interesse dello studioso romeno è quello dei rapporti complessi (politici, culturali, umani) stabiliti nello scorso secolo fra italiani e romeni; in questo senso, l'autore indaga con pazienza sulla presenza degli studenti romeni nelle università italiane (Gheorghe Tătărașcu, Simion Marcovici, Simion Bărnuțiu, Alexandru Papiu Ilarian, Iosif Hodoș), oppure cerca tenacemente testimonianze documentarie delle relazioni bilaterali - N. Gaix și România, Români privați din Italia secolului al XIX-lea, Niccolò Tommaseo și românii, Un filoromân: Edoardo Gioia, Vasile Alecsandri și G. V. Ruscalla, Un prieten uitat: G. V. Ruscalla, Edoardo Gioia în România, Enrico Croce și C. A. Rosetti, Cavour și Unirea Principatelor, 1856-1859, Arestarea lui Felice Orsini la Sibiu (1857), Noi indicații despre Felice Orsini la Sibiu și opinia publică românească (1854-1858) ecc -, preparando i contributi di più ampio respiro, quali *Romanticii italiani și românii*, Vasile Alecsandri și Italia, *Conspiratori și conspirații în epoca Renașterii politice a României* (1848-1877), quest'ultimo vera e propria sintesi delle sue ricerche di carattere storico-politico riguardanti le relazioni italo-romene dell'Ottocento. Come testimoniano questi titoli, l'autore, anche se presentato dalle memorie dei suoi studenti come un penetrante e fine esegeta dei testi letterari, non sembra attratto tanto dagli aspetti letterari dei rapporti

¹¹ *Ibidem*, pp. 419-420.

italo-romeni, quanto da quelli di natura storica, anche quando si occupa di scrittori veri e propri, come nel caso di Alecsandri, per la vita e l'opera del quale ha mostrato un particolare e costante interesse. Appassionato dall'informazione storica (corretta e, se possibile, inedita) il Marcu non esita, nei primi anni di apparizione degli "Studi Italiani", di allegare agli studi dei suoi più giovani collaboratori propri interventi che contengono riferimenti bibliografici ignorati dagli stessi autori.

Lo studio del 1924, *Romanticii italiani și românii (Note)*, è il frutto delle ricerche svolte in Italia in qualità di borsista della Scuola Romena di Roma, e rappresenta un lavoro complementare al già citato *La Spagna ed il Portogallo nella visione dei romantici italiani*, dello stesso anno (è da osservare che, contemporaneamente, l'Ortiz presentava all'Accademia Romena i suoi appunti su *Leopardi e la Spagna*), e continua in un certo senso il contributo del 1923 (*Riflessi...*), al quale si collega per mezzo del capitolo introduttivo dedicato agli enciclopedisti, nella cui categoria l'autore include nomi come Luigi Ferdinando Marsili, Anton Maria Del Chiaro, Francesco Algarotti, Domenico Sestini, Ruggiero Boscovich. La scelta del titolo dello studio non è stata delle più felice, poiché la sua struttura suggerisce più l'idea della presenza dei romantici italiani nella coscienza dei romeni, che non l'immagine dei romeni nella letteratura romantica italiana. Per quanto riguarda la posizione dei romantici italiani nei confronti dei romeni, il Marcu analizza la presenza dell'interesse per la lingua, la storia e la vita quotidiana del nostro popolo nell'opera di Giulio Perticari, Felice Caroni, Giuseppe Mezzofanti, Giacomo Leopardi, Niccolò Tommaseo, Carlo Cattaneo, G. Vegezzi Ruscalla, sottolineando il continuo aumento della consistenza dei riferimenti che vanno da osservazioni di ordine linguistico sulla parentela delle due lingue a considerazioni di carattere storico e politico. L'autore segnala anche il contributo dei giornali italiani alla propagazione delle informazioni riguardanti la storia e la vita quotidiana dei romeni, accennando ad articoli apparsi in diversi periodici della Penisola (*Il Giornale Arcadico*, *Il Giornale di Roma*, *L'Album di Roma*, *Il Crepuscolo*). Il capitolo dedicato alla presenza dei romeni nella letteratura romantica italiana include due analisi (sproporzionate in rapporto al valore estetico degli scritti in causa) del poema epico-lirico di Aleardo Aleardi *Sette Soldati*, nel quale si trova anche una descrizione della Transilvania e di un romanzo fantastico e sensazionale di Giovanni Prati (*Armando*), di cui alcune scene sono ambientate nei palazzi di un principe moldavo. Lo studio include anche due Appendici, nelle quali sono segnalate di sfuggita le ultime scoperte dell'autore circa lo sviluppo di queste relazioni. Ci troviamo di fronte a un contributo di materiale,

e i principali meriti e difetti di questo studio giovanile sono stati messi in luce sin dal momento della sua comparsa:

Lucrarea d-lui Marcu se termină fără nici o încheiere. Închidem cartea cu un fel de nedumerire. Parcă nu-ți ticnește această plimbare interesantă de-a lungul celor două veacuri de cultură italiană fără acele câteva concluzii hotărâtoare care ar fi scos în relief importanța înrâuririi noastre asupra literaturii romantice italiene. Totuși trebuie să recunoaștem tânărului autor oarecare merite, o anumită abilitate în mânăuirea frazei, și o muncă vrednică de admirat în citirea atâtor opere și manuscrise, cum o dovedesc numeroasele note din josul paginilor. E un debut frumos pentru un începător în domeniul cercetărilor serioase. Nu ne îndoim ca d-sa ne va da în curând o lucrare sintetică asupra acestei chestiuni, căci ce ne-a dat acum este, cum am zis, numai o interesantă colectare de materiale¹².

Negli studi dedicati alla presenza di studenti romeni nelle università italiane ("Un pittore romeno all'Accademia di San Luca: Giorgio Tattarescu", del 1923, seguito nel 1931 da una monografia dedicata allo stesso pittore; *Un student român la Pisa și la Paris, către 1820: Simion Marcovici*, del 1929; *Mentorul studenților moldoveni de la Torino (1860-1861)*, del 1934; e, soprattutto, *Simion Bărnuțiu, Al. Papiu Ilarian și Iosif Hodoș la studii în Italia, cu documente inedite*, del 1935) il Marcu non si limita a segnalare i dati riguardanti la loro formazione spirituale (corsi seguiti, professori e maestri, orizzonte degli interessi) ma, in base a documenti spesso inediti (corrispondenza, diari, annotazioni varie) e all'informazione complementare (la conoscenza, diretta o mediata, delle città in cui questi hanno studiato, delle abitazioni in cui sono stati alloggiati, delle pensioni e delle osterie dove solevano pranzare ecc.) prova a offrire al lettore anche un'immagine della loro vita quotidiana. Uno dei meriti maggiori di questo consistente studio è quello di aver umanizzato la figura dello studioso transilvano, in un certo senso ingiustamente condannato davanti alla pubblica opinione dal brio giovanile del Maiorescu nei suoi mordaci articoli nei quali identificava la "scuola Bărnuțiu" con uno dei mali essenziali della nascente cultura romena moderna, assolutamente da eliminarsi per offrire opportunità di sviluppo al "nuovo orientamento":

Sprijinit pe un bogat material inedit - corespondența purtată de Bărnuț cu cei doi și de aceștia cu prieteni din Ardealul lăsat departe, un jurnal de însemnări al lui Papiu - și amplificându-i datele printr-o neconținută referire la periodicele ardelenale vremii - unde apăreau, ca niște ecouri ale frământărilor sale, diferite articole și îndemnuri ale lui Bărnuț - d-l Alexandru Marcu împlinește fericit informațiile ce

¹² C. Șăineanu, "Romanticii italieni și românii", in *Adevărul literar și artistic*, n. 229 (26 aprile 1925), p. 4.

*avem despre truda lui cărturărească și în același timp îl umanizează, ni-l apropie neașteptat pe "betranul Simeone" dezvăluind acest colț din viața lui amărâtă de student întârziat*¹³.

L'autore cerca di stabilire in tutti i casi la misura in cui il soggiorno italiano di questi studenti che poi si sono affermati come personalità di grande autorevolezza nel loro campo si è riflesso nella loro ulteriore attività e, implicitamente, nel destino della nascente civiltà romena moderna, aggiungendo così nuovi argomenti alla tesi a lui tanto cara dell'italianismo quasi heliadesc; in questo senso è rappresentativa l'appendice contenente gli italianismi identificati in un corso universitario di Bănuțiu (*Dereptulu Publicu alu Romaniloru*, 1867).

Il destino letterario e umano di Vasile Alecsandri, esponente del romanticismo romeno e del rinascimento politico della Romania, rappresenta una costante degli interessi del Marcu e si riflette pienamente nello studio *Vasile Alecsandri și Italia* (1927), pubblicato due anni più tardi anche nella collezione "Pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa Orientale" con il titolo *Vasile Alecsandri e l'Italia. Contributo alla storia dei rapporti culturali tra l'Italia e la Rumenia nell'Ottocento*, nonché nelle annotazioni dei due volumi dell'opera del poeta apparsi sotto la sua cura nel 1930 e 1931. Nello studio pubblicato nella collezione dell'Accademia Romena, il Marcu discute la probabile ascendenza italiana del poeta romeno, senza aggiungere nuovi dati e senza offrire un punto di vista originale, e segnala la predilezione dell'Alecsandri per i viaggi in Italia, spiegandola come riflesso del suo temperamento mediterraneo, come una possibilità di evadere dal clima boreale della Moldavia in uno spazio non solo più mite e solare, ma anche impresso da suggerimenti di ordine culturale capaci di stimolare la sua ispirazione poetica.

Nelle *Conclusioni* allo studio, l'autore respinge l'idea di un'associazione meccanica fra il poeta romeno e l'Italia, sottolineando le sfumature complesse di questo avvicinamento che è rimasto per molti dei suoi dati soltanto esteriore:

*...studiul de față poate revendica și meritul de a fi evidențiat cu mai multe precizări, anumite trăsături ale temperamentului lui Alecsandri: pasiunea sa constantă, arzătoare, vie până la moarte, pentru călătoriile în țara mirajului exotic, dar - ceea ce este demn de subliniat - din care sufletul său nu reține decât aspectele exterioare ale unor orașe ca Veneția, Neapoli, Palermo, Florența, ori Genova, dovedindu-se neîn stare să vadă dincolo de acest feeric decor, să se întoarcă îmbogățit și fecundat din contactul cu cealaltă Italie, nu mai puțin seducătoare și sugestivă pentru astfel de suflete: Italia artei, a istoriei, a civilizației, a culturii*¹⁴.

¹³ O. Papadima - A. Marcu, *Simion Bănuțiu, Al. Papiu Ilarian și Iosif Hodoș la studii în Italia*, in "Gândirea", XV (1936), n. 3, p. 155.

¹⁴ A. Marcu, *V. Alecsandri și Italia*, București, Cultura Națională 1927, p. 154.

Il volume del 1930, *Conspiratori și conspirații...*, riprende moltissime delle informazioni utilizzate negli studi anteriori e cerca di stabilire il contributo (determinante nell'opinione dell'autore) del modello italiano nell'intenso movimento di rinascita nazionale dei romeni. L'indice del volume include sette capitoli: "Revoluționarii unguri și primele încercări de federalizare mazziniană (1848-1850)"; "Mazzini mijlocitor între Kossuth și Nicolae Bălcescu: manifeste mazziniene către români"; "De la războiul Crimeii la Congresul de la Paris (1854-1856)"; "Antecedentele Unirii Principatelor (1857-1858)"; "Unirea Principatelor (1859)"; "Manevre tardive pentru o cauză pierdută (1860-1861)"; "În așteptarea lui Garibaldi (1862-1864)"; seguiti da un "Epilog (1865-1877)". L'autore cerca di proiettare una luce nuova, sorta da un impressionante numero di documenti sui movimenti "sotterranei" che hanno preceduto e preparato l'anno rivoluzionario 1848 e l'epoca che con esso si chiude, quella dei progetti di una nuova Europa, la cui parte centrale, dominata dall'Impero asburgico, era inclusa nei disegni più o meno utopici ideati dai rivoluzionari italiani. Una particolare cura è manifestata per i documenti e le prese di posizione che testimoniano l'appoggio degli uomini e giornalisti italiani - Cavour, Garibaldi, Mazzini, D'Azeglio, Tommaseo, Vegezzi Ruscalla, Canini - alla causa dei romeni.

La sua passione per la continua ricerca di prove di un legame millenario fra i due popoli si riflette in moltissimi altri articoli che, a volte, restano semplici segnalazioni di possibili temi di ricerca, come nel caso dei più di trenta titoli inclusi nella rubrica *Miscellanea* della rivista "Studi Italiani", in cui l'autore accenna a momenti della storia dell'insegnamento dell'italiano in Romania, stabilisce possibili filiazioni tematiche fra Dante ed Eminescu, comunica le sue nuove scoperte sulla presenza di romeni in Italia e di italiani in Romania, e non esita a scoprire una prova della nostra parentela spirituale perfino negli ornamenti ceramici faentini delle chiese romene.

I suoi lavori dedicati a fenomeni meramente letterari rivelano la stessa propensione dell'autore verso l'indagine di tipo storico-letterario, senza offrire punti di vista originali; in questo senso sono rappresentativi lo studio *Romantismul italian* (1929), che sviluppa un corso dell'anno accademico 1926-1927, e la monografia *Ugo Foscolo*, nella quale Marcu è attratto piuttosto dalla biografia, per eccellenza romantica, dello scrittore italiano, offrendo anche i lineamenti generali per l'interpretazione della sua opera. Nella breve prefazione a questa monografia, intitolata *O lămurire*, l'autore chiarisce le ragioni che l'hanno spinto a redigere questo volume, ragioni tra cui prevalgono quelle di carattere informativo:

Din însemnările și datele extrase pentru un curs recent la Facultatea de Litere, am conturat acest profil al unuia din cei mai interesanți scriitori italieni de la începuturile Romanticismului. Apariția studiului de față în această formă se datorește în primul rând constatării că numele lui Ugo Foscolo este cu totul necunoscut printre noi. Iar o asemenea necunoaștere îndepărtează principial posibilitatea de inițiere în cel mai complex fenomen care este Neo-Clasicismul italic. În formula aceasta se încadrează de fapt cele mai expresive figuri ale literaturii italiene moderne: Foscolo, Leopardi, Manzoni, Carducci, Pascoli, D'Annunzio. A persevera să rămânem înstrăinați de caracterele ei cele mai semnificative înseamnă a nu ne apropia niciodată de ceea ce constituie nota specifică a marii literaturi italiene¹⁵.

Il volumetto *Torquato Tasso în romantica românească* è il risultato di una costante attenzione per la fortuna dell'opera del poeta nella letteratura romena, concretizată anche in altri studi meno estesi, publicati nella rivista "Studi Italiani": *Gerusalemme liberata în traducerea lui Al. Păcleanu* (1852) (1935), *De la Torquato Tasso la Mihai Eminescu: coincidențe tematice* (1937), *Un motiv din Tasso în „Țiganiada” lui Ion Budai Deleanu* (1938), *O temă comună lui Tasso și Coșbuc* (1941). L'autore realizza un'utile e ben documentata ricostruzione storica della penetrazione del poeta, grazie soprattutto alla tragica condizione della sua esistenza e della sua opera (in particolare la *Gerusalemme liberata*) nella coscienza dei romantici romeni, analizzando le prime traduzioni romene (frammentarie) come quelle di Ion Heliade Rădulescu, Athanasie Păcleanu, Gheorghe Asachi, Aron Densușianu, Grigore Alexandrescu e Nicolae Ținc. Uno studio comparativo è dedicato anche alla fortuna del Leopardi in Romania, in cui è stilata una statistica delle traduzioni in romeno dell'autore italiano realizzate fino in quel momento (1943) e si rimpiange il fatto che non era ancora apparsa un'edizione completa dei *Canti* leopardiani (a esso si era riferito anche in un articolo di carattere divulgativo publicato nel 1939 nella "Revista Fundațiilor Regale" e intitolato *Lămuriri pentru o psihologie a lui Leopardi*).

Le traduzioni del Marcu dalla letteratura italiana classica e moderna rappresentano il riflesso di uno sforzo cosciente di riempire un vuoto della cultura romena dell'epoca e costituiscono versioni onorabili che testimoniano reali qualità di traduttore. La versione in prosa della *Divina Commedia*, nata dalla scontentezza dell'autore di fronte alle versioni precedenti (specie di fronte a quella del Coșbuc, considerata dal nostro soltanto un «materiale abbandonato nel momento della sua morte», materiale sul quale l'intervento dell'Ortiz non sarebbe stato sempre molto felice) deve esser intesa anche come una sfida a se stesso, una somma prova di adesione totale ai valori di una

¹⁵ Idem, *Ugo Foscolo*, Imprimeria Națională, București 1940, p. 7.

spiritualità che ha guidato tutta la sua esistenza spirituale e pratica. L'autore ha provato anche a spiegare le ragioni di quest'impresa in due interventi che in un certo senso si completano reciprocamente, ma riflettono la sua maturazione spirituale, la capacità di prendere le distanze di fronte a certi atteggiamenti giovanili, di rivalutare gli influssi subiti durante la sua formazione spirituale:

Așteptând să găsesc altă dată prilejul de a lămurii motivele care m-au îndemnat să încerc o versiune în proză a Divinei Comedii, mi se pare de la sine înțeles că o astfel de versiune - prin însăși abdicarea de la forma versificată - nu poate urmări decât scopul de a sta în ajutorul traducerilor propriu-zise. În cazul nostru a traducerii lui Gh. Coșbuc.

De altfel, îndemnul de a da această versiune în proză, mi-a venit, cu mulți ani în urmă, de la profesorul Ramiro Ortiz, acela care avea să ia mai târziu asupra-și istovitoare sarcină de a îngriji ediția și comentariul traducerii lui Coșbuc¹⁶.

Dopo quasi quindici anni, l'autore ritornava (paradossalmente, con una evidente ricchezza di particolari, ma anche con un punto di vista più spiccatamente critico nei confronti del ruolo dell'Ortiz per quanto riguarda questa decisione) sulle circostanze che l'avevano spinto a tradurre l'epopea dantesca in prosa ritmata:

Anii formării mele definitive în cadrul studiilor de Literatură italiană, trăiți la Florența cu Parodi și cu Rajna, la Roma cu Vasile Pârvan, iar la București, după întoarcerea definitivă în țară, cu cărțile și cu necazurile inerente unui început de carieră universitară, m-au fixat tot mai mult în convingerea că această literatură oferă intelectualității de pretutindeni și de totdeauna o capodoperă care să-i poată servi alături de celelalte cărți mari ale omenirii, de îndreptar în propriile veleități creatoare.

Atât Divina Commedia de care m-au apropiat la Florența, discuțiile cu profesorul meu Ernesto Giacomo Parodi și Dante, cu care m-au familiarizat, tot acolo, întâlnirile mele cu Papini, întru hotărârea comună de a-i consacra câte un studiu; și opera și autorul ei au ajuns a fi cu timpul centrul cel mai vibrant al ambițiilor mele didactice și literare...

Am avut ambiția să fac să devină o realitate vie pentru intelectualitatea academică de la noi cunoașterea capodoperei lui Dante, despre care, student, îi auzisem vorbind cu deosebită înțelegere și pe Mihail Dragomirescu și pe Ovid Densusianu, și pe Ramiro Ortiz...

Am desfăcut astfel, piatră cu piatră, catedrala Divinei Comedii, încercând s-o înfățișez așa cum se poate mai bine, după o atare desfacere în forme cât mai accesibile, studenților mei. Fiind vorba de un corolar al interpretărilor mele de fiecare vineri seara de la Facultatea de Litere, am lăsat traducerea în forma ei cât mai

¹⁶ notazione che accompagna la traduzione dell'*Inferno* in "Viața literară", IV (1929), no. 116 (2 nov. 1929) p. 2.

*explicită și mai accesibilă: adică în proză pentru ca cititorii mei, studenții, s-o poată urmări cât mai precis, cu originalul alături*¹⁷.

Un'analisi della qualità delle traduzioni del Marcu può costituire lo scopo di un lavoro speciale, date le varietà, le dimensioni e le particolarità delle versioni romene delle opere italiane da lui realizzate; si può comunque osservare che a un periodo iniziale durante il quale il nostro pubblica soprattutto nel settimanale "Adevărul literar și artistic" e nella rivista "Roma" traduzioni divulgative dalla narrativa italiana contemporanea (Adolfo Albertazzi, Bruno Barrili, Massimo Bontempelli, G. A. Borgese, Grazia Deledda, Alfredo Panzini, Giovanni Papini), segue una progressiva selezione che si riflette nella scelta di opere maggiori come la *Divina Commedia* (tradotta fra il 1928 e il 1934) e il *Decamerone*, la cui versione romena appare nel 1932. Si deve accennare anche all'interesse del Marcu per la trasposizione in romeno di alcuni opere drammatiche come *La Mandragola* di Machiavelli, *Il Bugiardo* di Goldoni, *Mirra* dell'Alfieri, *La figlia di Jorio* di D'Annunzio e *Dea nostra* di Massimo Bontempelli, pubblicate tutte nel 1943 presso la casa editrice dell'Istituto di Cultura Italiana. Le traduzioni realizzate da Alexandru Marcu mettono in luce alcune particolarità lessicali e fraseologici, fra le quali le più interessanti sono: la predilezione per gli autoctonismi anche in sintagmi meno felici ("a hîzi", "a adăsta", "a iscodi", "a grăi", "protivnic", "păr despieptănat", "vorbe de speranță", "a pomăzui"), frequenti italianismi ("recităm o comedie", "palidă – palidă", "gheața e ruptă", "soarele începea să dizolve ceața", "cimbalele primăverii", "tacticoși juncani", "candida-i barbă cârlionțată", "repețire") e anche una leggera inesattezza nella trasposizione del passato remoto italiano in romeno (gli esempi citati non sono tratti dalla traduzione della *Divina Commedia* e del *Decamerone* che, date le loro specificità suppongono scelte lessicali molto varie). Le sue simpatie politiche si riflettono nella traduzione che fa nel 1928 di due libri propagandistici di Edoardo Susmel: *Mussolini. Omul e Fascismul italian*, *Înfăptuiri*, nonché nel volume antologico di discorsi mussoliniani stampato nel 1942 (*Ce a spus Mussolini*).

Un'ipostasi molto importante della complessa personalità di Alexandru Marcu è quella di professore universitario e, implicitamente, di capo della scuola romena di italianistica per più di un decennio, periodo in cui, sotto la sua guida, si è formata una nuova generazione di studiosi fra cui si possono ricordare: Nina Façon, Alexandru Balaci, C. H. Niculescu, Mariella Coandă, Edgar Papu, Titus Pârvulescu. Una realizzazione, ritenuta dal Marcu come

¹⁷ A. Marcu, *De ce am tradus "Divina Comedie"*, in "Dacia Rediviva", IV (1944), n. 1, pp. 1-2.

fondamentale, è la costante comparsa, tempo di un decennio, della rivista "Studi Italiani", vero e proprio modello di pubblicazione periodica di carattere accademico, risultato di un lavoro collettivo perfettamente organizzato e coordinato. La pubblicazione non resta un semplice organo del Seminario di Letteratura Italiana dell'Università di Bucarest, come veniva presentato nei periodici del tempo¹⁸, bensì una raccolta di studi aperta a tutti gli italianisti romeni e non soltanto. Per rispondere alle necessità determinate dall'attività didattica, il Marcu ha pubblicato anche tre volumi di *Lettere scelte dalla letteratura italiana*, riuniti nel 1943 in un'ampia antologia enfaticamente intitolata *Corso di Letteratura Italiana. Letture scelte dalle Origini ai giorni nostri*. La "Prefazione" al volume chiarisce la concezione del professore circa la finalità dei suoi corsi e seminari di letteratura italiana, concezione che resta valida nei suoi principi generali anche oggi:

Una vera scuola di Letteratura, avviata come si deve, non può difettare di mezzi diretti alla conoscenza immediata delle opere letterarie, più che alla conoscenza, di valore relativo, della vita dei letterati, sia pur celebri, o alla conoscenza, dei vari giudizi che la Critica letteraria bell'e fatta ha espresso su di essi.

In due parole, invece di un materiale da altri precedentemente masticato e che spesso la nidiata delle signorine - pulcini sta lì ad attendere con il becco teso, è da raccomandare, sia pure sotto la forma frammentaria di un'antologia, l'esperienza diretta che una ballata del Trecento, o la prosa nuda, come una scultura michelangiolesca, di Messer Niccolò, o due ottave dell'*Orlando*, o un capitolo della *Storia di Cristo* sono capaci di offrire alla formazione definitiva di noi tutti.

Altrimenti, a che servirebbero i miei sforzi, il programma stesso della mia cattedra e che tende giusto al contatto diretto della Cultura romena con i grandi modelli della millenaria multiforme Cultura italiana?¹⁹

Per la collezione *Critica* della Fondazione per Letteratura ed Arte diretta da Perpessicius e aperta da questo con il volume *De la Chateaubriand la Mallarmé*, il nostro realizza nel 1941 l'antologia *Critica italiană de la Vico la Croce*, che raduna in più di 500 pagine frammenti critici tratti dall'opera di 48 letterati italiani in

¹⁸ Cfr le brevi recensioni anonime nella rubrica *Revista revistelor* del settimanale "Universul literar": «*Revista Studii Italiene apare anual, și cuprinde în ficare număr studiile asupra limbii și culturii italiene elaborate în cursul anului respectiv, în seminarul catedrei de limbă italiană din București, de sub conducerea d-lui prof. Alexandru Marcu. Alcătuită pe temeuri serioase de cercetare metodică, revista este una din cele mai frumoase mărturii ale muncii românești organizate*», XLVII (1938), n. 5 (19 marzo 1938), p. 2; n. 34 (8 ottobre 1938), p. 2.

¹⁹ A. Marcu, *Corso di Letteratura Italiana. Letture scelte dalle Origini ai nostri giorni*, Editura "Cartea Românească", București 1943, p. 7.

base a principi di rappresentatività esposti nel proemio intitolato “Cuvinte lămuritoare”²⁰.

La posizione ufficiale del Marcu determina anche una ricca serie di interventi di carattere divulgativo (articoli di giornale, conferenze pubbliche e radiofoniche) di cui un numero importante sono pubblicate nel volume del 1942, *Aspecte italiene*. Lo storico dei rapporti letterari e politici e l’esegeta dei testi letterari ignorava in queste situazioni il pericolo di un verbalismo che, a volte, ricordava, senza poter però ritrovare, l’innocenza dell’ammirazione di Miron Costin di fronte al miracolo dell’Italia («Ieste Țara Italiei plină cum să zice, ca o rodie, plină de cetăți și orașe iscusite...») e naufragava in una fraseologia di Baedeker affettato:

I s-a spus Italiei «miraculosul microcosm al aceluī macrocosm care este Pământul». Țara în care soarele se topește în vin; în care pământul de Faența se întărește în marmora de Carrara, în timp ce creanga de migdal înflorește cu petalele fondul Etniei sub zăpadă. Țara Italiei, cu cele mai falnice statui în piețele orașelor sale; cu cele mai înveselitoare fântâni, cu cele mai monumentale catedrale; cu cele mai impozante Cupole peste Sfântul Petre și Santa Maria del Fiore, alături de care Campanilul lui Giotto își ia avântul spre norii albi, cu zborul porumbeilor din Piață²¹.

Interessante ci sembra anche la predilezione del Marcu per la notazione delle impressioni di viaggio nello spazio adriatico riflessa nei due libri complementari: *Itinerar adriatic* (1937) - dedicato alla costa italiana - e *In Dalmația* (1939), ispirato da un viaggio lungo la costa orientale dell’Adriatico, in uno spazio abitato da rappresentanti di un altro gruppo etnico ma impresso da segni di latinità.

Alexandru Marcu è il primo vero e proprio italianista romeno che si avvicina al fenomeno culturale italiano munito di un’eccellente preparazione specialistica, un autentico professionista che cerca di imporre un nuovo atteggiamento di fronte alla cultura e la spiritualità italiane in generale, così

²⁰ La collezione aveva la finalità di presentare all’intelligenza romena «*textele literaturii critice de pretutindeni și chiar din toate timpurile, pe cele mai celebre ca și pe cele mai puțin cunoscute*». Il Marcu cerca di spiegare i principi della selezione operata e afferma la necessità di un secondo volume, dedicato all’attualità della critica letteraria italiana. Secondo l’autore, l’ecclettismo dell’antologia è dovuta alla situazione speciale dei rapporti fra le due culture: «*Dacă antologia aceasta va putea să pară accentuat eclectică (și care antologie poate evita acest păcat?) sau, în orice caz, mai insistent didactică, motivul trebuie aflat în situația Culturii italiene în România: publicul nostru nu practică încă destul această Cultură, necum Critica Literaturii italiene. De aceea apar și mai multe nume, chiar prea multe, dar în scopul de a se defini prin ele marile valori ale Criticei italiene moderne*» (p. 8).

²¹ A. Marcu, *Cuvinte despre Italia*, in “Universul literar”, XLVIII (1939), n. 6 (11 febbraio), p. 1.

come affermava nell'articolo *Recenti segni di italianità in Romania*, pubblicato nel 1925 nella rivista "Rassegna culturale della Romania":

La creazione post-bellica di un Istituto Rumeno di Studi superiori e di Perfezionamento a Roma, può considerarsi come prima e migliore occasione di affermazione della scienza romena in Italia. Nello stesso tempo, di affermazione della nostra vera e cosciente ammirazione verso la scienza, il genio e la cultura italiana, da opporsi alla ormai vecchia e compromessa ammirazione retorica, il più delle volte legata esclusivamente alle vicissitudini politiche²².

Si ritrova in questo breve passo l'ideale di vita dello studioso romeno che ha dedicato tutta la sua vita alla nuova idea di italianismo, conformemente alla quale l'orientamento della cultura romena verso la spiritualità italiana deve esser sostenuto prima di tutto da uno sforzo per la conoscenza reciproca, e si può concludere senza esagerazione che il Marcu ha agito sempre nella direzione di assicurare la penetrazione dei valori italiani nella coscienza dei romeni, non soltanto tramite la sua attività scientifica, ma anche mediante la dimensione pratica del suo lavoro. La sua posizione nell'epoca in cui ha vissuto gli ha concesso l'opportunità di sostenere anche la concretizzazione delle sue idee, di favorire l'aumento graduato e visibile della presenza dell'italiano nei *curricula* liceali, fino al provvedimento del 1941 che introduceva questa lingua come disciplina obbligatoria in tutti i tipi di licei romeni. La struttura della sua personalità, che l'ha spinto ad abbracciare tanti rami della spiritualità italiana, il desiderio continuo di coprire una superficie quanto più ampia del campo prescelto, hanno avuto come naturale conseguenza una dispersione dei suoi sforzi creatori, un'immagine di non voluta superficialità. A questa situazione hanno contribuito fortemente anche le condizioni storico-politiche che hanno collocato la personalità del nostro in un cono d'ombra, nonché la timidezza dei tentativi di rivalutare il suo contributo non solo alla penetrazione dei valori della spiritualità italiana nello spazio romeno, ma anche allo sviluppo della nostra cultura. I rapporti del Marcu con il movimento fascista italiano e romeno, il suo deciso schierarsi da parte delle forze politiche di destra, rappresenta un fenomeno assai complesso le cui radici si trovano in una mai dissimulata consapevolezza della superiorità dei valori italici e, per estensione, latini di fronte a quelli delle altre nazioni europee, raddoppiata dall'intima convinzione che la Romania non avrebbe

²² Idem, *Recenti segni di italianità in Romania*, in "Rassegna culturale della Romania", I (1925), n. 8 (ottobre 1925), p. 3.

potuto trovare il posto che le spettava nel disegno della nuova Europa, che si architettava allora come un secolo prima con una notevole partecipazione dell'Italia, se non accanto alla sua sorella maggiore.

Oltre al ritratto spirituale dell'italianista, che si delinea dal contatto con le pagine da lui scritte, il ricercatore risente anche il bisogno di tracciare un abbozzo della personalitate umana di colui che ha influito così tanto sulla penetrazione dei valori della spiritualitate italiana nella conoscenza dei romeni, e osserva con un sentimento di insoddisfazione che l'intervallo di quasi cinque decenni durante il quale il nome del Marcu è stato più o meno proibito rende quasi impossibile un'impresa del genere, motivo per cui deve accontentarsi delle notazioni e delle evocazioni, numericamente ristrette, oppure deve interpretare il silenzio di certi autori circa la personalitate del nostro. Le informazioni sono non soltanto scarse, ma anche contraddittorie, e a volte anche la loro mancanza ci permette di individuare certi atteggiamenti. Una prima categoria di informazioni è offerta dagli studenti del Marcu e proviene più o meno dall'epoca in cui questo era il principale responsabile per le sorti della cultura italiana in Romania, motivo per cui trasmettono anche certi accenti encomiastici:

Studiile italiene însemnează, pentru starea actuală a Culturii românești cu mult mai mult: ele sunt o școală cu scopuri bine determinate și cu mijloace atât de sigure, încât acei care le-au cunoscut le mărturisesc ca pe bunul de preț al vieții lor. Directorul Studiilor Italienești Profesorul nostru poate fi mândru cel puțin de acest lucru. Nu este vorba numai de orele de cursuri, când studenții ascultă într-o tăcere rară frumuseți italiene gândite și simțite, pe care le subliniază prin aplauze care mărturisesc încântarea lor; și nici prin participarea activă la seminarii, cu lucrări care cinstesc pe profesorii lor și Universitatea românească... Directorul Studiilor Italiene și profesorul nostru Alexandru Marcu suntem siguri că are această mulțumire și s-a învrednicit de această răsplată: elevii săi îl iubesc și-i sunt recunoscători pentru pasiunea pe care le-a trezit-o pentru adevăr, ordine și onestitate, valori absolute, care dacă nu se traduc întotdeauna în lucrări științifice, reprezintă tot atâtea virtuți pe care le dăruiesc celor mai mici, care așteaptă să-și facă rând în slujba Patriei și a Neamului²³.

Tonalitate simili caracterizzano le cronache estremamente favorevoli firmate da altri giovani (Mariella Coandă, Ovidiu Papadima, Alexandru Dima), i quali anche se non si riferiscono esplicitamente all'uomo Marcu, suggeriscono l'esistenza di un rapporto privilegiato con il professore. Al polo opposto, le annotazioni memorialistiche di un contemporaneo che non riflettono

²³ C. H. Niculescu, "Studiile Italiene" intră în al zecelea an, in "Studii Italiene", X (1943), pp. 7-8.

interamente la scontata serenità che si supponeva arse dovutò derivare dall'età dell'autore e dall'intervallo di tempo che ci separa dai momenti evocati:

După asta Ortiz a plecat în Italia, în împrejurări foarte neplăcute pentru el. Catedra lui de italiană dispunea, afară de asistent, de un post de conferențiar, ocupat de Alexandru Marcu, om foarte bine pregătit, fost elev al Școlii din Roma, autor de studii serioase și interesante, bun traducător al lui Dante și al lui Papini, dar dotat cu un caracter execrabil. Cum era și ambițios, a făcut tot ce a putut ca să-l oblige pe Ortiz să plece și în cele din urmă a reușit... În epoca acestor schimbări eu nu-l cunoșteam pe Marcu, nici nu cred să-l fi văzut vreodată, pentru că nu asistam niciodată la cursul lui de conferențiar. Din cauza evenimentelor relatate mai sus, dar nu numai din cauza lor, omul nu mi-a fost niciodată simpatic... Nu pot să-i reproșez nimic, n-am avut să mă plâng niciodată de el; mai mult l-am apreciat sincer la adevărata lui valoare ca italianist, dar nu m-am împăcat niciodată cu felul lui de a fi, orgolios și sforar, bunevoitor și atent ca de pe înălțimi, condescendent și taler cu două fețe, florentin și machiavelic, din cap până în tălpile picioarelor²⁴.

Un osservatore imparziale deve notare anche il carattere sproporzionato e la contraddizione delle due categorie di affermazioni contenute in quest'intervento: da una parte la ripetuta dichiarazione dell'inesistenza quasi totale dei rapporti umani diretti e dall'altra la nettezza del giudizio morale che impone quasi l'idea dell'esistenza di un contatto personale generatore di insoddisfazione e di duraturi risentimenti.

Abbastanza eloquente è anche l'atteggiamento del suo ex compagno di studi presso la Scuola Romana di Roma ed ex collega di redazione della rivista "Roma", George Călinescu il quale, nella sua monumentale storia della letteratura romena, accenna soltanto quattro volte al Marcu in altrettante note, fra le quali la più sostanziosa cita il nostro come cognato di Victor Eftimiu. Questo trattamento, che ignora lo studio dedicato dal Marcu ai rapporti di Alecsandri con l'Italia mentre cita l'articolo in cui discute il plagio di Chiru Nanov, suggerisce un atteggiamento di esorcismo, conformemente al quale un fenomeno a cui non si fa riferimento di fatto non esiste.

In mezzo, neutro (anche a causa di considerazioni di ordine politico) e insipide, le evocazioni realizzate da un altro studente del Marcu e da uno dei noti italianisti contemporanei, appartenente a una generazione più vicina a noi:

În această calitate s-a dovedit a fi un profesor eminent, deosebit de activ, un răspânditor avizat și talentat al milenarei culturi a Italiei în țara noastră... Dar

²⁴ A. Ciorănescu, *Amintiri fără memorie*. I (1911-1934), Editura Fundației Culturale Române, București 1995, pp. 104-105.

*neuitate vor fi rămas pentru mine orele de Lectura Dantis ale profesorului, desigur, unul dintre cei mai subtili exegeți ai capodoperei celui mai de seamă poet al neolatinității*²⁵.

*Activitatea acestui pasionat italianist a fost prodigioasă, pe multiple țărmuri și pe o bună perioadă de timp. El se înscrie în seria acelor care au contribuit substanțial la stabilirea pentru totdeauna a unor contacte care au plasat țara noastră pe un nivel cultural universal, artistic și științific profund justificat*²⁶.

Nella memoria di Alexandru Balaci, uomo di sinistra, collaboratore della rivista antifascista "Cadran", il professore (anche se noto per il suo atteggiamento politico di destra) resta la persona che gli aveva preso le difese contro i fascisti della Facoltà di Lettere e, in qualità di preside, aveva disposto, in seguito all'assassinio di Nicolae Iorga, l'inalberare della bandiera nera di lutto al di sopra dell'entrata della Facoltà. In un'intervista rilasciata a Iosif Sava, lo stesso Balaci evocava la figura del professore in un momento difficile della sua esistenza (l'arresto del maggio 1946), affermando che lui, in qualità di noto partecipante al movimento antifascista, insieme ad altri studenti, aveva firmato una lettera tramite la quale si interveniva presso le autorità comuniste per la liberazione del Marcu. Il gesto degli studenti non riuscì a cambiare il tragico destino del professore, che fu processato insieme ad altri dignitari del governo Mihai Antonescu e conobbe l'inferno delle prigioni comuniste, dove morì nel febbraio 1955.

Bibliografia

N. Antonescu, *Centenar Alexandru Marcu*. Revista „Studii Italiene”, în “Steaua”, XLIV (1994), n. 10-11 (octombrie-noiembrie 1994), pp. 48-49; A. Balaci, “Cuvînt despre Alexandru Marcu”, in Idem, *În fluxul spiritualității*, Editura Eminescu, București 1987, pp. 194-199 (riprende “Cuvînt despre autor”, in A. Marcu, *Valoarea artei în Renaștere*, Editura Meridiane, București 1984, pp. 5-10); H. Bl.(azlan?), *Dante Alighieri «Purgatoriul»*, tradus de Al Marcu, în “Adevărul literar și artistic”, XII (1933), n. 648, p. 7; M. Bucur, *Istoriografia românească*, Editura Minerva, București 1973, pp. 281-282; M. Coandă, *Alexandru Marcu, În Dalmația*, in “Gândirea”, XVIII (1939), n. 2, pp. 104-106; Eadem, *Alexandru Marcu, Figuri feminine în Renaștere*, in “Gândirea”, XVIII (1939), n.5, pp. 285-286; Eadem, *Raporturi literare universitare între italieni și români*, in “Gândirea”, XVIII (1939), n. 10, pp. 574-577; Eadem, *Alexandru Marcu, Ugo Foscolo*, in “Gândirea”

²⁵ A. Balaci, “Cuvînt despre autor”, in A. Marcu, *Valoarea artei...*, cit., p. 6,8.

²⁶ G. Lăzărescu, “Alexandru Marcu, militant al raporturilor culturale româno-italiene”, in Idem, *Prezențe românești în Italia*, Editura Didactică și Pedagogică, București 1995, p. 166.

XIX (1940), n. 5, pp. 396-398; P. Damian, *Alexandru Marcu, Aspecte italiene*, in "Revista Fundațiilor Regale", X (1943), n. 4, pp. 229-230; A. Dima, *Al. Marcu, Dante*, in "Revista Fundațiilor Regale", IX (1942), n.1, pp. 230-231; O. Drimba, *Prezența Romei în România*, în "Revista Fundațiilor Regale", X (1944), n. 7, pp. 230-231; G. Lăzărescu, "Alexandru Marcu, militant al raporturilor culturale româno-italiene", in Idem, *Prezențe românești în Italia*, Editura Didactică și Pedagogică, București 1995, pp. 149- 165; P. Martinescu, *Alexandru Marcu: Valoarea artei în Renaștere*, in "Dacia Rediviva", II (1942), n. 4, p. 15; M. Neagoe, "Prefață", in A. Marcu, *Valoarea artei în Renaștere*, Editura Meridiane, București 1984, pp. 11-30; P. Negoșanu, *Alexandru Marcu: Valoarea artei în Renaștere*, in "Revista Fundațiilor Regale", IX (1942), n. 8, pp. 464-466; C. H. Niculescu, *Tre studenți transilvăni a Padova e Pavia (1852-1854)*, in "Studii Italiene", II (1934), pp. 228-232; O. Papadima - A. Marcu, *Itinerar adriatic*, in "Gândirea", XVI (1937), n. 4, pp. 194-196; A. Marcu, *Simion Bărnuțiu, Al. Papiu-Ilarian și Iosif Hodoș la studii în Italia*, in "Gândirea", XV (1936), n. 3, pp. 155-156; I. Pătrașcu, *Emilio de Marchi. "Romanul unui om necăjit"* (trad. de A. Marcu), in "Revista Fundațiilor Regale", X (1943), n. 5, p. 479; Idem, "Un om sfârșit" de Papini (trad. De A. Marcu), in "Revista Fundațiilor Regale", X (1943), n. 8, pp. 457-458; Ide, *Letture scelte (Alexandru Marcu)*, in "Revista Fundațiilor Regale, XI (1944), n. 2, p. 467; L. Predescu, *Enciclopedia Cugetarea*, Editura "Cugetarea", București 1940, p. 521; R. Ortiz, *Școală veche, casă nouă*, in "Viața Literară", I (1927), n. 36, pp. 1-2; C. Stelian, *Marcu Al., Simion Bărnuțiu, Al. Papiu Ilarian, și Iosif Hodoș la studii în Italia*, in "Convorbiri literare", LXIX (1939), n. 2, pp. 403-404; S. Struțeanu, „*Infernul*" tradus de Al. Marcu, in "Convorbiri literare", LXV (1932), n. 3, pp. 449-451; O. Șuluțiu, *Alexandru Marcu, Simion Bărnuțiu, Alexandru Papiu Ilarian și Iosif Hodoș la studii în Italia*, in "Familia", III (1936), n. 2, p. 808; Idem, *Alexandru Marcu, Itinerar adriatic*, in "Familia", IV (1937), n. 1-2, pp. 82-84.

RIVISTE ROMENE DI ITALIANISTICA

DUMITRU CÂRSTOCEA

In una rassegna dei rapporti culturali italo-romeni le pubblicazioni periodiche occupano un posto di notevole importanza, dato il loro carattere di essenziale mezzo di informazione e la situazione specifica della cultura romena, nell'interno della quale l'avvio della pubblicistica fu determinato, più di quanto non fosse correntemente accettato, dal modello italiano; infatti i primi autentici periodici nei quali si riflette anche la prima tendenza maggiore di collegamento della cultura e della civiltà romene e quelle europee furono il frutto delle iniziative di due ferventi sostenitori dell'idea italiana, Ion Heliade Rădulescu e Gheorghe Asachi.

Se il contributo del modello italiano non è proprio palese nel caso delle prime pubblicazioni letterarie romene, "Curierul românesc" e "Albina Românească", esso rappresenta invece una realtà che non può essere ignorata se ci spostiamo nel campo della stampa d'informazione, nel quale giornalisti come Marc'Antonio Canini, Roberto Fava e Luigi Cazzavillan hanno aperto nella seconda metà dell'Ottocento la strada a una pubblicistica moderna, mediante delle iniziative che non solo hanno contribuito alla conoscenza reciproca fra i due popoli neolatini, ma hanno anche condotto alla nascita di veri e propri standard giornalistici (e basti accennare all'eredità di *Universul*, il giornale fondato e diretto da Luigi Cazzavillan, unanimemente considerato il primo quotidiano popolare e indipendente della Romania)¹.

Veri e propri periodici di cultura italiana uscirono però in Romania solo più tardi, negli anni che seguirono alla fine della prima guerra mondiale e furono frutto di iniziative nate nell'ambito dell'insegnamento universitario,

¹ Per una descrizione delle prime pubblicazioni periodiche romeno-italiane, v. N. Hodoș - A. Sadi Ionescu, *Publicațiunile periodice românești. Catalog alfabetic (1802-1906)*, Librăria Socec, București 1913, descrizione riportata in italiano in C. Isopescu, *La stampa periodica romeno-italiana in Romania e in Italia*, Istituto per l'Europa Orientale, Roma 1937, pp. 13-49.

come un prolungamento dell'attività svolta soprattutto nell'interno della prima cattedra di lingua e letteratura italiana, quella dell'Università di Bucarest².

Nel 1921, il primo professore ordinario della cattedra d'italiano dell'Università di Bucarest, Ramiro Ortiz, assecondato da alcuni studenti del suo Seminario e con l'appoggio dei suoi amici romeni, pubblicava il primo periodico di cultura italiana della Romania, la rivista "Roma". Il direttore della nuova rivista si era già edificato sulla storia dei rapporti culturali italo-romeni, avendo pubblicato un lavoro di riferimento³ e si era reso conto del fatto che la retorica sentimentale, dominante durante l'ultimo secolo, doveva esser corretta mediante un atteggiamento più pragmatico, in grado di condurre a un autentico dialogo culturale. D'altra parte Ortiz capiva però che, almeno per quella tappa iniziale, la componente affettiva non poteva essere ignorata per cui la rivista ebbe, durante i primi sei anni, un carattere piuttosto eclettico e di divulgazione. Tale eclettismo viene confessato sin dalle frasi dell'articolo programmatico, intitolato con visibile modestia *Ce vrem*:

Planurile noastre, când dăm drumul în lume acestei mici reviste, sunt deocamdată foarte cumpătate. Vrem adică să înlesnim cetitorilor să urmărească tot ce apare mai de seamă în librăria italiană în legătură cu literatura, arta și cultura poporului care a născut pe Dante, pe Leonardo da Vinci și pe Galilei, și tot ceea ce-i poate face înțelese viața și năzuințele... Trăim într-o țară care totdeauna s-a simțit soră cu Italia și a iubit-o din toată inima din întâie pornire, ca un pământ sfânt, fără să-i fi cercetat, ca alții, și să fi tras toate foloasele din frumusețile și darurile ei⁴.

Nello stesso editoriale, che per il suo stile può essere attribuito al direttore, dopo aver notato con amarezza la scarsa diffusione della lingua italiana in Romania e l'insufficiente presenza delle pubblicazioni italiane, dovuta anche alla crisi del dopoguerra, l'Ortiz tracciava un programma della rivista, la quale doveva compiere un'opera di carattere divulgativo orientata tanto verso il ricupero dei risultati di secoli di separazione fra i due popoli quanto verso il riflettere dei valori attuali della spiritualità italiana:

² Per le circostanze dell'istituzione di questa cattedra, cfr. A. Marcu, *Pentru istoricul catedrei de italiană de la Universitatea București* (1865), in "Studii italiene", IV (1937), pp. 145-148; C. H. Niculescu, *Gian Luigi Frollo* (1832-1899), pp. 93-120; AA.VV., *Omagiu lui Ramiro Ortiz cu prilejul a douăzeci de ani de învățămint în România*, Tipografia "Bucovina", București 1929; A. Belciugățeanu, *Il Seminario di letteratura italiana dell'Università di Bucarest*, in "Anuarul Seminarului de literatură italiană", Omagiu, București 1929, pp. 3-21; N. Façon, *În amintirea profesorului Ramiro Ortiz*, in "Varia Italica", Editura Univers, București 1975, pp. 257-276; M. Bucur, *Istoriografia literară românească*, Editura Minerva, București 1973, pp. 276-280.

³ R. Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Romania. Studi e ricerche*, C. Sfetea, București 1916.

⁴ *Ce vrem*, in "Roma", I (1921), n. 1, p. 1.

Pe de o parte ea va publica traduceri de-a dreptul, din clasici și moderni italieni, și în scurte studii și însemnări va încerca să dea cu încetul elementele de înțelegere a sufletului italian și a problemelor de astăzi ale peninsulei fericite. Iar pe de altă parte, prin numeroase recenzii și notițe bibliografice despre cărți și publicații, care ei îi va fi la îndemână să le aibă mai curând și mai din belșug, va ține la curent despre bogata producție a tiparului italian⁵.

Viene inaugurata così la prima tappa dell'esistenza della rivista, come pubblicazione mensile redatta integralmente in romeno, in fascicoli di otto pagine ciascuno, con formato di gazzetta (24x32 cm). La struttura interna della pubblicazione è per questa tappa, la seguente: uno studio fondamentale, dedicato generalmente a uno scrittore, a un'altra personalità della spiritualità italiana, oppure a un fenomeno letterario, al quale fanno seguito, quando lo spazio editoriale lo permette, altri articoli di informazione generale e traduzioni dall'opera dello scrittore ivi presentato; rubriche permanenti sono: "Cronica" (Cronaca: letteraria, scientifica, sociale, italo-romena), "Însemnări bibliografice" (Rassegna bibliografica) e "Cărți noi" (Libri nuovi)⁶.

Lo studio fondamentale della rivista appartiene, il più delle volte, al direttore (il quale vi riprende anche frammenti dei suoi corsi tenuti all'Università), oppure a uno dei suoi collaboratori romeni (più frequentemente si ripetono i nomi di Alexandrina Mititelu, Alexandru Marcu, George Călinescu, Anita Belciugățeanu); talvolta però vengono ripubblicati saggi dei letterati romeni (Barbu Ștefănescu Delavrancea, Eugen Lovinescu, Hortensia Papadat-Bengescu) dedicati al fenomeno letterario italiano, nonché traduzioni di studi critici italiani firmati, fra altri, da Renato Serra, Giovanni Papini, Francesco Flora, L. M. Personé, Mario Pucini, Ardengo Soffici (riportati, purtroppo, nella loro maggioranza, senza il necessario rinvio alle fonti bibliografiche). La maggior parte di questi studi è dedicata ad argomenti letterari (si può notare un sensibile equilibrio fra gli argomenti di letteratura classica e quelli di letteratura contemporanea), ma sono assai frequenti anche gli articoli (spesse volte occasionali) che riflettono aspetti più generali di cultura, scienza e vita italiane.

Durante i primi sei anni, nelle pagine della rivista vengono presentati, tramite ben settanta studi e articoli, più di trenta scrittori e letterati italiani, la maggior parte essendo costituita da autori contemporanei. Si tratta generalmente di articoli di carattere divulgativo e di breve estensione in cui gli

⁵ *Ibidem*.

⁶ Per la struttura della rivista "Roma", vedi C. Isopescu, *La stampa periodica...*, cit., pp. 51-66 (nelle pagine 53-66 viene pubblicato un indice realizzato e comunicato all'autore dalla dottoressa Nina Façon).

autori si propungono di realizzare un'effigie dello scrittore e perciò la maggior parte dei titoli dà un'impressione di monotonia, riprendendo solo il nome degli autori che ne rappresentano l'argomento. Alle volte, però, si registrano anche tentativi di analisi che possono suscitare non solo l'interesse storico letterario da parte degli studiosi d'oggi⁷.

In questo periodo escono frequenti fascicoli tematici il cui contenuto è dedicato quasi esclusivamente (studi di presentazione, esegesi e traduzioni) a un solo scrittore. L'apparizione di un fascicolo di questo genere è, il più delle volte, occasionale e gli articoli ivi pubblicati mirano di solito alla realizzazione di obiettivi divulgativi, offrendo al largo pubblico romeno dati ritenuti essenziali per la comprensione dell'opera dello scrittore in causa. Cronologicamente, costituiscono l'argomento di tali fascicoli Dante (5/1921, in occasione del sesto centenario della sua morte), Gabriele D'Annunzio (2/1922), Giovanni Verga (7-8/1922, in occasione della morte dello scrittore), Petrarca (10-11/1922), Carducci (3-4-5/1923), Manzoni (10-11-12/1923, cinquantenario della morte), Pirandello (1/1924), Alfredo Panzini (6-7/1924), G. A. Borgese (10-11/1925), Giuseppe Parini (3/1926), Matilde Serao (7-8/1926), e Grazia Deledda (11/1926, anno del suo Nobel). Come riflesso di certe imperfezioni del lavoro redazionale sono presenti adesso anche i fascicoli d'autore, nel senso che un intero numero della rivista (studio, traduzioni e anche rubriche permanenti) è scritto integralmente o quasi integralmente da una sola persona: il direttore per alcuni numeri del primo anno, oppure uno dei suoi luogotenenti (Alexandru Marcu per i numeri 6/1922, 9-10/1924, 8/1925, 10/1926 e George Călinescu per i numeri 1, 6-7 e 8, tutti del 1924). Come si può osservare anche dalla successione dei fascicoli, il lavoro redazionale non è sempre regolare e i fondi finanziari non arrivano sempre in tempo utile, motivi per cui escono frequenti numeri doppi o addirittura triplici; alle volte la struttura di tali numeri potrebbe rappresentare anche un riflesso dell'importanza notevole dell'argomento trattato (9-10/1922, 3-4-5/1923, 10-11-12/1923, 11-12/1924).

Le traduzioni dall'italiano occupano uno spazio abbastanza ampio nel sommario della rivista, segno anche questo della necessità risentita di compiere

⁷ R. Ortiz, *Baladele primăvăratice ale lui Dante*, 5/1922; Idem, *Poetae minores*, 4-9-10/1925; Idem, *Marile ode ale lui Gabriele D'Annunzio*, 4-5/1926; A. Mititelu, *Canzonierul lui Petrarca*, 10-11/1922; Idem, *Poezia lui Ugo Betti*, 6/1926; A. Belciugăţeanu, *Despre critica lui Carducci*, 6/1923; Eadem, *Francesco de Sanctis şi critica romantică*, 4/1921; A. Marcu, *Parini, odă cu odă*, 12/1925 e 6/1926; G. Călinescu, *Luigi Pirandello şi pirandellismul*, 1/1924; M. Fubini, *Scrisori din Italia*, 8 e 12/1921, 4/1922; L. Tonelli, *Literatura contemporană faţă de Verga*, 7-8/1922; M. Puccini, *De la D'Annunzio la noi*, 1-2/1923, 10-11-12/1923 e 5-6/1925.

un lavoro divulgativo; questo spazio viene utilizzato sia per raggruppare in occasione di certi anniversari o di momenti commemorativi traduzioni esemplari dall'opera dei classici italiani realizzate fino a quel momento⁸, sia per pubblicare versioni contemporanee dovute ai collaboratori della rivista. Nonostante il gran numero di traduzioni pubblicate in questi anni nella rivista "Roma" e la moltitudine dei realizzatori di versioni romene dall'italiano, non si potrebbe affermare che presso la rivista si fosse costituita durante questi anni una vera e propria "scuola" di traduttori; eccezioni in questo senso sono rappresentate da Giuseppe Cifarelli, Alexandru Marcu e George Călinescu. Dal punto di vista della provenienza dei testi, il numero delle traduzioni letterarie, che riflette lo stesso equilibrio quantitativo fra classico e moderno, si distribuisce nella maniera seguente: su un totale di 141 titoli, 71 appartengono alla letteratura classica (61 titoli di poesia e 11 di narrativa) e 70 alla letteratura contemporanea (17 titoli di poesia, 50 di narrativa e tre lavori drammatici), ciò che potrebbe mostrare un visibile interesse di fronte alla narrativa contemporanea, riflesso di un intento di conquistare una fascia più ampia di pubblico e di non rivolgersi solo agli addetti ai lavori. Da registrare, infine per questa prima tappa, come espressione dell'eclettismo programmatico della pubblicazione, la presenza delle note di viaggio in Italia, dovute soprattutto ad autori romeni (Ștefan Nenițescu, Nicolae Iorga, Leon Dinulescu, Alexandrina Mititelu).

Le pagine della rivista "Roma" riflettono il lavoro svolto presso il Seminario di lingua e letteratura italiana dell'Università di Bucarest, dietro la cui iniziativa era nata questa pubblicazione, nonché l'attività dell'Istituto di Cultura Italiana di Bucarest, il quale secondo l'opinione di Ramiro Ortiz, rappresentava

o modestă întoarcere a darului (cu atâta însuflețire primit de poporul italian), pe care din inițiativa aceluiași Profesor Iorga, națiunea românească a binevoit să-l facă Romei, al unei Școli Românești care de câțiva ani funcționează în orașul sfânt de unde și italienii și românii își trag nobila origine⁹.

⁸ Sono rappresentativi i fascicoli 10-11/1922 (traduzioni dall'opera del Petrarca realizzate da George Murnu, George Panu e Nicolae Iorga); 3-4-5/1923 (versioni dall'opera carducciana firmate da G. Murnu, Hildebrand Frolo, Nicolae Iorga, Șt. O. Iosif, Oct. Goga, Al. Naum); 11-12/1924 (Leopardi tradotto da Duiliu Zamfirescu, Barbu Constantinescu, Al. Pop Dafin, N. Basilescu, Nicolae Iorga).

⁹ *Cuvântul de deschidere al D-lui Profesor Ramiro Ortiz, Directorul Institutului de Cultură Italiană, in "Roma", IV (1924), n. 4, p. 1.*

Nella rivista saranno pubblicati il programma delle conferenze e dei corsi, resoconti sull'attività dell'Istituto di Cultura Italiana e, soprattutto, riassunti delle conferenze sostenute dai collaboratori di quest'istituzione di alta cultura non solo nella Capitale, ma anche in altre grandi città romene.

Molto interessante è l'inchiesta riguardante il posto che spettava all'italiano nell'insegnamento secondario romeno, realizzata nel periodo in cui si svolgeva il dibattito su una nuova legge dell'insegnamento secondario che intendeva restringere lo spazio assegnato dai programmi vigenti all'italiano e pubblicata sotto il titolo *Trebuie păstrată italiana în liceele noastre?*; alle tre domande della redazione («Rostul culturii italiene în cultura românească», «Motive ideale pentru introducerea limbii italiene în învățământul liceelor», «Învățământul limbii italiene în liceele noastre») hanno risposto con una ricca argomentazione (fondata specialmente sull'ampio prestigio culturale dell'italiano e sull'affinità esistente fra i due popoli) in favore non solo del mantenimento, ma anche di un necessario allargamento dello studio dell'italiano: Nicolae Iorga, Ovid Densusianu, Vasile Bogrea, Ion Bianu, Nicolae Șerban, Eugen Lovinescu, Iulian Teodorescu professore di Diritto penale presso l'Università di Bucarest, Adriano Ostrogovich professore di Economia dell'Università di Cluj¹⁰.

La pubblicazione, nel sesto anno di vita della rivista, di un testo inedito dovuto a un autore italiano (del resto, rimasto il solo di questo tipo) offre alla redazione l'opportunità di inserire una nota di evidente soddisfazione:

*Existența de cinci ani a "Romei" i-a dat posibilitatea să se afirme și în conștiința intelectualității italiene. Ca o dovadă despre acest lucru, publicăm următoarele versuri inedite, pe care poetul Emilio Spinola ni le trimite anume întru acest scop*¹¹.

Per offrire un giudizio globale sulla rivista nei suoi primi anni di esistenza, riportiamo da un articolo anniversario e nello stesso tempo programmatico le parole del direttore Ramiro Ortiz:

Convinsă de necesitatea de a face mai bine cunoscută în România civilizația și cultura poporului italian, frate și prieten al poporului nostru, atât în clipele de fericire cât și în cele de suferință, revista noastră și-a desfășurat activitatea cu modestie, dar și cu stăruință, ferindu-se de orice polemică deșartă, cu ochii țintă numai către nobilele ei scop: de a strânge tot mai trainic legăturile culturale între cele două nații surori, fiice ale Romei și ale culturii ei glorioase.

¹⁰ Vedi "Roma", VI (1926), n. 2, p. 1, e n. 4, pp. 14-15.

¹¹ *Ivi*, n. 5, p. 6.

Nu s-a întâmplat în Italia nici un eveniment cu adevărat demn de luat în seamă, despre care Roma să nu fi informat la timp pe cititorii ei; nu s-a ivit în Italia nici o carte sau mișcare de idei care să nu fi găsit ecou în paginile ei. Cu mijloacele modeste pe care le avea (și le are) la îndemână, mica noastră revistă s-a luptat din răspuțuri să câștige încrederea și sprijinul doritorilor de a se informa și de a se cultiva. Lacune și lipsuri au fost, și nimeni mai bine ca noi nu le vede și nu le regretă; dar numărul colaboratorilor era mărginit la acele nu multe persoane care, la noi, se ocupă de lucruri italiene, așa că alegerea era prin forța lucrurilor anevoioasă. Rodul unei activități tinerești (am făcut de mai multe ori apel la studenții mei de italiană), articolele publicate în Roma n-au fost totdeauna capodopere. Mulțumesc tuturor acestor tineri idealști și generoși, care, chiar dacă nu întotdeauna au fost la înălțimea subiectelor tratate, totdeauna și cu prisosință au răscumpărat nedibăcia scrisului (firească pentru vârsta lor încă neocaptă) cu seriozitatea informației și cu avântul entuziast ce le mâna condeiul. Poate că în acele pagini (ușor de criticat din punctul de vedere al stilului și al eleganței) era mai mult suflet ca în multe publicații savante și meșteșugite. Căci, pentru ceea ce ne propuneam să înfăptuim, aveam nevoie de suflete și nu de meșteșuguri de stil; între a nu face nimic și a face ceva, am ales pe a face ceva: a face tot ce puteam¹².

Dal 1927 inizia la seconda fase dell'esistenza della rivista, come pubblicazione dell'Istituto di Cultura Italiana di Bucarest, con periodicità trimestrale questa volta, in fascicoli di 48 pagine ciascuno e con un nuovo formato (17x24 cm). Questo mutamento è dovuto tanto a ragioni intrinseche, di ordine culturale, quanto a ragioni estrinseche, di natura socio-politica che vengono esposte dal direttore nello stesso articolo programmatico:

Optsprezece ani de funcționare a Catedrei de limba și literatura italiană la Universitatea din București, înființarea în Roma a acelei Accademia di Romania admirabil organizată de marele prieten al Italiei și admirator al Romei eterne care e Vasile Pârvan, activitatea prețioasă în publicistica noastră a unor tineri merituoși ca Em. Bucuța, A. Marcu, Anita Belciugățeanu, N. Ionescu, O. Onicescu, Șt. I. Nenițescu, G. Călinescu, activitatea modestă dar unitară și constantă a Institutului de Cultură Italiană, și mai ales interesul mereu crescând al publicului nostru pentru problemele mai de seamă ale politicii și culturii italiene datorită acelei ridicări a tuturor valorilor italiene, care este poate rodul cel mai însemnat al fascismului, toate aceste motive ne-au determinat să schimbăm formatul revistei noastre și să-i lărgim orizontul, punând-o la unison cu noua și mai prielnică situație a culturii italiene în România¹³.

La nuova serie si propone di pubblicare studi più ampi e più accuratamente informati, documenti riguardanti le relazioni culturali romeno-italiane, affinché la rivista diventi più viva e più interessante, aumentando il

¹² Roma, *După șase ani*, in "Roma", VII (1927), n. 1, p. 1.

¹³ *Ivi*, p. 2.

numero dei collaboratori e dedicandosi alla storia dei rapporti culturali fra i due popoli. Quest'abbozzo di programma riflette anche gli orientamenti e gli interessi scientifici del redattore della rivista, Alexandru Marcu, attento e instancabile studioso nel campo della storia dei rapporti culturali italo-romeni. Conservando lo stesso aspetto culturale generale e lo stesso equilibrio nel rapporto classico/contemporaneo, la rivista promuove un approfondimento degli interessi per il conocimiento dei valori autentici della cultura italiana; in questo senso viene pubblicato un numero sempre maggiore di studi di carattere monografico, che continuano magari in più fascicoli accuratamente informati, dotati di un solido apparato critico, tendenti a esaurire l'argomento trattato¹⁴.

I fascicoli speciali non conservano più la frequenza di prima, un indizio, questo, che la redazione ritiene compiuta la sua missione divulgativa: certe occasioni vengono tuttavia sottolineate tramite simili fascicoli: 1/1928 (dedicato a Grazia Deledda), 4/1931 (consacrato a Virgilio e alla tradizione classica nella letteratura italiana), 3 e 4/1929, fascicoli sostituiti dal volume omagiale dedicato a Ramiro Ortiz del XX anniversario del suo insegnamento in Romania¹⁵ e 3/1933 (dedicato allo stesso Ortiz in occasione della sua partenza definitiva per l'Italia, all'Università di Padova).

Sono più frequenti adesso gli studi di storia delle relazioni culturali italo-romene, basati, il più delle volte, su documenti inediti scoperti dallo studioso Alexandru Marcu tanto negli archivi italiani quanto in quelli romeni e pubblicati nelle pagine della rivista, studi che non riescono però a modificare sensibilmente la fisionomia della pubblicazione¹⁶.

È visibile anche una speciale cura per la qualità delle traduzioni le quali, nell'intento del direttore, avrebbero dovuto costituire il materiale per un'antologia della letteratura italiana (del resto, la rubrica di traduzioni è intitolata "Pagini de antologie"); questa cura si rispecchia in un filtro estetico molto più severo che determina una visibile diminuzione del numero dei titoli tradotti. Firmano traduzioni dall'opera degli scrittori italiani (trentadue nomi tra classici e contemporanei, con un totale di soltanto 52 titoli) Alexandru

¹⁴ M. Demetrescu, *Miraculosul în poemele lui Boiardo, Ariosto și Tasso*, 3/1927, 1 e 3/1928; A. Marcu, *Romantismul italian*, 1 e 2/1929; C. Radu, *Goldoni în România*, 3-4/1927, 3-4/1928, 1 e 3/1930, 4/1931, 1/1932; A. Belciugățeanu, *Secentismul italian*, 1-2/1932; A. Ciorănescu, *Italia în literatura românească*, 2-3/1932, 1-2 e 4/1933.

¹⁵ *Vedi Omagiu lui Ramiro Ortiz cu prilejul a douăzeci de ani de învățământ în România*, Tipografia "Bucovina" I. E. Torouțiu, București 1929.

¹⁶ A. Marcu, *Un deputat moldovean la Garibaldi*, 1/1927; Idem, *V. Alecsandri și G. V. Ruscalla*, 2/1927; Idem, *Edoardo Gioia în România*, 3/1927; Idem, *Enrico Croce și C. A. Rosetti*, 4/1927; Idem, *Cavour și Unirea Principatelor*, 3-4/1929.

Marcu, C. Z. Buzdugan, Giuseppe Cifarelli, Napoleon N. Crețu, Alice Pavelescu, Pimen Constantinescu. Anche la politica delle traduzioni rappresenta un'espressione dei nuovi orientamenti programmatici della redazione, la quale una volta costituito il proprio pubblico, si concentra sempre di più sul valore scientifico dei contributi, oppure su quello estetico, spostando gli obiettivi divulgativi su un piano secondo.

Le note di viaggio vengono pubblicate più raramente, essendo sostituite già dal quarto anno dal ciclo "Orașe italiene" che include brani firmati da prestigiosi autori italiani, un'altra prova che la rivista intende superare una certa soglia dell'informazione culturale generale e, nello stesso tempo, aumenta il numero degli studi specializzati di storia dell'arte¹⁷. Dal numero 3/1931 la rivista si arricchisce di una cronaca economica dovuta al professore Carlo Perussi, la quale include informazioni concernenti l'economia italiana in contesto europeo e universale.

Un interesse speciale potrebbero suscitare la cronaca letteraria, nonché le rubriche di "Însemnări" (Note) - brevi commenti su articoli apparsi nella stampa letteraria italiana contemporanea, "Etichete editoriale" (Cartellini editoriali) - segnalazioni critiche di libri recenti, e "Bibliografia" destinata a una pronta informazione del lettore romeno circa la produzione dell'editoria italiana; le segnalazioni si riferiscono di solito al campo delle scienze umane, ma alle volte hanno l'ambizione di esaurire un determinato campo d'informazione (si vedano, ad esempio i numeri 1 e 2 del 1931). Nella rivista sono inserite adesso anche delle illustrazioni, grazie alla collaborazione con la ENIT, concretizzata nella pagina "Italia turistică". Ciascun fascicolo di questa nuova serie include il riassunto in italiano dei principali studi, iniziativa salutata dai recensiti italiani della pubblicazione¹⁸.

La simpatia del direttore della rivista per il movimento fascista, difficilmente afferrabile nei primi anni in articoli di carattere generale (*Un mănunchi de ziare* nel numero 6/1921, *Cuvântul de deschidere al Domnului Profesor Ramiro Ortiz, Directorul Institutului de Cultură Italiană*, nel numero 4/1924), diventa sempre più evidente (vedi il già citato articolo programmatico *După șase ani* nel numero 1/1927, nonché *Catolicism și fascism*, del numero 2/1927) e dal 1929 si riflette anche nel programma della rivista.

¹⁷ A. Busuioceanu, *Pictura italiană înainte de Cimabue*, 3/1928, 2/1929; Idem, *Opere italiene în muzee și colecții românești*, 1/1931; A. Pavelescu, *Influența lui Michelangelo Buonarroti în ultima etapă a lui Raffaello Sanzio*, 1/1930.

¹⁸ Vedi in questo senso la *Rassegna delle pubblicazioni periodiche*, in "Studi Rumeni", I (1927), n. 1, p. 149.

Cu acest număr Roma intră într-o nouă fază, înfăptuiește un nou progres, însemnează o nouă etapă a drumului său. Începută cu modeste fascicule lunare de opt pagini, destinate aproape în întregime literaturii contemporane și cu intenții aproape exclusiv divulgative, acum trei ani a apărut în fascicule trimestriale de 40 pagini, publicând studii de literatură italiană propriu-zise... atâta de extinse încât au continuat în mai multe numere, introducând o rubrică de "Documente italo-române", de "Informații turistice" (cu frumoase ilustrații pe care ni le-a furnizat ENIT), de "Însemnări" și de "Etichete editoriale", plus un rezumat în limba italiană al articolelor mai de seamă... Atâta numai că însemnătatea mereu crescândă a Italiei în concertul mondial, datorită noului avânt pe care l-a dat atât culturii cât și celorlalte activități naționale Benito Mussolini, ne-a arătat nevoia de-a mai face un nou pas înainte, către acea țintă de perfecție pe care ne-o propunem s-o ajungem din toate puterile noastre. Roma de acum înainte nu va mai fi doar literară, ci își va lărgi câmpul de informație la cel politic și social, care interesează o sferă mai mare de cititori și care în orice caz, nu poate fi ignorat fără a aduce un prejudiciu dreptei înțelegeri a fenomenelor strict literare și culturale¹⁹.

In questo spirito, nella rivista verranno pubblicati alcuni discorsi di Mussolini nella traduzione di Alexandru Marcu e George Călinescu (in un'apposita rubrica di periodicità abbastanza sporadica "Din discursurile ducelui Mussolini") e frammenti dai lavori dottrinali firmati da Giovanni Gentile; il nuovo orientamento si rispecchia costantemente nel contenuto e nella tonalità della nuova rubrica "Cronaca economica" sostenuta da Carlo Perussi. Nonostante questa deviazione, "Roma" è però rimasta la stessa pubblicazione culturale dall'atteggiamento accademico, i cui collaboratori hanno manifestato un costante attaccamento ai valori spirituali autentici, ripudiando, magari tacitamente, ogni sorta di eccesso.

È doveroso accennare anche ai numeri con carattere di omaggio dedicati al professore Ramiro Ortiz, i quali contengono, implicitamente, anche una valutazione dell'attività svolta durante più di due decenni di insegnamento in Romania. Il volume già citato *Omagiu lui Ramiro Ortiz...*, di oltre duecento pagine, include, accanto a una breve nota biografica, l'elenco delle pubblicazioni del professore e un numero di 27 contributi di carattere diverso, dovuti ad autori romeni, italiani e non soltanto; sono studi di filologia romanza, di comparatistica nel campo delle letterature neolatine, di storia dei rapporti culturali, di estetica, di filosofia, tramite i quali si onora l'attività complessa del dotto professore. La dedica *A Ramiro Ortiz* è firmata da Ettore Allodoli, mentre il professore Vincenzo Crescini è presente con una recensione del libro di Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Romania*. Gli altri fascicoli di carattere omagiale non conservano più lo stesso aspetto prettamente scientifico,

¹⁹ R. Ortiz, *Reînnoire*, in "Roma", IX (1929), n. 2, p. 1.

rappresentando vere e proprie raccolte di articoli-elogio (alcuni di essi addirittura sentimentali) in cui si sottolineano i meriti dell'Ortiz per la fortuna degli studi italiani in Romania e per la formazione spirituale di tante generazioni di studenti a cui appartiene anche la maggioranza degli stessi autori²⁰.

Un giudizio di valore sulla rivista deve ritenere come uno dei suoi maggiori meriti l'aver messo alla disposizione dei lettori romeni gli elementi indispensabili per la valutazione della letteratura italiana, specialmente contemporanea. Nei tredici anni di apparizione nella rivista sono stati pubblicati più di cinquanta articoli e studi dedicati a scrittori italiani contemporanei (fra i quali Gabriele D'Annunzio, Ugo Betti, Massimo Bontempelli, Grazia Deledda, Corrado Govoni, Luigi Pirandello); anche le traduzioni hanno contribuito ad avvicinare il pubblico romeno alla nuova letteratura italiana, il rapporto quantitativo essendo decisamente favorevole ai testi degli scrittori moderni. In questa maniera la rivista è riuscita rapidamente ad acquistare un aspetto vivo e attuale e a costituirsi un pubblico abbastanza largo. Anche questa speciale cura di rispecchiare la vita letteraria italiana contemporanea si è limitata però ai valori accertati, o per lo meno accertabili, cioè a quelli che in un modo o in un altro costituivano elementi di continuità, erano suscettibili di diventare classici, senza attenzione agli "ismi", considerati come esperimenti effimeri. La pubblicazione di Ramiro Ortiz ha compiuto anche un lavoro non indifferente di presentazione e di interpretazione dei grandi classici della letteratura italiana, offrendo anche gli elementi per una valutazione superiore della loro opera. C'è in questo tentativo soprattutto l'espressione del desiderio di Ramiro Ortiz di mettere in rilievo i principali lineamenti storici della letteratura italiana, i suoi elementi di continuità e, come espressione della sua formazione classica, di leggere nella stessa chiave presente e passato.

²⁰ In questo senso sono rappresentativi i numeri 2/1930 con un resoconto del festeggiamento organizzato dall'Università in occasione del XX anniversario del suo insegnamento in Romania e che include interventi del preside Dimitrie Gusti, dei colleghi Dimitrie Caracostea, Alexandru Marcu, Anita Belciugăţeanu, degli studenti C. N. Negoită, St. Şerban e Iosefina Roman e la risposta del professor Ortiz nel 3/1933, realizzato in occasione della partenza dello stesso Ortiz a Padova, in qualità di titolare della cattedra di Lingue e di Letterature Neolatine dell'Università (oltre a una lettera dell'Ortiz vi si trovano articoli firmati da Alexandru Marcu, Anita Belciugăţeanu, George Călinescu, Mia Frollo, Alexandrina Mititelu, Napoleon Creţu, I. Miniş, Nina Façon, Alexandru Ciorănescu, M. Skeletti, Elisabeta Grecescu-Severin, Alfred Victor, C. H. Niculescu); vi sono ripresi in quest'occasione anche articoli pubblicati in altri periodici romeni.

Un altro merito, e non di minore rilievo, è quello di aver offerto ai giovani italianisti romeni la possibilità di valutare i risultati delle loro ricerche, di far sentire e ascoltare la propria voce nell'ambito dell'intenso dialogo culturale del terzo decennio. Infatti, nelle pagine di "Roma" si sono imposti i nomi di Alexandru Marcu, George Călinescu, Anita Belciugăţeanu, Alexandrina Mititelu e qui hanno esordito prestigiosi italianisti romeni come C. N. Negoită, Leon Dinulescu, C. Radu, Nina Façon, Pimen Constantinescu. Infine, la rivista ha promosso, grazie in primo luogo agli studi di ferrata informazione storica di Alexandru Marcu, anche la ricerca comparatistica di tipo storico nel campo dei rapporti culturali romeno-italiani. Non si può ignorare in un tentativo di valutazione della rivista anche il suo contributo didattico di unificatore e catalizzatore delle energie dei membri del Seminario di Lingua e Letteratura italiana dell'Università di Bucarest, nonché, su un piano più ampio, il contributo all'avvicinamento generale fra i due popoli. Perché la rivista non è rimasta una pubblicazione rivolta ai soli "addetti ai lavori", ma è riuscita, in un breve intervallo, a conquistare un pubblico largo che includeva, così come testimonia la provenienza dei campioni esistenti nelle biblioteche, diversi rappresentanti dei ceti istruiti della società romena del tempo e non soltanto persone con speciali interessi professionali per lo studio dell'italiano.

Nello stesso ambito della Cattedra d'Italiano dell'Università di Bucarest, veniva stampato nel 1929 (in occasione del festeggiamento del primo professore della cattedra), il primo numero (rimasto anche il solo) della pubblicazione "Anuarul Seminarului de Literatură Italiană (cu ocazia împlinirii a XX ani de activitate)", in cui accanto a Ramiro Ortiz (*Temi di esercitazioni letterarie per l'anno 1930 e Norme da seguire nella redazione delle esercitazioni letterarie*) e ad Anita Belciugăţeanu (*Il Seminario di letteratura italiana dell'Università di Bucarest. Storia e bibliografia*), firmavano articoli e piccoli studi di letteratura e linguistica redatti nell'ambito del Seminario gli studenti Karl Gustav Reich, Cornelia Dumitrescu, Constantin I. Dihoiu, Clara Reinhorn, Titus Pârvulescu, Margareta Dumitrescu. È evidente l'aspetto pratico, metodologico della pubblicazione che doveva rappresentare un semplice strumento di lavoro rivolto ai membri del Seminario; purtroppo la redazione non è riuscita ad assicurare una naturale periodicità a quest'annuario che cessa la sua apparizione dopo un solo numero.

Dopo la partenza di Ramiro Ortiz in Italia, il suo successore alla cattedra, Alexandru Marcu, continuò la tradizione della rivista "Roma" tramite la pubblicazione annuale "Studii Italiene", la quale reca, in omaggio alla rivista-madre, il sottotitolo "Roma Nuova Serie". La nuova pubblicazione conservava l'aspetto esteriore che "Roma" aveva nel suo secondo periodo di esistenza,

assumendo però una spiccata tendenza verso una più stretta specializzazione, mentre la nuova periodicitate impunea una noua veste grafica, determinando così l'apparizione di fascicoli di oltre duecento pagine ciascuno, veri e propri volumi di studi di italianistica.

Per il suo valore programmatico, nonché per la valutate implicite (non priva di accente critici) della rivista "Roma", riportiamo una più ampia citazione dal *Proemio* firmato dal direttore della publicazione:

Cultura românească își caută, din ce în ce mai mult începuturile, deosebind ceea ce a avut de la alții, apropiați ori depărtați în decursul veacurilor din care știe de rosturile ei. Numai așa poate ieși la lumină specificul acestei culturi, fie prin determinarea valorilor ei în raport de originalitate, fie prin stabilirea țelului personal cum a știut să-și însușească valorile împrumutate de la celelalte culturi.

Acestei griji îi corespunde solitudine de care se bucură cercetările de literatură comparată, în ultima vreme, la noi.

„Studiile italiene” vor avea deci ca prim și esențial punct al programului lor, coordonarea acestor preocupări cu influența culturii italiene asupra culturii românești

De soarta culturii italiene, la noi ca și în restul lumii, trebuie să se îngrijească însă, pe lângă comparatiștii străini, în primul rând cei italieni, cărora li se adresează, deopotrivă, aceste „Studii”. De aceea articolele pe care le cuprind vor fi scrise în limba italiană, sau vor fi însoțite de rezumate analitice în aceeași limbă, dacă au fost redactate în românește.

În parte, înfăptuirea unui atare program s-a urmărit încă în anii, nu puțini la număr, în care, alături de emeritul și respectatul profesor Ramiro Ortiz - pe atunci îndrumătorul culturii italiene în România - m-am ocupat de revista „Roma” care a apărut la București timp de treisprezece ani.

La începuturile ei, această revistă era menită, în primul rând, să aibă rostul de a oferi publicului nostru informații cât mai variate și curente asupra literaturii și vieții italiene, mai ales contemporane. De aceea, așa cum a fost pornită „Roma” la început, a și avut înfățișarea unei gazete. Cu timpul însă - și acesta este unul din cele mai sigure merite ale revistei „Roma” - și-a ajuns scopul, astfel că a căpătat înfățișarea unor „caiete” trimestriale, publicând, pe lângă traduceri și articole informative, studii propriu-zise, datorate în mare parte studenților cursului de limbă și literatură italiană de la București.

Astăzi datorită și activității din ce în ce mai apreciate pe care o desfășoară Institutul de Cultură Italiană din România, cu atâta zel condus de noul său director, d-l Bruno Mazzone, astăzi posibilitățile de informare ale publicului românesc asupra stării literaturii, artei, a culturii și vieții italiene în general, au sporit simțitor.

Așa fiind, „Studiile italiene” se pot consacra acum exclusiv preocupărilor științifice, în legătură cu cercetarea trecutului culturii italiene în România, dar și cu eventualele contribuții pe care specialiști din România le-ar putea aduce la cunoașterea și lămurirea unor probleme de literatură sau filologie italiană.

Pentru ceea ce a fost preocupare științifică în programul „Romei” și pentru ceea ce este deferență față de străduința înaintașilor în bunele gânduri ale celui ce ia

astăzi inițiativa publicării acestor „Studii”, ele vor purta subtitlul de „Roma”, noua serie.

Astfel îndrumate și limitând cu intenție cercul cititorilor cărora li se adresează, este firesc ca „Studiile italiene” să apară numai o dată pe an²¹.

Gli orientamenti programmatici della pubblicazione sono abbastanza chiari: non si tratta più di una rivista destinata, comunque, a un pubblico largo, bensì di una raccolta di studi di carattere strettamente specializzato, alla strutturazione della quale il criterio scientifico diventa essenziale. Il sommario della nuova pubblicazione segue da vicino le opzioni programmatiche: generalmente circa tre quarti dello spazio editoriale sono occupati dagli studi veri e propri, il resto essendo riservato alle rubriche: “Miscellanea” (di solito abbozzi per ulteriori possibili studi di storia delle relazioni culturali italo-romene), “Recensioni” (di libri e studi pubblicati in Italia e in Romania e che trattano aspetti degli stessi rapporti culturali), “Note bibliografiche” (segnalazione delle apparizioni editoriali italiane, romene e non soltanto, di certo interesse per gli specialisti), nonché una cospicua e accurata rubrica di “Cultura italiana in Romania” che riflette esaurientemente le diverse manifestazioni culturali italo-romene, svolte nella Romania durante un intero anno. Scopriamo in questa rubrica informazioni concernenti tutto ciò che poteva servire in un determinato arco di tempo al rinsaldamento della conoscenza della spiritualità italiana in Romania (insegnamento, libri, studi, traduzioni, conferenze, concerti, spettacoli di teatro, riunioni varie).

Data la struttura stabile della rivista - espressione, questa, delle ambizioni del direttore di realizzare uno strumento utile agli studiosi del campo, si potrebbe tentare un’analisi quantitativa del suo sommario, in grado di offrire dei suggerimenti fertili all’analista contemporaneo. Nei dieci fascicoli della rivista vennero pubblicati 84 studi, ripartiti come segue secondo il loro contenuto: Relazioni culturali (54)²², Letteratura italiana (15), Letteratura comparata (6), Filologia e linguistica (5), Plastica (2), Varia (2). Di questi studi 65 sono redatti in romeno, 15 in italiano e 4 in francese, rispettando solo parzialmente l’opzione programmatica del direttore della rivista; del resto, lo stesso direttore non redige neanche un solo studio in italiano. D’altra parte, si può osservare che, su 52 autori di studi, 45 sono romeni e 7 italiani (Giovanni Alessio, Giulio R. Ansaldi, Lilio Cialdea, Umberto Cianciòlo, Giandomenico

²¹ A. Marcu, *Prefață*, in “Studii Italiene”, I (1934), pp. V-VI.

²² Sotto questo generico abbiamo incluso studi riguardanti i più svariati aspetti dei rapporti culturali, da quelli strettamente storico-letterari fino a quelli dedicati a relazioni italo-romene identificate nel campo della musica oppure delle belle arti. Per un più di chiarezza, si veda l’indice analitico della pubblicazione.

Serra, Carlo Tagliavini e Giovanni Villa, tutti membri della Missione Italiana in Romania). Quanto al numero dei contributi, Alexandru Marcu occupa naturalmente il primo posto con dieci studi veri e propri (cinque dei quali sulla fortuna del Tasso in Romania), seguito dal suo assistente C. H. Niculescu con sei studi e da un gruppo di collaboratori che ne hanno pubblicati tre ciascuno (Umberto Cianciòlo, Alexandru Ciorănescu, Alexandrina Mititelu, Dan Simonescu, Emil Vârtosu). Gli altri collaboratori sono presenti con due o, più frequentemente, con un solo studio.

Intraprendere un'analisi quantitativa della rivista rappresenta un impegno non facile, data la varietà degli studi che vi furono pubblicati: da notare la solidità e l'obiettività dell'informazione e l'irrepreensibile apparato critico per quanto riguarda i numerosi studi di storia dei rapporti culturali italo-romeni²³, l'aspirazione verso l'esaurimento degli argomenti nel caso degli ultimissimi studi dedicati alla fortuna degli scrittori italiani in Romania²⁴, nonché la profondità e l'originalità delle analisi per gli studi di letteratura, consacrati di solito ad autori classici. Tanto gli studi dei docenti universitari, quanto quelli firmati dagli studenti del Seminario rappresentano dei commenti delle opere di scrittori o filosofi italiani penetrati definitivamente nel circuito di valori europeo e universale²⁵. Dobbiamo accennare anche agli studi di carattere comparatistico (spesse volte capitoli delle tesi di laurea degli studenti d'italiano) che analizzano la particolare reazione di certi scrittori romeni con

²³ Fra i più interessanti sono P. P. Panaitescu, *Doi călători italieni necunoscuți în țările noastre*; D. Găzdaru, *Informații italiene inedite despre câteva texte italiene scrise de misionari catolici*, I (1934); Ș. Pașca, *Manuscrisul italian-român de la Göttingen*, II (1935); A. Georgescu-Tistu, *Poetul Giuseppe Regaldi în legătură cu românii*; Ș. Crudu, *Manoil și Nicolae Mano doctori ai Universității din Padova (1741)*, V (1938); F. Pall, *Date inedite privitoare la legăturile culturale italo-române din mijlocul veacului al XVII-lea*, VI (1939); A. Sacerdoțeanu, *Câteva documente din 1860 privind legăturile noastre cu Italia*, VII (1940); D. Simonescu, *Cum ne-a putut cunoaște Pietro Metastasio*, VIII (1941); I. D. Pătrașcu, *Doi prieteni: Bruno Amante și Gr. Tocilescu*, IX (1942); D. Bodin, *"Antologia" din Firenze despre românii din Sudul și Nordul Dunării*, X (1943).

²⁴ In questo senso si veda: A. Ciorănescu, *Teatrul lui Metastasio în România*, I (1934); E. Papu, *Vico în cultura românească*, II (1935); A. Mititelu, *Traduceri românești din Leopardi*, III (1936); Eadem, *Leopardi în critica și literatura română*, VII (1940); A. Benche, *Despre soarta lui Silvio Pellico în România*; N. Façon, *Benedetto Croce în cultura românească*, VI (1939); C. H. Niculescu, *Giovanni Papini în România*, IX (1942).

²⁵ A. Belciugățeanu, *È il Leopardi petrarchista?*, I (1934); Eadem, *Giovanni Pontano e le sue "De laudibus divinis"*, IV (1937); N. Façon, *Sul carattere aulico della letteratura italiana*, II (1935); U. Cianciòlo, *Le correzioni a "I Promessi sposi" del Manzoni poeta*, V (1938); G. Villa, *Vico critico d'arte*, IX (1942); Idem, *Unità del pensiero vichiano*, X (1934); T. Pârvolescu, *Sulle orme di Dante nel Cinquecento*, I (1934); T. Slama, *Tema Versiliei în lirica lui Gabriele D'Annunzio*, IX (1942); A. Balaci, *Giovanni Pascoli, poet al misterului*, X (1943).

L'Italia, delimitando così un altro aspetto dei rapporti culturali bilaterali²⁶. L'immagine dei rapporti culturali italo-romeni viene completata dagli studi che tracciano una storia della penetrazione dell'italiano nei programmi d'insegnamento delle scuole romene, presentando anche figure di insegnanti italiani, nonché l'evoluzione dei libri destinati allo studio di questa lingua nelle nostre scuole²⁷. Altri aspetti dei rapporti culturali italo-romeni si riflettono negli studi dedicati alle belle arti oppure alla storia della vita musicale²⁸.

Molteplici suggerimenti offre la rubrica „Miscellanea”, sotto la quale appaiono ben 50 articoli informativi brevi, destinati a richiamare l'attenzione su possibili temi di ricerca; nella loro maggioranza (42) essi si riferiscono alla storia dei rapporti culturali bilaterali (32 di essi sono firmati da Alexandru Marcu). Lo studioso contemporaneo può trovarvi informazioni utili e note bibliografiche riguardanti la fortuna del Carducci in Romania, i manoscritti italiani dell'Accademia Romena e quelli delle biblioteche di Blaj, la presenza di alcuni insegnanti italiani in Romania (G. Al. Abbeatici, Orazio Spinazzola), l'arresto di Felice Orsini a Sibiu, viaggiatori italiani in Romania ecc.

Di un interesse speciale per lo studioso contemporaneo della storia dei rapporti culturali italo-romeni è la sostanziosa rubrica „Cultura italiană în România în anul...” redatta in base alle informazioni offerte dai resoconti annuali delle principali istituzioni implicati nella diffusione della cultura italiana in Romania (Università, scuole, Istituti Italiani di Cultura) e a un attento spoglio delle principali pubblicazioni periodiche da uno degli studenti del Seminario di Lingua e Letteratura italiana; risulta così, per il decennio 1934-1943, una notevole raccolta di dati che aspetta la sua valutazione storico-culturale.

Una storia ostile e spietata fece sì che il momento di bilancio rappresentato dall'uscita del decimo fascicolo anticipasse anche la brutale fine della pubblicazione. Il breve articolo anniversario scritto dal direttore della rivista comunica, accanto ad accenti di ottimismo e di legittimo orgoglio determinato dalla costante apparizione della pubblicazione, il presentimento della torbida

²⁶ Vedi in questo senso: M. Rarincescu, *Duiliu Zamfirescu și Italia*, I (1934); C. Ionescu, *Iulia Hașdeu și câțiva poeți italieni*, V (1938); E. Carp, *Italia în opera lui Al. Odobescu*; O. Ilie, *Reflexe italiene în opera lui Barbu Delavrancea*, VIII (1941); C. Stănescu, *Alexandru Vlăduț și Italia*, X (1943).

²⁷ C. H. Niculescu, *Gian Luigi Frollo (1832-1899)*, IV (1937); Idem, *Câteva gramatice ale Limbii italiene în românește*, X (1943); D. Bodin, *Știri despre Orazio Spinazzola*, V (1938).

²⁸ A. Busuioceanu, *Acuarelele lui Preziosi*, I (1934); E. Vîrtosu, *Nicolae Grigorescu și Roma*, III (1936); Idem, *Pictorul G. Tattarescu și Italia*, V (1938); I. H. Rădulescu, *Contribuții la istoria Operei italiene din București*, IV (1937); G. Baiculescu, *Nicolae Filimon critic muzical și dramatic*, VII (1940).

minaccia della Storia, tradotto in parole che rammentano quelle del cronista Miron Costin (perentoria prova, anche questa, del destino tragico della nostra cultura):

De la aceeași masă de lucru, privind spre aceeași munți, în aceeași atmosferă de liniște sufletească, lăsată jos din liniștea lor permanentă și îndemnătoare la robustă încredere, la care am scris acum zece ani prefața primului volum de „Studii Italiene”, scriu acum acest epilog al întâiului deceniu, care este tot atât de valabil, prologul celui ce urmează...

Eu mă regăsesc cu zece ani mai mulțumit de această temeinică înfăptuire, dintre grijile de tot felul ale mele, ale carierei, iar în ultimii ani și în parte ale tuturor noi, pe aceste vremuri în care se troienesc cât munții în Istoria Neamului grijile și vrăjmășiile.

Retras aici câteva ore - și este soare afară - mulțumesc lui Dumnezeu că m-a învrednicit de această împlinire a unui deceniu de apariție neîntreruptă și nedecăzută a „Studiilor Italiene”, cea mai scumpă dintre străduințele mele universitare...

Eu atât știu: că nu m-am abătut de la programul fixat atunci, deoarece el nu era o improvizatie, sau un loc comun al dezideratelor universitare, ci o convingere și de Pedagogie academică și de Cultură românească.

De obicei astfel de învredniciri se răsplătesc cu o atenție din partea prietenilor și a „admiratorilor”. Îmi doresc drept răsplată pentru acești zece ani, neputând întrevedea capătul celorlalți următori pe atâtea, ca un grup al celor mai buni tineri colaboratori și foști elevi, oricare mi-ar fi drumul în viață și, prin ea, dincolo, să ducă mai departe aceste „Studii Italiene”, strânși într-un comitet de conducere, adică de muncă voioasă, neostenită și severă, ca în atâtea rânduri, pentru ele, la mine acasă²⁹.

Un'analisi critica, anche severa, deve comunque sottolineare il fatto che la rivista ha raggiunto gli obiettivi per cui era stata creata, cioè quelli di rispondere ai desiderati di ordine universitario tramite una raccolta di saggi che potesse rappresentare non solo una continuazione della rivista "Roma", ma anche una replica romena della pubblicazione di Carlo Tagliavini, "Studi rumeni". Riportiamo in tal senso anche un giudizio di C. H. Niculescu, costante collaboratore della pubblicazione, studente e assistente del professore Marcu:

„Studiile italiene” înseamnă pentru starea actuală a culturii românești cu mult mai mult: ele sunt o școală cu scopuri bine determinate și cu mijloace atât de sigure, încât acei care le-au cunoscut le mărturisesc ca pe bunul cel mai de preț al vieții lor...

„Studiile italiene”, prin directorul lor, profesorul Alexandru Marcu, au izbutit, și lucrul e foarte rar să creeze o școală de italieniști, care sunt înainte de toate oameni de ordine, de precizie și de probitate științifică.

²⁹ A. Marcu, *Acum zece ani*, in "Studii Italiene", X (1943), pp. 5-6.

Adevăr în prezentarea informațiilor și a judecăților proprii, claritate și precizie în expresie, onestitate în informație, iată virtuțile pe care le-au deprins de la profesorul lor tinerii colaboratori ai «Studiilor Italiene». Valoarea acestora este cu atât mai mare, cu cât asemenea calități le-au purtat apoi catedrele de unde predau studiul Limbii italiene, ca virtuți omenești, valabile oriunde, mai ales în această lume de zbucium și rătăcire³⁰.

Gli “Studi Italiani” rappresentano una pubblicazione accademica intenta a promuovere uno spirito scientifico e in conseguenza destinata a un pubblico ristretto, a una élite culturale in grado di fruire i risultati delle ricerche ivi presentati nella propria attività, ed è questo il maggior pregio della rivista, al quale si aggiunge la sua costanza, riflessa nella regolare periodicità e nell’aspirazione quasi ostinata a illuminare gli aspetti storici dei rapporti culturali romeno-italiani. Anche intorno a questa pubblicazione, elaborata nello stesso ambiente del Seminario di Letteratura italiana dell’Università di Bucarest, si è formata una generazione di italianisti, i quali hanno avuto nei decenni seguenti evoluzioni diverse: solo pochi hanno potuto continuare il loro lavoro nel campo dell’italianistica (Nina Façon, Alexandru Balaci, Ion Pătrașcu, Ștefan Crudu), mentre altri hanno adoperato, sempre al servizio della cultura romena, ma in altri orizzonti quello che hanno acquistato oppure confermato tramite la loro collaborazione agli “Studi Italiani” (Alexandru Ciorănescu, George Baiculescu, Mariana Rarincescu, Edgar Papu, Dan Simonescu, Tatiana Slama). Oltre a questi vi sono anche dei collaboratori il cui destino intellettuale e umano durante il “buio” del dopoguerra è rimasto finora sconosciuto (Mariella Coandă, C. H. Niculescu).

Visto dal lato del contenuto, l’aspetto generale della pubblicazione può dare al lettore contemporaneo un’impressione di aridità, fenomeno dovuto anche alla relativa mancanza di sensibilità del direttore di fronte alla letteratura contemporanea, al suo profondo attaccamento ai valori classici (ricordiamo che i suoi scritti fondamentali sono ispirati dal Rinascimento e dal Romanticismo, periodi che favorivano un’indagine di tipo storico); ciò nonostante, dobbiamo concludere che la rivista rappresenta un momento importante nello sviluppo dell’italianistica romena, una prova di maturità della nostra cultura accademica in generale.

Per quanto riguarda il riflesso della presenza di questa pubblicazione nella vita culturale del tempo, trascriviamo dalla stampa letteraria romena a essa contemporanea un giudizio formulato da una sua ex-collaboratrice:

³⁰ C. H. Niculescu, *Studiile Italiene intră în al zecelea an*, in “Studii Italiene”, X (1943), p. 7.

Paralel cu activitatea literară românească din Italia, în România, studiul adâncit al raporturilor culturale între italieni și români este condus îndeosebi de domnul profesor Alexandru Marcu. Acest scop se reflectă mai ales în revista anuală „Studii Italiene», sub direcția domnului Marcu. Ea nu are o menire de informație, de tălmăcire și lămurire a ceea ce s-a scris și se scrie în Italia, ci se ocupă numai de punctele de contact cultural din istoria celor două popare: împrejurări istorice, influențe literare și artistice. De aceea, atmosfera revistei este pe un plan mai academic, de specialitate³¹.

Si registrarono anche punti di vista diversi, determinati da eccessi di autoctonismo, che vedevano nella speciale cura per lo studio dei rapporti culturali italo-romeni una minaccia rivolta allo specifico nazionale:

Prin grija catedrei de italiană de la Universitatea din București și a Institutelor italiene din România pentru a studia relațiile dintre cultura noastră și cultura poporului de pe vechea matcă romană, se publică de câțva timp nenumărate studii de izvoare și influențe, în care literatura românească este întotdeauna tributară³².

Tale manifestazione d'insofferenza, comunque ospitata da una pubblicazione provinciale di scarsa diffusione, dimostra che l'autore ignorava gli aspetti essenziali del lavoro iniziato e condotto da Alexandru Marcu.

Non ci possiamo spiegare l'assenza quasi totale dei riferimenti a questa pubblicazione nel citato lavoro di Claudio Isopescu, il quale si limita ad affermare soltanto che la rivista di Ramiro Ortiz è continuata da "Studii Italiene" e inserisce poi l'indice realizzato da Nina Façon, indice che riguarda esclusivamente la rivista madre³³.

La simpatia del direttore per il movimento fascista, la sorte post-bellica dell'uomo Alexandru Marcu, morto in prigionia a causa delle sue opzioni politiche, hanno imposto un silenzio quasi totale di oltre cinque decenni sulla pubblicazione. La rivista è stata considerata a torto tribuna delle idee politiche del suo fondatore, motivo per cui si possono trovare rarissimi tentativi di presentazione e valutazione³⁴.

Con una vita più breve, ma non meno interessante, la rivista "Italica. Bolletino annuale di studi italiani" fu pubblicata in due volumi annuali (1941-

³¹ M. Coandă, *Raporturi literare universitare între italieni și români*, in "Gândirea", XVIII (1939), n. 10, p. 576.

³² A. Z. N. Pop, *Note despre influența italiană*, in "Orizonturi", III (1940-1941), nn. 5-10, p. 210.

³³ Vedi C. Isopescu, *La stampa periodica...*, cit., pp. 51-53.

³⁴ Vedi in questo senso, accanto al già citato studio di I. Pulbere - N. Antonescu, *Centenar Alexandru Marcu. Revista "Studii Italiene"*, in "Steaua", XLIV (1994), n. 10-11 (oct.- nov. 1994), pp. 48-49.

1942) sotto la cura del professore Giuseppe Petronio dell'Università di Iași, il quale ne tracciava nella "Premessa" il conciso programma:

Il presente bollettino esce, dopo molte traversie e molto tempo ch'era stato progettato, per generosi contributi di enti e Autorità italiane.

Mio scopo, nel pubblicarlo, è promuovere a Iassi gli studi italiani o italo-romeni, e offrire agl'italianisti romeni la possibilità di pubblicare i loro lavori in una rivista largamente diffusa in tutti e due i paesi.

Veramente, mio desiderio e mia ambizione sarebbe che il Bollettino potesse esser composto solo di lavori di giovani italianisti usciti dal mio Seminario; ma la cattedra d'italiano alla Università è di troppo recente istituzione, perché possa aver già creato una sua scuola, e questo numero - come certo i prossimi - è dovuto essenzialmente alla gentile collaborazione di professori e assistenti universitari, mentre i giovani cominciano a collaborarvi solo con recensioni e note³⁵.

I due volumi pubblicati includono 12 studi redatti da docenti dell'Università di Iași; dal punto di vista del contenuto, i saggi possono essere ripartiti così: letteratura italiana e comparatistica (7), rapporti culturali italo-romeni (3), folclore italiano (1) e storia della lingua italiana (1).

Nel primo numero Giuseppe Petronio segue la migrazione dei motivi narrativi da Apuleio a Boccaccio, lo storico Andrei Oțetea presenta una sintesi dei risultati delle sue ricerche sulla vita e sull'attività di Francesco Guicciardini, Petre Ciureanu parla di uno scritto inedito di Niccolò Tommaseo (*Méthode pour apprendre le latin*), Luciano Da Pola analizza le traduzioni italiane di *Cântecul gintei latine*, mentre Ilie Minea accenna alle relazioni culturali italo-moldave e Petru Iroaie dedica uno studio alla poesia popolare siciliana. Nel sommario del secondo volume, accanto a Giuseppe Petronio, presente con uno studio sulla poesia di Tommaso Campanella, sono presenti Iorgu Iordan (con un interessante saggio sui rapporti di equivalenza fra i nomi dei diavoli nella traduzione della *Divina Commedia* di Coșbuc e quelli dell'originale dantesco), Nicanor Rusu (con un'analisi della lingua e dello stile di Verga), Ștefan Bârsănescu (con un commento sull'attività del pedagogo Luigi Credaro), Dumitru Ciurea (la presentazione e l'analisi di due tipi di grafia italiana in documenti provenienti dalla Moldavia) e Gheorghe Ivănescu (uno studio sui cambiamenti fonetici italiani- *ct->-tt-* e *-gd->-dd-*). Interessantissimi infine gli articoli brevi pubblicati sotto la rubrica di "Note", nonché le sostanziose "Recensioni", redatte nella loro immensa maggioranza da Giuseppe Petronio e Luciano Da Pola; tanto le une quanto le altre miravano ad avvicinare questo

³⁵ G.(iuseppe) P.(etronio), *Premessa*, in "Italice", I (1941), p. 1.

bollettino che, pur trattando problemi di italianistica, conservava un certo aspetto provinciale moldavo, alla realtà della vita letteraria e scientifica italiana contemporanea. Neanche “Italice” resistette alla durezza dei tempi e alla partenza del suo direttore in Italia; la sua apparizione cessa dopo solo due anni e con questo si chiude ancora una promettente iniziativa nel campo dell’italianistica romena. Una nota con cui si chiude il secondo volume della rivista rappresenta, in un certo senso, l’espressione amara della consapevolezza dell’incapacità di poter continuare la sua pubblicazione:

Anche questo secondo volume di “Italice” ha incontrato, prima della sua pubblicazione, difficoltà gravi dovute alla crescente durezza dei tempi. E nemmeno la generosità con cui D.I.E. aveva già raddoppiato il sussidio già concesso lo scorso anno sarebbe stata sufficiente, dato l’enorme aumento dei prezzi della carta e della stampa, se non fosse intervenuto con una cospicua elargizione il Senato Accademico dell’Università di Iasi. Ad esso, e specialmente al Rettore Prof. Mihail David, mi sia consentito di manifestare qui la mia grata riconoscenza³⁶.

Nell’autunno del 1945, un gruppo di docenti italiani membri della Missione Italiana in Romania, organizzati in un Comitato direttivo del quale facevano parte Umberto Cianciòlo, Ruggero Palmieri (incaricati con l’insegnamento della lingua e della letteratura italiana presso l’Università di Cluj e, rispettivamente, di Iași) e Giovanni Villa, professore di storia e filosofia del Reale Liceo Italiano di Bucarest, prendevano la decisione di stampare una pubblicazione a carattere periodico con il titolo “Saggi di filologia e filosofia”. In tal scopo si è costituito un Comitato editoriale dal quale, accanto ai tre membri già citati, facevano parte Nina Façon, Rosa Del Conte (docenti d’italiano all’Università di Bucarest) e Paolo Biffis, professore allo stesso Liceo italiano. La pubblicazione si apre con un “Invito agli studiosi romeni” firmato dal Comitato direttivo, nel quale vengono espone le circostanze che hanno fatto possibile l’apparizione del volume, nonché le intenzioni programmatiche, l’ambizione di sostituire così le pubblicazioni accademiche e le riviste che in un modo o in un altro si erano occupate in Romania di questioni di cultura italiana e che in quei tempi avevano, per diverse ragioni, cessato la loro apparizione.

Questa pubblicazione nel pensiero dei suoi Promotori costituisce un invito a tutti gli *Studiosi romeni* perché vogliano rendere di pubblico dominio a mezzo nostro i risultati delle loro ricerche scientifiche nel campo della *Filologia* e della *Filosofia* su argomenti italianisti o aventi stretta attinenza con

³⁶ *Ivi*, II (1942), p. 180.

l'Italia. Questi *Saggi* sono infatti indirizzati in modo particolare al pubblico degli Specialisti, e comunque di quanti nei due Paesi, la *Romania* e l'*Italia*, coltivano un particolare interesse per essi.

In Romania, i *Saggi* si prefiggono di stimolare gli Studi italiani, dei quali solo l'organo preordinato per la loro pubblicazione e diffusione, il centro di raccolta per opportune ricerche e discussioni critiche; in Italia, i saggi porteranno a conoscenza degli Studiosi italiani e di un largo pubblico di persone colte quanto nel campo degli studi italiani si viene facendo in Romania.

Noi riteniamo che una feconda collaborazione tra i Popoli, e nel caso nostro, tra la Romania e l'Italia, non sia possibile se nei due Paesi non si determinino reciproche correnti di simpatia nate da una approfondita conoscenza reciproca degli Studiosi che coltivano le medesime specialità e vivono pertanto nel medesimo clima spirituale.

Allo scopo di accrescere questi legami di simpatia e di reciproca conoscenza sarà opera dei Professori inviati in missione in Romania dal Regio Governo italiano far conoscere in Italia a mezzo dei presenti *Saggi* gli aspetti più suggestivi della spiritualità romena, nella sua specifica natura e nelle sue gradualì conquiste, ricambiando così l'interessamento che gli Studiosi romeni mostrano per la spiritualità italiana, che come la loro è figlia di Roma³⁷.

Venne realizzato così un volume di trecento pagine, il cui contenuto rispecchia le intenzioni del Comitato di trattare aspetti della cultura italiana e di dare notizia agli Italiani circa lo sviluppo contemporaneo della letteratura romena. Al già citato proemio seguono una "Avvertenza al presente volume" che serve a presentare i collaboratori della pubblicazione e una epigrafe di Benedetto Croce. La parte "italiana" del sommario, la quale occupa più di due terzi dello spazio editoriale, riunisce, sotto il titolo generico "Studi in occasione del II Centenario della morte di Giambattista Vico", tre contributi di storia della filosofia (riflesso degli interessi del redattore responsabile che sembra essere Giovanni Villa), uno studio di carattere comparatistico e tre profili d'autore riguardanti figure della letteratura italiana contemporanea³⁸. Giovanni Villa firma anche una "Nota sulla filosofia italiana contemporanea" nella quale fa una presentazione dell'ontologismo critico di Pantaleo Carabellese e dell'esistenzialismo di Nicola Abbagnano. Nell'ultima parte del volume, sotto il generico "Testi romeni scelti e tradotti da Umberto Cianciòlo e Rosetta del

³⁷ *Invito agli studiosi romeni*, in "Saggi di filologia e filosofia", I (1945), p. 4.

³⁸ G. Villa, *Umanità del Vico, Il problema filosofico dell'arte popolare con particolare riferimento alla Romania*; E. Garin, *Gli "Studia Humanitatis" e la pedagogia italiana del Rinascimento*; N. Façon, *Rilke e l'Italia. Contributo allo studio della poetica del Rilke, con particolare riguardo all'influenza dell'Italia sulla sua formazione*; R. Del Conte, *Eugenio Montale, Salvatore Quasimodo*; S. Guarnieri, *Enrico Pea*.

Conte", vengono inserite, accompagnate da brevi commenti di presentazione, versioni italiane realizzate dai due docenti italiani: Umberto Cianciòlo firma la traduzione di nove liriche del Bacovia, mentre Rosetta del Conte è presente con la traduzione di un racconto di Sadoveanu (*În pădurea Petrișorului*) e di undici poesie di Lucian Blaga. Purtroppo, anche questa iniziativa culturale, di notevole qualità, grazie ai suoi collaboratori, non è riuscita a continuare naufragando nelle torbide acque dell'immediato dopoguerra; è rimasto però questo volume che testimonia ancora una volta la volontà dei suoi collaboratori (italiani e romeni ugualmente) di costruire nuovi ponti fra le due spiritualità.

Di particolare interesse è anche la "Rassegna Culturale della Romania", pubblicazione della "Fondazione Culturale Principe Carlo", la quale apparve a Bucarest mensilmente dal marzo del 1925 fino all'agosto 1927 e trimestralmente nel 1943. Destinata a divulgare in Italia informazioni riguardanti i valori della cultura romena classica e contemporanea (letteratura, teatro, belle arti, musica, vita spirituale), la "Rassegna" è interessante per la nostra indagine per le notizie relative alla presenza della spiritualità italiana in Romania (le rubriche "Varie" e "La cultura italiana in Romania"). Redatta integralmente in italiano, la rivista ospita articoli di divulgazione culturale firmati da Gh. D. Mugur (direttore della Fondazione), Emanoil Bucuța (redattore della pubblicazione), Ștefan I. Nenițescu, Al. Busuioceanu, Al. Marcu, Adrian Maniu, Tudor Vianu, Ion Marin Sadoveanu, Al. Lascarov-Moldovanu, Sextil Pușcariu, Pompiliu Constantinescu, Dimitrie Popovici, Vladimir Streinu³⁹.

La pubblicazione ha un impeccabile aspetto grafico, con riproduzioni d'arte tradizionale romena e, nei quattro fascicoli del 1943, anche con un inserto destinato a mettere in valore il potenziale turistico romeno. Visto che essa rappresentava piuttosto l'espressione di determinati interessi di politica culturale, non vi insisteremo sul contenuto della "Rassegna": però essa dovrebbe esser studiata in relazione con altre iniziative destinate a rendere noti in Europa e nel mondo i valori della spiritualità romena.

Anche se non vennero stampate in Romania, sentiamo l'obbligo di far cenno anche alle pubblicazioni accademiche della Scuola Romena di Roma, "Ephemeris Daco-Romana" (annuario della Scuola apparso in nove volumi fra il 1923 e il 1940) e "Diplomatarium Italicum" (raccolta di documenti che conobbe quattro volumi nell'intervallo 1925-1940). Nella "Prefazione" al terzo

³⁹ Per una presentazione del contenuto della "Rassegna" negli anni 1925-1927, cfr. C. Isopescu, *La stampa periodica...*, cit., pp. 71-75.

volume, il direttore Vasile Pârvan, annuncia la divisione dell'annuario in due serie:

“Ephemeris Dacoromana” che continuerà a comprendere più che altro studi di archeologia e di storia dell'arte, senza tuttavia rifiutare le ricerche analitiche o intorno ai testi letterari degli archivisti e filologi e “Diplomatarium Italicum”, comprendendo esclusivamente i documenti storici raccolti dai soci della Scuola degli archivi italiani e riguardanti, s'intende, specialmente la storia della Romanità orientale, sia del Danubio, sia dei Balcani⁴⁰.

Programmaticamente le pubblicazioni erano aperte agli studi strettamente specializzati di carattere archeologico e di storia d'arte (campi che offrivano moltissime possibilità ai giovani ricercatori); non furono però ignorate le ricerche archivistiche che rappresentarono il tirocinio dei futuri italianisti e romanisti romeni⁴¹.

Minore risonanza, riflesso anche di minori ambizioni e risorse, ebbero alcune pubblicazioni apparse in provincia durante il quarto decennio e nei primi anni di quello seguente, dietro le iniziative dei professori secondari d'italiano di queste città, dei rappresentanti degli Istituti di Cultura Italiana oppure delle associazioni di amicizia romeno-italiana. Anche queste pubblicazioni sono un segno della diffusione che conobbe in Romania, durante il primo dopoguerra la cultura italiana e il fatto che esse vennero pubblicate in diverse città dimostra la vitalità delle strutture istituzionali intente a promuovere i rapporti culturali italo-romeni.

Appartenendo alla categoria dei periodici soltanto per la frequenza dell'apparizione, “Ausonia. Caiete de poezie italiană” rappresenta infatti una raccolta di traduzioni dall'italiano realizzate dall'instancabile Pimen Constantinescu fra il 1932 e il 1934 e stampate in quattro fascicoli⁴².

⁴⁰ V. Pârvan, *Prefazione*, in “Ephemeris Dacoromana”, I (1923), p. V.

⁴¹ Vedi in questo senso in “Ephemeris Dacoromana”: A. Marcu, *Riflessi di storia rumena in opere italiane dei secoli XIV e XV*, (1923) e *La Spagna e il Portogallo nella visione dei romantici italiani*; C. Isopescu, *Alcuni documenti inediti alla fine del Cinquecento*, II (1924); V. Vasiliu, *Costantino Brâncoveanu e il cattolicesimo*, III (1925) e in “Diplomatarium Italicum”: G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*, I (1925) e *Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni*, II (1926); D. Găzdaru, *Una relazione inedita italiana sulla rivoluzione di T. Vladimirescu*, III (1927).

⁴² Non abbiamo rintracciato nessuna copia per il momento; riportiamo però la descrizione realizzata dall'autore in : P. Constantinescu, *Limba și literatura italiană la Sibiu*, Editura Sibiu, Sibiu 1938, p. 23: 1. G. Pascoli, *Poeme conviviale (Orbul din Chios, Somnul lui Odiseu, Alexandru)*, Tipografia „Casa Putnei”, Focșani 1932; 2. A. Negri, *Cartea Marei*, Tipografia „Casa Putnei”, Focșani 1932; 3-4. P. Mignosi - G. Novelli, *Poeme creștine*, Tipografia „Casa

Sempre a Focșani, il Circolo di Studi Italiani "Dante Alighieri" pubblica, nel gennaio 1936, sotto la redazione di un certo Ștefan Vasilache, il quale firma anche la prefazione, il primo numero (rimasto purtroppo anche il solo) della rivista "Buletin italo-român", pubblicazione entusiastica, il cui programma, essenzialmente dichiarativo, si riflette integralmente nel contenuto:

Vrem să aprindem pe tărâmurile noastre o lumină ce pare că s-a stins; vrem să vedem plutind din nou, ca altădată, acel noian de sentimente dragi de admirație și îndrăgire pentru soara noastră Italia, să strângem și mai mult vrem legătura noastră din strămoși.

Modestul nostru început va stârni zâmbete - nu descurajăm însă - avem entuziasmul, dragostea de muncă și mai mult credința că în curând experiența - care poate spuneți că ne lipsește - ne va ajuta să purtăm cât mai departe și cu demnitate flacăra pe care am reaprinso⁴³.

In questo spirito, dopo un articolo di presentazione generale, "Italia", completato con illustrazioni offerte dalla ENIT, il fascicolo include una presentazione della vita di Dante riportata dal manuale di letteratura italiana di Edgardo Giorgio Alberti (professore d'italiano dell'Università di Cernăuți), un commento della *Divina Commedia* ripreso dal manuale di letteratura romena di Mihail Dragomirescu e, sotto il titolo Ugolino, il penultimo canto della stessa opera nella traduzione di George Coșbuc. Seguono una presentazione del Carducci, accompagnata dalla traduzione di tre poesie (*La San Guido, Panteism, Plecare*), realizzata da Giuseppe Cifarelli, un frammento del *Libro di Mara* di Ada Negri nella traduzione di Pimen Constantinescu, un "Bollettino informativo" e alcuni "Aneddoti Danteschi".

Sempre in un solo numero e nello stesso anno 1936 appariva a Satu-Mare "L'Avviamento", periodico istruttivo a uso delle scuole commerciali, redatto integralmente dal futuro italianista Ștefan Cuciureanu. La pubblicazione, compilata integralmente in italiano, rappresenta un manualetto di economia e di commercio, nell'interno del quale, dopo una breve presentazione degli aspetti antropici del regno d'Italia, l'autore descrive l'industria italiana, i libri di commercio, i titoli di credito, definisce la nozione di società commerciale e tratta la divisione del commercio.

Senza rappresentare programmaticamente un periodico di cultura italiana, "Orizonturi - Revistă de cultură a Asociației Profesorilor Secundari din Galați" (febbraio 1938-gennaio 1941), offrì, specialmente nel suo primo anno, uno

Putnei", Focșani 1933; 5. G. D'Annunzio, *Patruzeci și patru de sonete*, Editura Hyperion, Cluj-Napoca 1934.

⁴³ Ș.(tefan) V.(asilache), *Prefață*, in "Buletin italo-român", n. 1, p. 3.

spazio notevolmente ampio ad articoli divulgativi dedicati a scrittori italiani e redatti da Fernando Capecechi e Mircea Rășcanu (autori anche di un' *Antologia della poesia italiana contemporanea*) e alle traduzioni dall'italiano. Rappresentano l'argomento di siffatti articoli Sant'Agostino, Vittorio Alfieri, Ippolito Nievo, Giacomo Leopardi, Gabriele D'Annunzio, Sergio Corazzini. I due redattori pubblicano anche traduzioni dalla poesia di Giuseppe Ungaretti, Sergio Corazzini, Adriano Grande, Corrado Pavolini, Cesare Meano, ma il maggior numero di traduzioni è firmato da Pimen Constantinescu, presente con versioni romene dall'opera di: Torquato Tasso, Gioacchino Belli, Armando Zamboni, Giacomo Leopardi, Ada Negri, Giovanni Marradi, Massimo Bontempelli. Sotto il titolo "Trecerea Acheronului" è pubblicata la versione data da C. Z. Buzdugan ai versi 109-136 del terzo canto della *Divina Commedia*, ritenuta dalla redazione superiore a quella di Coșbuc.

Un altro periodico che ha conosciuto (questa volta programmaticamente) un solo numero, "Latinitas (număr unic redactat de membrii Institutului de Cultură Italiană din Constanța)", venne stampato nel 1941 ed è, così come si afferma nella Prefazione, un'espressione dell'entusiasmo degli studenti dei corsi dell'Istituto:

Nu cu gândul la ceva extraordinar în stare să atragă atențiunea publicului și să-i producă o impresiune puternică, am pornit să alcătuim acest „număr unic”, pentru că o asemenea pretenție ar fi depășit cu mult hotarele țelului nostru fixat pe măsura posibilităților de azi. Am pornit cu un gând mult mai modest, dar pentru noi îndeajuns de semnificativ: am voit să ne dăruim între noi toți care am urmat anul acesta cursurile Institutului de Cultură Italiană din Constanța - un anumit semn de prietenie sinceră, singura care apropie omul de om... Acest „număr unic” dorește să fie piatra de temelie a prieteniei române și italiene, ridicat aici pe țărmurile Pontului Euxin, unde Ovidiu a făcut să răsune întâiul vers ausonic. Uniți în lumina latinității și în credința veșniciei sale, vom afirma împreună cu Poetul: «tutto che al mondo è civile, / grande, augusto, egli è romano ancora»⁴⁴.

Il contenuto del fascicolo, include accanto a un componimento lirico, *Voci della campagna romena*, firmato da Concilio Salvatori, un articolo sulla fortuna del Parini in Romania, una recensione del lavoro postumo di D'Annunzio, *Solus ad Solam* e una presentazione delle sculture antiche della Galleria Borghese. La parte destinata alle traduzioni riunisce sotto il titolo "Interpretări din liricii italieni", versioni dalla lirica di Giovanni Prati, Diego Valeri, Giovanni Papini, Aldo Palazzeschi, Carlo Culcasi realizzate da I. Micu e C. Zanetti a cui si aggiunge un brano dal romanzo *Due donne* di Erminia Zoli

⁴⁴ "Latinitas", I (1941), p. 2.

tradotto da Paula Baciú. Una versione incolore del celebre sonetto *S'i fossi fuoco...* di Cecco Angiolieri dovuta allo stesso Ion Micu e un resoconto dai corsi organizzati dall'Istituto di Cultura Italiana di Constanța nell'anno accademico 1940-1941 completano il sommario della pubblicazione.

La prima pubblicazione di questa rassegna è che, nell'intervallo che ci interessa, i rapporti culturali italo-romeni conobbero momenti di stabile sviluppo, dimostrato non soltanto dall'apparizione di periodici specializzati, come quelli a cui abbiamo accennato sopra, ma anche dal contenuto delle riviste letterarie romene, qualunque fosse il loro orientamento estetico. Scopriamo qui un'attenzione che non può essere spiegata solo da ragioni estrinseche (la comune origine latina, la convergenza degli ideali storico-politici), ma dev'essere cercata nella speciale situazione della cultura romena che, mirando a sprovincializzarsi, a legittimarsi di fronte alle altre culture europee, non poteva rivolgersi, se non con notevoli rischi, soltanto alla spiritualità francese. Non c'è dubbio che tale impresa ha avuto anche delle ragioni private, da cercare nell'interesse di tanti e tanti scienziati e letterati romeni nei confronti della cultura italiana (a cominciare dallo Iorga e da Pârvan e fino ai giovani italianisti formati nel primo dopoguerra), nonché nella generosità e nella disponibilità di docenti italiani come Ramiro Ortiz, Giuseppe Petronio, Giandomenico Serra, Umberto Cianciòlo, Carlo Tagliavini, Giovanni Villa e altri che hanno contribuito sostanzialmente all'apparizione delle pubblicazioni presentate sopra. Tutte queste condizioni sarebbero rimaste però senza risultati concreti se le autorità culturali e accademiche romene (e anche italiane) non avessero manifestato comprensione di fronte a esse e non avessero contribuito con cospicue sovvenzioni alla loro pubblicazione.

Come abbiamo già accennato le pubblicazioni romene di cultura italiana hanno contribuito alla formazione di insigni studiosi dei fenomeni culturali e letterari, docenti universitari, storici e critici letterari. Basta accennare alla complessa personalità di George Călinescu, il quale affermava nell'articolo in omaggio a Ramiro Ortiz:

Tot ce am învățat în Universitate, de la domnul Ortiz am învățat. Cu el m-am deprins a scrie cărți, cu el am prins meșteșugul informației literare și al construcției critice pe substrat istoric, de la el știu tot ce știu. Și aceasta nu din cursuri sau din lucrări de seminar, ci din relațiile personale, din colaborarea pe care mi-a cerut-o înainte de a mă întreba pe față dacă pot⁴⁵.

⁴⁵ G. Călinescu, *La o despărțire*, in "Roma", XIII (1933), n. 3, p. 10.

La collaborazione alle pubblicazioni di cultura italiana apparse in Romania non è rimasta però la sola dimensione dell'attività artistica di numerosi italianisti romeni che hanno esteso tramite gli studi e le traduzioni stampate in altri periodici romeni di cultura, la cerchia del pubblico interessato di conoscere i valori della cultura italiana. Oltre all'attività dei "maggiori" Alexandru Marcu, George Călinescu, Anita Belciugăţeanu, dobbiamo tener conto anche di quella dei "minori" C. N. Negoită, Pimen Constantinescu, Mariella Coandă, Leon Diculescu, Flora Vasiliu-Gavrilla, Irina Ionescu-Sânger, Nela Dumitrescu ecc. Presenti nelle pagine delle riviste romene "Convorbiri literare", "Revista Fundaţiilor Regale", "Gândirea", "România literară", "Universul literar", "Adevărul literar şi artistic" con articoli di divulgazione e, soprattutto, con traduzioni dall'italiano.

Dopo la seconda guerra mondiale l'evoluzione dello studio dell'italiano in Romania, nonché quella dei rapporti generali fra i due Paesi hanno determinato anche un notevole restringimento degli studi di italianistica. In queste condizioni non si poteva nemmeno sognare alla possibilità di pubblicare un periodico di cultura italiana, motivo per cui gli italianisti che continuavano a svolgere la loro attività presso la cattedra d'italiano di Bucarest, oppure nei dipartimenti di lingue straniere delle altre università si sono orientati verso traduzioni dall'italiano (vedi soprattutto l'esempio di Eta Boeriu), pubblicando i risultati della loro attività nelle riviste letterarie romene ("Gazeta literară", diventata poi "România literară", "Secolul XX", "Steaua", "Luceafărul", "Contemporanul", "Ramuri" ecc.). I risultati delle ricerche di italianistica svolte in quest'intervallo vennero stampati nelle stesse riviste romene di cultura, nelle raccolte di studi di carattere periodico ("Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor", trasformata in "Revista de istorie şi teorie literară", "Studii de literatură universală") oppure occasionale, nonché nelle pubblicazioni accademiche delle principali università romene ("Analele Universităţii Bucureşti", "Analele Ştiinţifice ale Universităţii «Alexandru Ioan Cuza» din Iaşi", "Studia Universitatis «Babeş-Bolyai»").

Il primo tentativo di riprendere la tradizione di periodici di italianistica si consumò nel 1972 ed ebbe come risultato la rivista "Columna" (Annuario dell'Accademia di Romania in Roma) diretta da Alexandru Balaci. Il volume, di quasi trecento pagine, apparso in ottime condizioni grafiche, include, accanto a studi firmati da italianisti romeni (Alexandru Balaci, Nina Façon, George Lăzărescu, Doina Condrea-Derer, Marian Papahagi), e dai romenisti italiani Mariano Baffi e Paolo Soldati, contributi di storia dei rapporti culturali bilaterali e articoli di divulgazione culturale e di propaganda.

Accenniamo anche alla recente iniziativa della Cattedra di Lingue e Letterature Romanze dell'Università "Babeş-Bolyai" di Cluj la rivista semestrale "Studi italo-romeni" diretta dal professore Marian Papahagi e di cui è già apparso il primo numero che riunisce contributi di ricercatori italiani e romeni in un nuovo tentativo di riprendere la tradizione delle pubblicazioni romene di italianistica.

LETTERATURA ITALIANA E ARTI FIGURATIVE: IL SEGNO E IL GESTO IN *IL CAVALIERE E LA MORTE DI SCIASCIA*

ȘTEFANIA OTILIA DAMIAN

Quando alzava gli occhi dalle carte, e meglio quando appoggiava la testa sull'orlo dell'alto e duro schienale, la vedeva nitida, in ogni particolare, in ogni segno, quasi il suo sguardo acquistasse un che di sottile e puntuto e il disegno rinascesse con la stessa precisione e meticolosità con cui, nell'anno 1513, Albrecht Dürer lo aveva inciso. L'aveva acquistata, molti anni prima, ad un'asta: per quell'improvviso e inconsulto desiderio di possesso che a volte lo assaliva di fronte a un quadro, una stampa, un libro. L'aveva contesa agli altri che la volevano, arrivando quasi ad odiare il più tenace, che gliela aveva poi abbandonata ad un prezzo che, corrispondendo al suo stipendio di due mesi, al momento di pagarlo gli diede un certo sgomento. Ingente non soltanto in rapporto alle sue possibilità; ma ora, per il vertiginoso crescere dell'inflazione e per il moltiplicato valore delle cose di Dürer e di ogni altro grande incisore, irrisorio. Se l'era portata dietro da una sede all'altra, da un ufficio all'altro: attaccandola sempre alla parete di fronte alla scrivania. Ma di tutti quelli che in tanti anni erano entrati nel suo ufficio, soltanto uno (un truffatore ingegnoso che gioialmente accettava la sorte che da quell'ufficio lo avrebbe per qualche anno fatto ospite di un carcere inospitale) si era soffermato a guardarla e ad apprezzarla: proprio ad apprezzarla, secondo i più recenti cataloghi dei mercanti di stampe zurighesi e parigini.

Quell'apprezzamento lo aveva un po' allarmato; in un soprassalto di grettezza, di avarizia, aveva deciso di portarsela a casa; ma se ne dimenticò subito. Si era ormai abituato ad averla di fronte, nelle tante ore d'ufficio. *Il cavaliere, la morte e il diavolo*. Dietro, sul cartone di protezione, c'erano i titoli, vergati a matita, in tedesco e in francese: *Ritter, Tod und Teufel; Le chevalier, la mort et le diable*. E misteriosamente: *Christ? Savonarole?* Il collezionista o il mercante che si era interrogato su quei nomi pensava forse che l'uno o l'altro Dürer avesse voluto simboleggiare nel cavaliere?¹.

¹ L. Sciascia, *Opere, 1984-1989*, a cura di Claude Ambroise, Bompiani, Milano 1990, pp. 407-408.

La *tranche* d'avvio di quello che la critica ha definito quale vero e proprio testamento letterario, la penultima prova narrativa di Sciascia prima della sua scomparsa, fa emergere non pochi spunti sul rapporto di Sciascia con le arti figurative. Un *incipit* certamente non casuale, anzi, una fine esplosione semantica che genera e avvia il cosmo romanzesco consentendo al lettore di individuarne i caratteri, di intuire panorami e sviluppi futuri². Italo Calvino notava quanto fosse importante l'esordio delle opere letterarie:

Fino al momento precedente a quello in cui cominciamo a scrivere, abbiamo a nostra disposizione il mondo - quello che per ognuno di noi costituisce il mondo, una somma di informazioni, di esperienze, di valori - il mondo dato in blocco, senza né un prima né un poi, il mondo come memoria individuale e come potenzialità implicita... Ogni volta l'inizio è quel momento di distacco dalla molteplicità dei possibili: per il narratore è l'allontanare da sé la molteplicità delle storie possibili, in modo da isolare e rendere raccontabile la singola storia che ha deciso di raccontare³.

E cosa racconta Sciascia nell'esordio di questa sua *sotie*? Racconta un'opera d'arte, un'incisione per esattezza, che raffigura un cavaliere, la morte, il diavolo e racconta la storia di un essere umano (l'io narrante, il vice) il quale vive le proprie vicende interrogandosi sul senso di quell'opera, sul senso della vita e della morte... Richiami immediati dunque a tanti *topoi* emozionali e ideologici, ma anche al mondo figurativo. L'*ekfrasi* fa irrompere l'arte nella scrittura sciasciana con grande potenza, portando dentro la letteratura la carica allusiva e simbolica del linguaggio figurativo. E non è solo il caso di quest'opera. Come aveva notato anche G. Traina⁴, i testi di Sciascia sono estremamente ricchi di richiami alle arti figurative. Tanto da indurre una ricercatrice come Giovanna Jackson⁵, in uno dei saggi più interessanti dedicati all'argomento, a ritenere le arti figurative come una vera e propria metafora negli scritti di Leonardo Sciascia. La sua ricerca si propone di dimostrare che pitture, sculture, disegni o incisioni che arricchiscono il tessuto narrativo sciasciano danno rilievo a simboli, allegorie, apologhi per ampliarli appunto in

² Le considerazioni espresse trovano la loro radice in B. Traversetti - S. Andreani, *Incipit. Tecniche dell'esordio nel romanzo europeo*, Ed. Rai-Eri, 1988.

³ I. Calvino, *Lezioni americane. Appendice "Cominciare e finire"*, in *Saggi*, a cura di M. Barenghi, vol. 1, Mondadori, Milano 1995, pp. 734-735.

⁴ G. Traina, "Il nome del pittore, il mistero della pittura", in P. Nifosì (a cura di), *La bella pittura. Leonardo Sciascia e le arti figurative*, Salarchi Immagini, Comiso-Racalmuto 1999, p. 25.

⁵ G. Jackson, "Le arti figurative come metafora negli scritti di Leonardo Sciascia", in M. Ciccuto - A. Zingone (a cura di), *I segni incrociati. Letteratura italiana del '900 e arte figurativa*, Mauro Baroni, Viareggio/Lucca 1998.

metafore⁶. C'è chi va oltre, come Cecilia d'Asaro, la quale, soffermandosi proprio sul romanzo con cui abbiamo voluto dare inizio alle nostre riflessioni, *Il cavaliere e la morte*, vede nell'incisione di Dürer un'allegoria per l'intero racconto poiché l'acquaforte che occupa la mente e la parete del Vice altro non è, secondo le sue osservazioni, che un rinvio ai due temi fondamentali del libro: la ricerca della verità e la morte⁷:

il romanzo traduce, secondo l'ottica del personaggio sciasciano di un vice-commissario di polizia, l'acquaforte di Albrecht Dürer, *Ritter, Tod und Teufel* del 1513. Quest'opera imprime al romanzo i suoi contorni, definisce la costellazione dei dati che, facendo astrazione della vicenda concreta, vogliono essere presi in considerazione. Non a caso, presentata dall'editore nella stessa copertina, all'acquaforte si allude già nel titolo e nella prima pagina del romanzo. Attraverso la sua forte valenza allegorica si manifestano fin dal primo momento i temi della ricerca, simboleggiata dal cavaliere, e quello, predominante, della morte⁸.

Ma allora una figura di senso che riguarda il significato della parola quale la metafora o una di pensiero che riguarda il rapporto del discorso con il suo soggetto (il lettore in questo caso) o il suo oggetto quale l'allegoria? E prima ancora di porci questa domanda forse dovremmo porcene un'altra: è lecito usare le figure, cioè quel procedimento stilistico che permette di esprimersi in una maniera libera e codificata a un tempo, quale forma collaterale della critica? E se la risposta è sì allora come bisogna procedere? Se è vero che Sciascia, in quanto uomo di lettere, si esprime attraverso la sua scrittura, attraverso il suo discorso, non sarebbe forse più opportuno procedere all'analisi del sistema retorico delle sue opere, studiando man mano *l'inventio*, la *dispositio*, *l'elocutio* e *l'actio*⁹, per cercare di rendere forse più scientifico il lavoro critico che si intende fare. E perché proprio la metafora? Perché non la metonimia o la similitudine? Potremmo forse ritenere con esito non meno interessante che la tela di Rutilio Manetti con Sant'Antonio tentato dal diavolo che Sciascia mette al centro del racconto di *Todo Modo*, tutta centrata sul gioco degli occhiali del diavolo, sia, all'interno del romanzo di Sciascia non una metafora, come ritiene Giovanna Jackson, ma una metonimia, che vale, più di tutti gli altri tropi, a creare simboli. Inoltre il suo potere argomentativo è quello della denominazione, che fa risaltare l'aspetto che preme allo scrittore... Un dettaglio, dunque, quello del

⁶ *Ivi*, p. 699.

⁷ C. D'Asaro, "Leonardo Sciascia. Il cavaliere e la morte", in M. Picone - P. De Marchi - T. Crivelli (a cura di), *Sciascia, scrittore europeo*, Birkhäuser Verlag, Basel 1994, pp. 337-353.

⁸ *Ivi*, p. 338.

⁹ O. Reboul, *Introduzione alla retorica*, il Mulino, Bologna 1994, pp. 65-89.

quadro, per evocare non solo l'idea della tentazione che nel racconto subisce il pittore, ma anche per rappresentare la soluzione alla tentazione, la conoscenza:

ferma rimane l'immagine del diavolo occhialuto, rappresentando un vederci chiaro che a prima vista la Chiesa non può non respingere; in un secondo istante però è anche simbolo di una forte tentazione, una possibile via d'uscita che porta alla verità, una via che si percorre attraverso ciò che si percepisce con la vista: lo scritto, i libri, la conoscenza, la letteratura (e si pensi alle numerosi rappresentazioni di strumenti ottici nell'arte settecentesca, Madame du Châtelet che porge gli occhiali a Voltaire, affinché legga Newton...). La facile connotazione che si riferisce a una persona che porta gli occhiali, quella dell'intellettualità, qui evidentemente pare voluta: Sciascia in veste del diavolo ci presenta l'intellettuale¹⁰.

La via retorica, però, non è quella che ci preme prendere in questo lavoro. A noi interessa capire la natura dello scambio tra letteratura e arte nella scrittura di Sciascia. Quando Sciascia nelle sue storie vi mette un quadro, un'incisione, un'allusione al mondo dell'arte lo fa per *delectare*, per puro godimento, per piacevole elemento atto a far passare l'argomento o per *movere*? Possiamo parlare di scambio di ruoli tra letteratura e arti visive nel modo evidenziato da Wassily Kandinsky nello *Spirituale dell'arte*, agli inizi del secolo scorso e codificato dalle osservazioni estetiche e tecniche di Paul Klee? E qual è la via che segue Sciascia? Un raffronto tra letteratura e arte alla ricerca di un comune *Zeitgeist*, capace di giustificare la perfetta sintonia tra forme espressive che rispondono alle sollecitazioni culturali e alle modalità ricettive di un periodo storico condivisibile, rivelando così un'attenzione particolare per le affinità costruttive dell'immagine? Oppure Sciascia raffronta, come fonte di rispecchiamento, le due categorie della percezione - il lato visivo dell'espressione letteraria e quello immaginifico dell'espressione pittorica - allo scopo di illuminare un'arte per mezzo dell'altra¹¹ (allo stile di Helmut Hatzfeld)¹²?

¹⁰ Ingo Lauggas, *Leonardo Sciascia*, disponibile on-line all'indirizzo internet <http://homepage.univie.ac.at/ingo.lauggas/litwiss/sciascia.htm>.

¹¹ R. S. Crivelli, *Lo sguardo narrato. Letteratura e arti visive*, Carocci, Roma 2003, p. 13.

¹² H. Hatzfeld, *Literature through Art: A New Approach to French Literature*, Oxford University Press, Oxford/New York 1952, pp. 211-223. Hatzfeld identificava sette categorie di critica letteraria che possono essere riferite ad altrettante categorie nella critica d'arte: quando i dettagli di un testo letterario sono illuminati da un quadro, quando i dettagli di un quadro sono chiariti da un testo letterario, quando concetti e motivi letterari sono chiariti dalle arti del disegno, quando i motivi pittorici sono spiegati dalla letteratura, quando la forma linguistica letteraria è resa comprensibile dalla forma artistica, quando la forma artistica è

Dall'*incipit* che abbiamo preso di mira la risposta è fin troppo evidente: l'arte fa muovere la scrittura di Sciascia. Per l'invenzione sciasciana l'arte è prima di tutto una fonte d'ispirazione: temi, motivi, aspetti provengono spesso dal mondo visuale¹³. Allo stesso tempo l'arte è anche un serbatoio di immagini: i colori che definiscono i contorni dei personaggi rimandano esplicitamente a pittori, quadri o incisioni: il rosso di Guttuso è l'esempio più vistoso, ma non solo... Gli oggetti che popolano le sue opere hanno spesso ascendenti artistici come gli alberi di Bruno Carruso o la *Vucciria* del Guttuso che prima di diventare oggetti letterari passano tramite una metamorfosi plastica, solo ulteriormente la scrittura di Sciascia riesce ad accoglierli¹⁴. Dotato di una competenza figurativa eccezionale, come vedremo di seguito, si può tranquillamente parlare nel caso di Sciascia persino di una certa intenzionalità nell'esibire le fonti figurative e di una consapevolezza strategica nella scelta di essi.

Anche i ritratti vengono delineati con movimenti figurativi. Il tema del volto come specchio dell'anima o come maschera del soggetto¹⁵ è stato ampiamente trattato nell'ambito delle arti figurative (Gombrich, Caroli, Ritter Santini). Da volti orrendi a volti inguardabili a volti invisibili, a nudi senza volto, la fisiognomica di Sciascia tenta di risalire dai tratti dei volti al carattere per una specie di intelligenza intuitiva. Nel romanzo di Sciascia la caratterizzazione fisiognomica svolge in qualche modo la funzione di pronostico, di schema capace di prevedere la trama, si diffonde capillarmente nella narrazione, disseminando dettagli somatici, espressioni e gesti secondo una strategia calcolata di significazione. In questo senso la pagina di Sciascia riesce a rendere l'immediatezza della percezione visiva. Le tecniche di presentazione del personaggio sono orientate a dare l'effetto della presenza fisica, al punto che le figure così delineate diventano per se stesse significative e sganciate da ogni ulteriore contesto¹⁶.

Il volto è, nel *Cavaliere*, specchio dell'anima per la signora De Matis:

spiegata da espressioni linguistiche letterarie e quando sono delimitati i confini, chiari e costanti, fra la letteratura e le arti.

¹³ Cfr. M. Collura, *Il maestro di Regalpetra. Vita di Leonardo Sciascia*, TEA, Milano, pp. 288-289.

¹⁴ Cfr. P. Nifosi, "Leonardo Sciascia: la passione di un «incompetente»", in P. Nifosi (a cura di), *op. cit.*; S. S. Nigro, "Gli alberi dipinti di Leonardo Sciascia", in P. Nifosi (a cura di), *op. cit.*; N. Tedesco, "«Coscienza dei luoghi»: le genealogie artistiche di Leonardo Sciascia", in *La cometa di Agrigento*, Sellerio, Palermo 1997.

¹⁵ S. Manferlotti (a cura di), *La scrittura e il volto. Figurazioni fisiognomiche in letteratura*, Liguori ed., Napoli 2006.

¹⁶ J. Morgante, *La presentazione del personaggio nelle forme narrative brevi*, in L. Gentili - P. Oppici (a cura di), *Tra parola e immagine. Effigi, busti, ritratti nelle forme letterarie, atti del convegno, Macerata, Urbino, 3-4-5 aprile 2001*, Macerata 2003.

un volto intelligente, bellissimi occhi in cui sembrava vagare una luce ironica e divertita. Tutt'altro che brutta... era magra, ma non sgradevolmente; la si poteva dire leggera, poiché leggero, di vibratile leggerezza, era il suo muoversi, il suo gestire¹⁷.

Nello stesso romanzo esso diventa la maschera della signora Zorni :

Davvero bella, fino all'insipida perfezione; e di una loquacità che a quella perfezione si accordava: astratta, a testa per aria, divagante nei più celesti e irraggiungibili cieli della stupidità: che sa essere celeste, e anche profonda, come gli intelligenti sanno e, sentendola come seduzione, temono¹⁸.

Estremamente poetico e parlante è il volto della "sua" donna, assimilato per sineddoche, a un nudo. "Lei" infatti non ha né volto né nome, è solo un nudo amato per anni:

Non andartene in giro tutto nuda... ricordò (il Vice) Franca Rame camminare per la scena non nuda, ma in non trasparente camicia da notte: ché allora anche la trasparenza, e figurarsi la nudità, poteva essere ragione che un qualche suo collega, cingendosi di fascia tricolore, imponesse di calare il sipario. Oggi non più: ci si spoglia facilmente oggi, nel teatro come nella realtà: e nella sua infanzia lo spogliarsi era considerato il vertice della follia... In casa, lei se ne andava in giro tutta nuda... S'incontravano sempre con gioia - la gioia dei corpi, la sola di cui reciprocamente potevano essere certi: e più non bisognava domandare... Tutto si allontanava, era ormai lontano. Restava in lui un senso di tenerezza, e quasi era diventata pietà. Curioso come in lui ora, ogni sentimento che era stato di amore o di avversione si mutasse in pietà. E ancora più curioso che la memoria trasfigurasse in bellezza quelle lontane sofferenze e disperazioni. Tutto mentiva, anche la memoria¹⁹.

Nudi leggeri sono anche quelli del *Todo modo*, delle amanti che accompagnano i magnati a fare gli esercizi spirituali, e non per caso il personaggio principale del libro, un pittore famoso, vi pronuncia il nome di Guttuso. Le cinque donne in bikini, che il pittore intravede nella foresta, disegnano, così confessa il testo di Sciascia, un quadro di Delvaux, ma ricordano anche i nudi di Guttuso. In questo caso la pittura orna la scrittura con immagini del serbatoio mitico e magico della memoria letteraria e

¹⁷ L. Sciascia, *op. cit.*, p. 428.

¹⁸ *Ivi*, p. 434.

¹⁹ *Ivi*, p. 457.

figurativa di Sciascia. Sono donne senza volto, che alludono al canone già dato e spesso stereotipo della prostituta: non c'è bisogno che i loro tratti siano articolati, essi si possono replicare per via simbolica. Ma ciò che colpisce l'occhio del pittore-scrittore è la donna seduta che legge: è lei la vera apparizione, mitica e magica come in tanti quadri da Picasso, a Renoir, a Fragonard, o persino nel quadro di Guttuso, del lontano 1936.

Nudi scandalosi sono anche quelli della *Crocefissione* di Guttuso, di cui parlano, seduti a tavola, Don Gaetano e i suoi magnati. Intorno al brutto nudo disegnato dall'anonimo pittore per Scalambri gira anche la soluzione del crimine, del giallo di *Todo modo*²⁰. Tutte le volte che il nudo entra nella scrittura sciasciana avvia un dialogo intertestuale, che è sempre occasione per rappresentare l'ossessione del mondo contemporaneo per la materialità del corpo, messa in evidenza dall'apparato mediatico e industriale, ma anche lo svuotamento del significato simbolico a cui il corpo è stato sottoposto. Sciascia non censura gli aspetti legati alla materialità del corpo e non occulta gli aspetti che creano instabilità e disordine. Il dialogo istituito con il mondo figurativo si sofferma allora, nel *Cavaliere e la morte*, come nell'incisione cinquecentesca, sulla malattia, sul decadimento del corpo, sulla vecchiaia, sulla stanchezza della vita e sulla morte, tematiche che la letteratura e l'arte possono affrontare meglio insieme, sicuramente in modo più espressivo. Dentro la cornice letteraria si parla allora di ambivalenze esistenziali. Come quella dell'inquietante vecchiaia che vi contiene dentro un corpo deteriorato la saggezza del tempo passato. Come quella della morte, che fa qui i conti con il biologico e l'antropologico, ma anche con l'immortalità, quindi con la materialità e lo spirito.

Si mostra al Vice la *facies divina*? Per dettagli, per contraddizioni, per metafore celanti, per oggetti interposti, mai direttamente, alla *facies divina* si allude con la felicità dell'*Isola del tesoro* di Stevenson o con i volti dei bambini, con la purezza, con la dignità:

Si soffermava a seguire i loro giochi, a sentire quel che si dicevano. Erano ancora capaci di gioia, di fantasia: ma li aspettava una scuola senza gioia e senza fantasia, la televisione, il computer, l'automobile da casa a scuola e da scuola a casa, il cibo ricco ma dall'indifferenziato sapore di carta assorbente. Non più, nella memoria, la tavola pitagorica... La memoria era da abolire, la Memoria; e quindi anche quegli esercizi che la rendevano duttile, sottile, prensile²¹.

²⁰ Cfr. G. Traina, *op. cit.*, p. 28.

²¹ L. Sciascia, *op. cit.*, p. 461.

La memoria, la letteratura, l'arte sono attributi della mente diabolica, a cui Sciascia affida i suoi pensieri più profondi sul senso dell'esistenza:

Vagò per la città con un senso di libertà che credeva di non aver mai provato. Ancora bella, la vita; ma per chi ancora ne era degno. Se ne sentì non indegno, e come premiato. C'era da gridare: «Iddio vi ha dato un volto, voi ve ne fate un altro»: non come Amleto alle donne, ai loro belletti, manteche e smalti, ma a tutti gli indegni, indegna massa di cui il mondo andava gremendosi; di gridarlo al mondo che andava assumendo questa sostanza: di essere indegno della vita²².

E allora qual è la natura dello scambio tra letteratura e arte nel caso di Sciascia? La sfida più grande di quest'argomento sta forse nel tentativo di dimostrare quanto la tecnica narrativa di Sciascia sia stata influenzata dall'arte. E non dall'arte in generale, ma da un'arte tutta particolare quale l'incisione. Tesi difficile, ma speriamo non impossibile, da dimostrare.

La discussione di questo aspetto deve prendere in considerazione anche la ricostruzione, seppur sintetica, del disegno interpretativo delle belle arti nel pensiero sciasciano e sostenuto da alcuni richiami opportuni alla letteratura estetica assimilata dall'autore. Infatti, se per conoscere lo spirito di uno scrittore è essenziale cercare di ricostruire la sua biblioteca ideale e reale, tant'è vero che nel caso di Sciascia, nelle cui opere cultura letteraria s'intreccia con cultura figurativa, altrettanto importante risulta ricostruire la sua pinacoteca ideale, la propria collezione artistica e le opere d'arte che hanno attirato la sua attenzione, hanno occupato il suo spirito. Ed è questo, in qualche modo, non solo il senso dell'operazione compiuta da Francesco Izzo²³, ma anche dalla mostra su Sciascia e le arti figurative, tenutasi nel dicembre del 1999 a Racalmuto²⁴.

La questione della cultura figurativa di Sciascia, intesa come oggetto di ricerca autonomo e specifico, è stata per lo più elusa dalla critica fino all'intervento complessivo del citato intervento di Francesco Izzo, il quale ha tracciato per primo un profilo analitico bibliografico dei numerosi interventi svolti da Sciascia in merito all'arte.

Sciascia ha scritto innumerevoli articoli dedicati ad artisti classici o contemporanei, da René Magritte (1964), Toulouse Lautrec (1964), Antonello

²² *Ivi*, p. 460.

²³ F. Izzo, "Come Chagal vorrei cogliere questa terra. Leonardo Sciascia e l'arte bibliografia ragionata di una passione", in AA. VV., *La memoria di carta, bibliografia delle opere di Leonardo Sciascia*, Ed. Otto/Novecento, Milano 1998, pp. 191-276.

²⁴ P. Nifosi (a cura di), *op. cit.*; Catalogo della mostra 29 novembre-15 dicembre 1999.

da Messina (1981, 1983), Caravaggio (1984), Gaudì y Cornet (1991) fino a Emilio Greco (1952-1981), Bruno Caruso (1963-1969), Fabrizio Clerici (1973-1988), Renato Guttuso (1971-1975), Mario Calandri (1988), Piero Guccione (1977-1990), per citare solo alcuni dei più noti: la maggior parte sono recensioni di mostre di ritratti, di incisioni, di mostre omaggio, di disegni, di restaurazioni, di illustrazioni come dimostra il saggio di Francesco Izzo²⁵, alcuni ristampati nel volume fuori commercio *Quaderno*²⁶. A testimoniare del suo interesse per le arti figurative stanno anche le «svariate prefazioni, postfazioni, presentazioni, note di Sciascia a cataloghi di mostre d'arte o libri su arte e artisti, o in raccolte di saggi di Sciascia non dedicate all'arte»²⁷ quali *Arte contro la mafia* (1964, un testo a corredo del catalogo di 400 opere di 210 artisti); *Pitture su vetro* (1970, ripreso nel volume *La corda pazza*); *Non c'è niente nella sua pittura che la Sicilia non possa spiegare* (1993, in Mario Bardi, *Opere 1960-1990*); *Un biglietto per Botero* (1987); vari interventi per le mostre di disegni, acquarelli e tempere di Bruno Caruso (1965 a Caltanissetta, 1968, 1972, 1984 a Roma, Palermo 1971, Bologna 1973, Padova 1977, Milano 1981) e le mostre personali di Giancarlo Gazzaniga (1981-1992, tra Milano e Roma), di Fabrizio Clerici (Palermo 1973, Roma 1983, Torino 1984), Niccolò d'Alessandro (Budapest e Amsterdam 1982, Belgrado e Zagabria 1983, New York 1985, Palermo 1991), Emilio Greco (Palermo 1952, Roma 1971), Piero Guccione (Palermo 1973 e 1984, Busto Arsizio 1984, Conegliano 1989), Renato Guttuso (Palermo 1971), Mino Maccari (Palermo 1970 e 1988), Mario Pecoraino (Palermo 1978, 1987), Gaetano Tranchino (Milano 1974, Brindisi 1982, Roma 1986) e altri ancora²⁸. Le riflessioni di Sciascia sull'arte sono presenti anche a corredo di cartelle contenenti stampe originali di artisti, come quelle di Leonardo Castellani, di Ugo Attardi, di Totò Bonanno e ancora di Mario Calandri, Giorgio Carpintieri, Bruno Caruso, Maurilio Catalano, Giancarlo Gazzaniga, Nino Cordio, Giorgio de Chirico, Domenico Faro, Piero Gauli, Carla Horat, Edo Ianich, Ermanno Leinardi, Alberto Manfredi, Carlo Levi, Giuseppe Pecoraino, Raffaello Piraino, Karl Plattner, Carla Tolomeo, Gaetano Tranchino, Jean Pierre Velly, Renzo Vespignani²⁹. Vanno ricordati anche i racconti o saggi di Sciascia in tiratura limitata fuori commercio, associati a illustrazioni o stampe originali di artisti, anche in cartella. In questo caso i nomi che vanno fatti sono quelli di Bruno

²⁵ *Ivi*, pp. 215-223.

²⁶ L. Sciascia, *Quaderno*, Nuova Editrice Meridionale, Palermo 1991, che contiene gli interventi pubblicati da Sciascia sul quotidiano *L'Ora*.

²⁷ *Ivi*, p. 224.

²⁸ Vedi la rassegna completa in F. Izzo, *op. cit.*, pp. 224-236.

²⁹ *Ivi*, pp. 237-243.

Caruso ad esempio e del volume fuori commercio *Il mare colore del vino*, del 1984, I cento amici del libro³⁰ contenente il racconto omonimo al titolo di Sciascia e tre acqueforti di Bruno Caruso oppure di Giancarlo Cazzaniga che accompagna con quattro acqueforti originali il saggio di Sciascia *Le acque della Sicilia*, ristampato poi nel 1983 nella raccolta *Cruciverba*³¹ e poi in *Opere*. A corredare con illustrazioni o stampe originali le opere letterarie di Sciascia ci sono anche altri artisti che ci limitiamo a citare, rimandando come al solito al saggio di Francesco Izzo per informazioni più dettagliate: Antonio Clascibetta, Bartolo de Raffaele, Domenico Faro, Emilio Greco, Piero Guccione, Renato Guttuso, Francesca Jacona, Arthur Loosli, Mino Maccari, Walter Piacesi, Raffaello Piraino, Franco Rognoni, Aligi Sassu, Alberto Savinio, Remo Wolf. Interessanti sono anche gli scritti di Sciascia su vari stampatori e mercanti d'arte, a testimoniare anch'essi di un'assidua frequentazione da parte dell'autore di questi ambienti: Sciascia presenta allora uno dei cataloghi della celebre libreria antiquaria Prandi di Reggio Emilia³² e alcuni cataloghi delle mostre dello stampatore Franco Sciardelli³³. Sicuramente non per ultimo e di certo non da trascurare, se dobbiamo parlare delle preoccupazioni artistiche di Sciascia, è la scelta autoriale dell'illustrazione di copertina: si tratta di opere d'arte (incisioni, disegni, dipinti) in aderenza ai testi, scelti «con libertà e per una sottile corrispondenza ai singoli scritti»³⁴. Sciascia pensava infatti ai suoi libri “vestiti”³⁵ nella convinzione che il risvolto di copertina è «una specie collaterale della critica»³⁶ e Silvano Nigro lo ha pienamente dimostrato con la sua *Felicità di far libri*. Ed ecco allora l'incisione *L'uomo solo* di Fabrizio Clerici che veste *l'Affaire Moro* (Sellerio, 1978); *Una composizione* di Nino Caffè che Sciascia sceglie per *Le parrocchie di Regalpetra* (Laterza, 1956); il particolare della litografia per *Daphne e Cloe* di Marc Chagall - *Pomeriggio d'estate* - a dare la copertina a *Kermesse* (Sellerio, 1982); *La media confessione palermitana* di Fabrizio Clerici come risvolto per *A ciascuno il suo* (Einaudi, 1966); il dipinto *Un istante*

³⁰ B. Caruso, *Il mare colore del vino*, 1984.

³¹ L. Sciascia, *Cruciverba*, Einaudi, Torino 1983, pp. 260-270.

³² Apud F. Izzo, *op. cit.*, p. 250; Mercanti d'arte/Editori, Libreria Antiquaria Prandi, senza titolo, 1977, Catalogo Incisioni Originali Italiane e Straniere dell'800 e Moderne - Libreria Antiquaria Prandi, Reggio Emilia.

³³ Collana “Gli amici della Noce”. Si tratta di 7 fascicoli periodici fuori commercio, costituiti da un racconto (di Sciascia o di altri scrittori) e un'incisione usciti tra il 1978 e il 1989 per il sodalizio tra Sciascia e lo stampatore Sciardelli. Vedi F. Izzo, *op. cit.*, pp. 249-251.

³⁴ L. Sciascia, “Avvertenza”, in Idem (a cura di), *Delle cose di Sicilia*, vol. I, Sellerio, Palermo, p. IX.

³⁵ S. S. Nigro (a cura di), *Leonardo Sciascia scrittore editore ovvero la felicità di far libri*, Sellerio, Palermo 2003, p. 10.

³⁶ Apud *ivi*, p. 9.

dopo, sempre di Fabrizio Clerici a fornire la copertina per *La scomparsa di Majorana* (Einaudi, 1972) e *Un'incisione* dello stesso per vestire gli *Atti relativi alla morte di Raymond Russel* (Esse, 1971); l'olio su tavola *Krak des Chevaliers* dello stesso Clerici come sfondo per le *Porte aperte* (Adelphi, 1987); l'incisione di Dürer *Il cavaliere, la morte e il diavolo* come allegoria di *Il cavaliere e la morte* (Adelphi, 1988), il disegno di Goya y Lucientes per *Il consiglio d'Egitto* (Einaudi, 1963); *gli Aranci* di Renato Guttuso per *Gli zii di Sicilia* (1960); *Un'incisione* di Picasso per *Candido* (Einaudi, 1977); l'incisione del praghese Jindrich Pilecek *Specchio* a dare il risvolto per *Nero su nero* (Einaudi, 1979); il dipinto di Romero de Torres, *Viva el pelo*, per *1912+1* (Adelphi, 1986) e così via³⁷.

Ciò che è stato detto finora su Sciascia critico d'arte, appassionato *amateur d'estampes*, compresa la rassegna di nomi di artisti e opere d'arte che adornano la sua pinacoteca ideale, dovrebbe bastare per poter affermare in tutta libertà che Sciascia era un fine conoscitore delle cose d'arte, giustamente chiamato dilettante erudito. E che a Sciascia l'arte nella fantasia e nella vita gli pioveva dentro.

Il rapporto letteratura-arte, estremamente vitale e fruttuoso nel Novecento, in virtù delle teorizzazioni di Freud e Jung, di Panofsky e Arnheim, ha creato stimoli sofisticati in uno scrittore come Sciascia che viveva a contatto con l'arte, incline ad aprire nuovi orizzonti immaginifici nei suoi romanzi. I modelli figurativi di Sciascia non sono sicuramente unici e diretti. Lo scrittore elabora le sollecitazioni esterne in modo originale contaminando le fonti in assoluta libertà. Ma come lavora Sciascia con le arti figurative all'interno dei propri testi? E in particolare con l'incisione?

Per ciò che riguarda *Il cavaliere e la morte*, l'indagine interpretativa permette di capire che l'autore non ricerca le proprie categorie figurative di riferimento nella contemporaneità, ma usa la citazione dell'antico, il bulino cinquecentesco, compiendo una rielaborazione del patrimonio immaginifico di un altro artista del passato per rapportarlo alle proprie categorie di pensiero e ai propri livelli percettivi dell'immagine³⁸. Sciascia ricorre ad artisti del passato creando una rete di referenze culturali entro cui circoscrivere la propria esperienza e la propria storia. Siamo dunque di fronte a una specie di referenzialità "incisoria" di Dürer nella scrittura di Sciascia. Il dialogo è allora a doppio senso: i dettagli del testo letterario sono illuminati non solo dal bulino di Dürer, ma anche dal *Trionfo della Morte* di Stefano di Bella o da *Muriò la verdad* del Goya, stampe che Sciascia ha tenuto in considerazione per la composizione della sua *sotie*. Allo stesso modo i dettagli dell'incisione di Dürer sono chiariti dal suo testo

³⁷ Cfr. F. Izzo, *op. cit.*, pp. 252-257.

³⁸ R. S. Crivelli, *op. cit.*, p. 14.

letterario, aspetto certamente non da trascurare. Dürer è stato, come si sa, il primo a superare la tradizionale separazione tra le tecniche incisive della xilografia e del bulino, esercitandosi in quasi tutte le tecniche grafiche del tempo, la xilografia e l'incisione a bulino, e più tardi anche l'acquaforte e la puntasecca³⁹. *Il cavaliere, la morte e il diavolo* è un'incisione a bulino in rame. I commenti via via succeduti si sono preoccupati di identificare il misterioso cavaliere, che è stato creduto nel tempo, fra gli altri, un ritratto del soldato di Worms Franz von Sickingen, dell'umanista Erasmo da Rotterdam, dei riformatori della religione Girolamo Savonarola e Martin Lutero, perfino del papa Giulio II. L'interpretazione iconografica e stilistica più convincente sembra essere quella di Hermann Grimm, del 1875, secondo il quale il bulino è il corrispettivo grafico di *Enchiridio militis christiani* di Erasmo (Anversa, 1503)⁴⁰. Il Lippmann, seguito da Panofsky, vede nella serie a cui appartiene il bulino (la serie dei *Quattro temperamenti* contenente anche la *Melancolia* e il *San Girolamo*) le *Virtutes Intellectuales, Morales e Theologales*⁴¹. Ed ecco la proposta interpretativa di Sciascia, espressa tramite i pensieri del Vice, per straordinaria *mise en abyme*:

stava intanto guardando *Il cavaliere, la morte e il diavolo*. Forse Ben Gunn, per come Stevenson lo descriveva, un po' somigliava alla morte di Dürer; sicché gli parve prendesse, la Morte di Dürer, un riflesso di grottesco. L'aveva sempre un po' inquietato l'aspetto stanco della Morte, quasi volesse dire che stancamente, lentamente arrivava quando ormai della vita si era stanchi. Stanca la Morte, stanco il suo cavallo: altro che il cavallo del *Trionfo della Morte* e di *Guernica*. E la Morte, nonostante i minacciosi orpelli delle serpi e della clessidra, era espressiva più di mendicizia che di trionfo. "La morte si sconta vivendo". Mendicante, la si mendica. In quanto al diavolo, stanco anche lui, era troppo orribilmente diavolo per essere credibile. Gagliardo alibi, nella vita degli uomini, tanto che si stava in quel momento tentando di fargli riprendere il vigore perduto: teologiche terapie d'urto, rianimazioni filosofiche, pratiche parapsicologiche e metapsichiche. Ma il Diavolo era talmente stanco da lasciar tutto agli uomini, che sapevano fare meglio di lui. E il Cavaliere: dove andava così corazzato, così fermo, tirandosi dietro lo stanco Diavolo e negando obolo alla Morte? Sarebbe mai arrivato alla chiusa cittadella in alto, la cittadella della suprema verità, della suprema menzogna?

Cristo? Savonarola? Ma no, ma no. Dentro la sua corazza forse altro Dürer non aveva messo che la vera morte, il vero diavolo: ed era la vita che si credeva in sé sicura: per quell'armatura, per quelle armi⁴².

³⁹ G. M. Fara, *Albrecht Durer. Originali, copie, derivazioni*, Leo Olschki, Firenze 2007, p. XI.

⁴⁰ *Ivi*, p. 155.

⁴¹ B. Heinzl, *Durer*, Sadea Sansoni Ed., Firenze 1968, p. 38.

⁴² L. Sciascia, *Opere...*, cit., pp. 449-450.

Del *Cavaliere e la morte*, un intenditore come Gesualdo Bufalino, in *Sciascia, amateur d'estampes*, afferma che è un omaggio all'incisione:

nel 1988, un anno prima di morire, malato terminale, come con un orrendo eufemismo si dice, Sciascia si pone per la penultima volta di fronte alla macchina da scrivere. È un'acquaforte a ispirarlo: Il cavaliere, la morte e il diavolo di Dürer. Il suo eroe, un Vice di polizia, moribondo anche lui, negli intervalli del male lavora a un'indagine: così come Sciascia stesso alle pagine del libro. I due sono una stessa persona: maniaci di stampe entrambi, fumatori incalliti, condannati senza rimedio a una fine imminente. La natura del libro è di *sotie* gialla, ma con un fondo di dolorosa meditazione sulla morte e sul niente, quali suggeriscono tratti arcigni e inesorabili della composizione sin dal frontespizio del libro. Omaggio ultimo, quasi un addio accennato con la mano, che Sciascia rende al mondo dell'incisione...⁴³.

D'altronde della passione segreta per l'incisione e gli incisori dà conto anche Francesco Izzo, citando Sciascia, travestito in amatore di stampe, che pare qui parlare non di sé, ma del suo Vice del *Cavaliere e la morte*:

Quella sera, da Prandi, presi una litografia di Lautrec (*Les cortes joies*), un'acquaforte di Goya (*Muertos reconocidos*) e un grande in folio, stampato in Argentina, di poesie di Lorca con acqueforti. Sessantamila lire, in tutto. Un quinto del premio che mi avevano dato. E credo che questo rapporto tra quello che ho guadagnato e quello che ho preso in stampe l'abbia mantenuto fino a ora: senza, peraltro, diventare mai un collezionista. Non ho del collezionista, né il criterio né l'ordine. Non mi importa nulla della catalogazione, stati, biffature, firme⁴⁴.

E ancora, ecco quanto confessa Sciascia, nella presentazione a una cartella del *peintre-graveur* piemontese Mario Calandri:

Tono ha alimentato e reso esperimento il mio gusto per l'incisione che direi quasi istintivamente, già avevo; sicché a lui debbo anche una più approfondita e goduta distinzione tra le incisioni che niente di più sono che una moltiplicazione di un disegno e quelle che sono invece, autonomamente, per necessità espressiva, incisioni. Acqueforti, acquetinte, vernici molli, punte secche, bulini: e ciascuna tecnica obbedendo a una intrinseca necessità⁴⁵.

⁴³ *Il fiele ibileo*, Avagliano ed., Cava dei Tirreni 1995.

⁴⁴ Apud F. Izzo, *op. cit.*, p. 198; L. Sciascia, *Presentazione al Catalogo n. 172 della Libreria Prandi, Incisioni originali italiane e straniere dell'800 e moderne*, Libreria Prandi, Reggio Emilia 1977, p. 1.

⁴⁵ Apud F. Izzo, *op. cit.*, p. 204; L. Sciascia, "Presentazione" in *Tre incisioni di Mario Calandri*.

L'arte dell'incisione diventa allora centrale per Sciascia, almeno nel *Cavaliere*, centrale non solo per fare l'elogio degli acquafortisti veri, che scelgono l'incisione come mezzo di espressione e non di moltiplicazione. Ma centrale perché dietro Sciascia vi mette tante connotazioni simboliche sul piano della sua tecnica narrativa. Sciascia cioè scrive il suo romanzo, con la sua tecnica e i suoi temi, come se avesse voluto in qualche modo incidere, la sua opera è una grande incisione che parte da quella di Dürer a cui aggiunge le proprie tracce compiendo con le parole i gesti e i segni che l'acquafortista compie con il bulino:

...Questo è di un vero incisore: lo sviluppare mentalmente ogni segno, il percepire immediatamente l'affiorare del negativo e il passaggio dal negativo al positivo e insomma il vedere ogni segno che traccia sulla vernice o sulla lastra nuda come quando uscirà, da sotto il torchio, sul foglio⁴⁶.

L'idea di partenza del *Cavaliere* è appunto il vedere un'incisione di Dürer, individuare e organizzare mentalmente i segni incisi dall'artista. Il Vice, e il lettore insieme a lui, vede quest'incisione nei momenti in cui riposa la mente, in cui lascia libero il proprio spirito dal flusso quotidiano dell'esistenza, dal lavoro prima di tutto. Ma non la vede con occhio distratto, collega i segni tracciati da Dürer, ai gesti che l'artista avrebbe dovuto fare, li collega alle necessità e alle intenzioni che determinano quei gesti del 1513 di Dürer, collega i segni ai parametri che lo definiscono e alla tecnica di cui quel gesto è componente.

Nelle poche righe esordiali Sciascia concentra un numero impressionante di conoscenze legate al mondo dell'incisione: come va preparato il bulino, quanto sia importante per ottenere un segno perfetto l'impugnatura del bulino, l'affilatura della sezione di taglio, come si usa il bulino sulla lastra per incidere i segni in modo scorrevole, come si realizza poi la stampa. Il Vice conosce bene dunque la tecnica dell'incisione di Dürer, e la apprezza come mezzo espressivo originale, in larga misura basato sullo sdoppiamento oggettivo e temporale di una unica volontà creativa⁴⁷.

Sciascia esprime la propria opinione sull'arte, appunto nella scelta di questa inconsueta tecnica artistica: non si fa incisione per imitare e riprodurre qualità di altre tecniche, ma per ottenerne di nuove ed esprimere modi particolari della creatività. La limitazione severa dei mezzi, unita alla necessità di misurarsi consapevolmente con la materia e con il tempo, sono alla base del

⁴⁶ Apud F. Izzo, *op. cit.*, p. 206; Leonardo Sciascia, "Testo", *Les Automates* (AR22PRI, bibl. F. Izzo).

⁴⁷ *Ivi*, p. 75.

suo carattere insieme analitico e sintetico. Sciascia si schiera contro la riproduzione di copie, contro l'idea di incisione come mezzo di moltiplicazione di immagini. Non è questa la finalità dell'incisione.

L'incisione della matrice e la prova di stampa ne sono i momenti catalizzatori complementari, la riproduzione delle copie il ripetuto momento interpretativo. Questo sdoppiamento non è esclusivo dell'incisione: si ripete esplicitamente in tutte le tecniche che prevedono la riproduzione (fotografia, modellato ecc.) ed è implicito e contratto in quelle dirette. Ma nell'incisione, per il suo modo di svilupparsi documentando ogni stato, affiora palese come modo di oscillare tra progetto e risultato, continuo accadimento di quello iato che c'è tra il voler fare e il fare, vero e segreto soggetto di tutto un lavoro che trova nella successione delle prove di stato la sua più chiara espressione.

Qualunque attività creativa che comporti manualità sottintende, oltre e più di un confronto fisico, un colloquio con le cose, ma quando ci si esprime per segni, al limite del rapporto col gesto, il discorso si fa trama trasparente dello stesso accadimento che è il nostro gestire ed è in gran parte a questa condizione che l'incisione, nella sua forma più autentica per segni, deve il suo potere sia di analisi che di sintesi e la sua disponibilità come strumento di conoscenza⁴⁸.

Il segno è la conclusione di un processo che lo precede da molto lontano. Ed è questo che interessa a Sciascia? Cosa sta veramente dietro i segni? La tensione dinamica di un segno ha stretti legami con la dinamica del gesto, la sua forza, velocità e modo di variare. I segni sono prima di tutto tracce di gesti. È la conseguenza più immediata dell'incisione. Come tali prima che forme sono apparizioni, qualcosa che cresce, è cresciuto e potrebbe crescere ancora sotto i nostri occhi. E non per caso il personaggio prediletto di Sciascia è sempre uno che lavora con i segni, che interpreta i segni, interpreta i gesti, cerca l'espressività dei gesti. Senso della vita, della sofferenza, della morte, dell'inganno, le tematiche dell'incisione di Dürer rappresentano i discorsi principali del racconto.

Perché Sciascia inizia parlando esplicitamente dell'incisione, della sua tecnica e della problematica esistenziale che quest'arte presuppone? Perché insieme al suo Vice fa riflettere su un'incisione di Dürer che riplasma con uno sguardo diventato bulino sulla lastra della mente? Perché riflette proprio sul lavoro dell'incisione? E perché riflette sull'autore mentre lavora la propria incisione? Perché ci fa fare questo gioco di rifare con la mente i gesti e i segni dell'incisione di Dürer?

⁴⁸ G. Strazza, *Il gesto e il segno, tecnica dell'incisione*, Ed. Di Apeiron, 1995, p. 75.

Il lettore è indotto così, insieme al personaggio, a immedesimarsi con l'artista. Insieme all'artista rifà il processo creativo dell'opera, cercando di intendere il segno tracciato dal bulino di Dürer come anello visibile di una struttura variabile più ampia e più complessa di quella che si può valutare a prima vista. I segni di Dürer, di Sciascia, dell'artista, del lettore, di questa incisione che si sta facendo insieme, non sono solo l'espressione statica e formale di un'idea astratta, sulla morte, il cavaliere, il diavolo, né puri nomi o simboli, ma, molto prima, sono risultati necessari, tra il razionale e l'irrazionale, di un modo di essere e di una visione del mondo. Qual è il modo di essere dove dobbiamo arrivare? Qual è la visione che i gesti del Vice e i segni di Sciascia presuppongono? Tra la velocità, la variazione, la tendenza alla trasformazione, tra le situazioni statiche, Dürer, Sciascia e il Vice portano, mettendo in testa al racconto non solo un'opera d'arte, ma proprio la sua ricreazione mentale e la sua ricreazione all'interno della scrittura, portano dunque al rapporto tra il gesto, i segni, il tempo e lo spazio. Portano ai gesti che lasciano traccia solo nella memoria. Portano a sviluppare mentalmente ogni segno, del bulino e della storia del personaggio, a percepire immediatamente l'affiorare del negativo e il passaggio dal negativo al positivo. Portano a vedere ogni segno tracciato sulla vernice o sulla lastra nuda come quando uscirà, da sotto il torchio, sul foglio. Portano a vedere gli indizi interpretati dal Vice come tracce in negativo di un verità diversa dal procedere della giustizia, di un positivo in cui i figli dell'89 sono lo schermo creato dal vero criminale, il megaindustriale Aurispa, assecondato dai media: «Tutto è legato per me al problema della giustizia: in cui si involge quello della libertà, della dignità umana, del rispetto tra uomo e uomo. Un problema che si assomma nella scrittura, che nella scrittura trova strazio o riscatto». (I, p. XIII).

Portano a vedere il giallo di Sciascia come il negativo di un'altra storia, esistenziale, e il passaggio a un positivo costruito, per le domande affidate alla pagina scritta, a una specie di poesia più che a un racconto: sull'amore, sul senso della vita, sugli inganni e gli autoinganni dell'essere umano, sulle tentazioni della carne, e su ciò che resta quando il corpo si degrada. Sono questi i positivi che il lettore ricrea mentalmente, secondo una chiave di lettura che è l'incisione di Dürer.

Il segno tracciato dal bulino dell'incisione, traccia visibile e duratura di un gesto, ne mantiene la natura dinamica di concentrazione di energia in una nuova e ambigua dimensione spazio-temporale: possiamo vedere un segno o un insieme di segni come istantanea apparizione, ma anche ripercorrerne il processo temporale di formazione. Allo stesso modo la *sotie* di Sciascia, tramite i segni tracciati nella mente del personaggio del Vice, concentra i gesti di una

realtà socio-politica contemporanea che l'autore doveva denunciare in virtù del suo modo di essere come scrittore, del suo modo di essere ragionevolmente critico, della sua pessimistica e realistica visione del mondo. Ma concentra anche l'essenza universale dell'essere⁴⁹. E come nascono i segni dell'incisione?

L'incisore afferra la lama del bulino tra il pollice e l'indice o il medio... tenendo la parte rotonda del manico contro il palmo della mano. Poi egli spinge la punta del bulino sulla superficie della lastra... La linea incisa che risulta offrirà ad ogni lato un ricciolo (se incavata con regolarità)... ma questo sarà molto leggero se il bulino è perfettamente appuntito. Queste scabrosità, chiamate *barbe*, vengono rimosse mediante il *raschietto*... al fine di produrre uno spessore variabile lungo tutta la sua linea, l'incisore o approfondisce il suo intaglio o piega il bulino su un lato⁵⁰.

Le "barbe" si materializzano nel testo sotto la forma della spazzatura dentro la quale il Vice cerca gli indizi della morte di Sandoz: «*L'immondizia non mente mai*: in questo caso per assenza. Ma inquietante era altro pensiero: che tra le immondizie l'uomo si avviasse a morire»⁵¹.

E d'un tratto i segni smettono di delineare il bulino di Dürer per delineare quello di Sciascia: un'acquaforte fatta di malattia, del cancro che affligge protagonista e società in cui vive. Da lì inizia il percorso della conoscenza, tramite gli indizi forniti dalla storia esistenziale del Vice: il dolore, la malattia, la droga, l'amore, la ricerca, solitaria e quasi monastica, come quella dell'incisore, della verità. La ricerca parte da un delitto, ma esso è solo la "barba" dell'incisione sciasciana. Il negativo della storia raffigurata da Sciascia è connesso alla corruzione, alla tentazione, alla mafia, mentre il positivo di questa incisione è, ancora una volta, l'indagine sulla morte stessa, sul dolore, che da fisico diventa una dimensione dell'esistenza, accogliendo anche il passato, la memoria. La morte diventa esperienza narrabile poiché passa attraverso la cornice della letteratura, attraverso il negativo della letteratura, così come la verità era passata attraverso il negativo della spazzatura: «Vorrei raccontare il morire, la morte come esperienza; mi limito dunque ad avere, nei riguardi della morte, della mia morte, un'ultima, suprema curiosità intellettuale»⁵².

Il personaggio mostra attenzione per le modalità della trasposizione del pensiero nella sfera della visualità, un pensiero che dà corpo all'immagine. Il

⁴⁹ *Ivi*, pp. 13-15.

⁵⁰ A. M. Hind, *La storia dell'incisione, dal XV secolo al 1914*, Umberto Allemandi, Torino 1998, p. 14.

⁵¹ L. Sciascia, *Opere...*, cit., p. 421.

⁵² *Ivi*, I, p. VIII.

piano visivo è essenziale, come quando il Vice scruta le donne che hanno partecipato alla cena con Sandoz. E quando interrompe il canale visivo, chiudendo gli occhi, agisce sulla rappresentazione dello spazio interiore. Lo fa attraverso la dilatazione del rapporto spazio-tempo in termini figurativi, un concetto mutuato dall'incisione. Così riesce a rappresentare l'inesprimibile. Il Vice apre così spazi di confronto tra un testo totalmente interiorizzato e l'arte dell'incisione. I meccanismi organizzativi della mente vanno in qualche modo in parallelo con la raffigurazione oggettiva. Le modalità del visibile si sovrappongono a quelle dello scrivere. L'interiorizzazione della forma trae origine dalle tecniche compositive dell'arte dell'incisione in cui l'elemento visivo distorto crea sospensioni del significato e ulteriori complicazioni immaginifiche. La conoscenza accresciuta degli strumenti espressivi di quest'arte crea automaticamente interferenze immaginifiche nella letteratura e nell'incisione. Così come Karen Blixen aveva dipinto con le parole le sue storie gotiche o la sua Africa, anche Sciascia realizza con le sue parole delle incisioni, creando il suo oggetto artistico letterario. Così come il cubismo di Picasso era capace di destabilizzare i parametri iconologici della visibilità e di catturare alla pittura una nuova dinamicità in grado di farla competere con la poesia, anche l'incisione di Dürer si avvale degli stessi meccanismi. Dietro una tale affermazione sta la consanguineità fra la metafora dello scrittore e la linea dell'incisore.

Sciascia fonda la propria commedia umana, narra le sue storie, a modo suo, in e per figure, con una gestualità espressiva. Crea la propria narrativa orchestrandola insieme in parole e immagini. La scrittura, facendo esplicito ricorso al mondo figurativo, permette di visualizzare i momenti decisivi e caratterizzanti della *sotie*, con una fondamentale fedeltà all'incisione che si viene da chiedere se Sciascia abbia scelto l'incisione o se l'incisione abbia scelto lui con enigmatica forza di attrazione.

A che cosa mira il tentativo di visualizzazione tematica della narrativa sciasciana? Perché le parole non bastano? Perché bisogna ricorrere a immagini? Assorto nel suo impegno espressivo, Sciascia aspira a far emergere nella sua scrittura la verità che la parola non può dire. E affida questa verità al dialogo tra parola e immagine. Fra testo e incisione si istituisce allora una dimensione colloquiale, come se a volta a volta la parola o la figura potesse catturare ed esprimere quello che non sempre è dato rappresentare pienamente all'altra arte. In questo modo avviene meglio anche il colloquio con le cose. In questo modo i segni tracciati, al limite del rapporto col gesto, diventano strumento di conoscenza.

CAVOUR, I PRINCIPATI DANUBIANI E LA DIFFICILE RICERCA DI UN'INTESA STRATEGICA TRA ITALIANI, ROMENI E MAGIARI

PASQUALE FORNARO

Sono molte le analogie, ma anche le differenze, lungo la strada che, nel corso del XIX secolo, porta italiani e romeni allo sviluppo di una chiara presa di coscienza nazionale e alla contemporanea affermazione del diritto dei rispettivi popoli all'indipendenza. Un'abbondante fioritura di studi nei due Paesi in questione, cominciata già nei primi decenni del Novecento e proseguita soprattutto negli anni Cinquanta e Sessanta, ha messo in evidenza l'esistenza e l'importanza di queste indubbie affinità ma anche delle inevitabili differenze, insistendo però - qualche volta in maniera piuttosto ingenua, qualche altra caricando di valenze ideologiche estranee e fuorvianti il discorso - più sulle prime che sulle seconde¹.

¹ Tra i primi studi, in ordine di tempo e di importanza, vanno ricordati, per es., quelli di N. Iorga, *Breve storia dei Rumeni con speciale considerazione delle relazioni coll'Italia. Pubblicata in occasione delle feste del Cinquantenario italiano*, s.n., Bucarest 1911; A. Marcu, *Romanticii italiani și românii*, in "Academia Română. Memorile Secțiunii Literare", serie III, tomo II, 1925; Idem, *Vasile Alecsandri e l'Italia. Contributo alla storia dei rapporti tra l'Italia e la Rumenia nell'Ottocento*, Anonima Romana Edit., Roma 1929; D. Bodin, *I consolati del Regno di Sardegna nei Principati romeni all'epoca del Risorgimento*, in "Rassegna Storica del Risorgimento", XXIII (1936), pp. 139-166; C. Isopescu, *La stampa periodica romeno-italiana in Romania e in Italia*, Istituto per l'Europa orientale, Roma 1937; Idem, "La Società internazionale neolatina di Torino (1864) e i Romeni", in *Atti del XXIV Congresso di Storia del Risorgimento. Venezia, 10-14 settembre 1936*, Vittoriano, Roma 1941, pp. 305-338; N. Coppola, *Fratellanza italo-rumena agli albori della nostra unità nazionale (Nel centenario della nascita di V. Imbriani)*, in "Nuova Antologia", 1940, vol. 412, pp. 379-394. E poi, nel secondo dopoguerra, tra gli altri: P. Iroaie, *Bălcescu precursore del socialismo romeno*, F. Agate Editore, Palermo 1946; Idem, *Il mito di Garibaldi in Romania*, in "Rassegna Storica del Risorgimento", XXXVII (1950), pp. 185-197; G. Falzone - P. Iroaie, *Nicola Bălcescu a Palermo (con documenti inediti)*, Istituto per la Storia del Risorgimento italiano. Comitato di Palermo, Palermo 1953; M. Loporatti, *Nicola Bălcescu e il Risorgimento nazionale in Romania*, Ed. Italia-Romania, Roma 1953; O. Bârlea, *La Roumanie et Rome sous le prince Alexandre I.*

Su tali analogie, d'altra parte, e soprattutto sulla naturale e reciproca forza attrattiva esercitata sul piano culturale dalle comuni matrici latine dei due popoli, si era sufficientemente insistito già in quei lontani anni - prima del 1848, ma poi, in misura sempre più considerevole, nel decennio successivo - attraverso una cospicua produzione, sia da parte italiana che da parte romena, di scritti e opuscoli, tutti incentrati sulla *storia parallela* delle due nazioni e sulla inseparabilità dei loro destini di fronte alla questione principale del momento, vale a dire la costruzione di uno Stato indipendente.

Così, accanto a personaggi ben noti come Giovenale Vegezzi Ruscalla o Marco Antonio Canini in Italia, e Nicolae Bălcescu o Vasile Alecsandri nei Principati danubiani, molti, anche se non molto conosciuti, furono coloro che in quegli anni sostennero a spada tratta la causa dei due popoli in lotta per la loro emancipazione dallo straniero, considerandoli uniti sotto il segno dello stesso ineluttabile destino e legati da vincoli di sangue tanto forti da riuscire a far loro superare d'un sol colpo le barriere rappresentate da secoli e secoli di diversità politica e sociale e di separazione religiosa.

«Un'altra Italia» è, sempre a questo proposito, la lapidaria definizione con cui, in quegli anni, i Principati di Moldavia e Valacchia venivano presentati al pubblico italiano da un fervente sostenitore della causa romena come Cesare Correnti², e in tutto simili sono gli accenti usati da un altro convinto filoromeno di quegli anni, Tullo Massarani³, nei suoi frequenti interventi in favore del

Cuza (1859-1866), in "Acta Historica" della Societas Academica Dacoromana, vol. I, 1959, pp. 103-280; V. Maciu - T. Bugnariu, "La lotta per l'unità del popolo romeno e l'unità d'Italia", in *Problemi dell'Unità d'Italia. Atti del II convegno di studi gramsciani tenuto a Roma nei giorni 19-21 marzo 1960*, Editori Riuniti, Roma 1962, pp. 213-245; D. Berindei, *La lutte pour l'unité de l'Italie reflétée dans la presse des Principautés Unies (1859-1860)*, in "Revue Roumaine d'Histoire", 1963, pp. 101-114; R. Ciasca, *Fraternità italo-romena nella lotta per l'unità e l'indipendenza durante il Risorgimento*, in "Revue Roumaine d'Histoire", 1964, pp. 655-676.

² C. Correnti, "Un'altra Italia" [1855], in *Scritti scelti di Cesare Correnti, in parte inediti o rari*, a cura di T. Massarani, Forzani e C., Roma 1894, vol. IV, pp. 463-479. Sulla figura del milanese Correnti, pubblicista e deputato legato prima alla Destra e poi alla Sinistra parlamentare, si vedano, tra gli altri, T. Massarani, *Cesare Correnti nella vita e nelle opere*, Forzani, Roma 1890, e P. Ciureanu, *Rapporti culturali e giornalistici tra l'Italia e la Romania dal 1850 al 1880: Cesare Correnti e Tullo Massarani filoromeni*, in "Rassegna Storica del Risorgimento", XLI (1954), fasc. 2-3, in part. pp. 312-319. Si rinvia, inoltre, alla voce a lui dedicata, curata da L. Ambrosoli, in *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 29, Istituto della Enciclopedia italiana, Roma 1983, pp. 476-480.

³ Anche per la figura di questo studioso e uomo politico mantovano, profondo conoscitore del mondo moldo-valacco e autore, nel 1875, di uno studio su *I popoli della Romania* (ristampato successivamente in T. Massarani, *Opere*, Roma 1906, vol. II, pp. 181-352), si rinvia a P. Ciureanu, *op. cit.*, pp. 312-323, e alla voce a lui dedicata, curata da R. Balzani, in

consolidamento dell'amicizia italo-romena. In tutti i loro scritti veniva portata avanti, con coerenza e partecipazione emotiva, il tema delle affinità culturali, ma anche della necessità di giungere a vere e proprie intese operative tra i due movimenti nazionali.

Il fatto, poi, che Torino fosse la città in cui un emigrato politico come Correnti svolgeva la sua attività, aggiunge un altro elemento di affinità tra le vicende risorgimentali di Italia e Romania. Si tratta, in questo caso, della comune funzione svolta, pressoché negli stessi anni, dalla capitale piemontese e da città come Bucarest (e Iași) nel raccogliere i migliori spiriti liberali del tempo e nel fare così da centri catalizzatori di un processo di maturazione della coscienza nazionale che ha, per molti versi, del miracoloso. Basterà ricordare qui, anche se solo per inciso, il valore del cosiddetto “decennio di preparazione”, reso possibile e caratterizzato, per la parte che riguarda l'Italia, da un prodigioso e contemporaneo fiorire - in un anno fondamentale per lo sviluppo del dibattito politico, quale fu, per esempio, il biennio 1850-51 - di iniziative e soprattutto di pubblicazioni tutte importantissime ai fini dell'edificazione, della diffusione e di un consistente radicamento dell'idea di nazione⁴. Sono segni inequivocabili, questi, di un fermento di idee davvero senza precedenti: mai si era registrato, infatti, e mai più si registrerà in seguito,

Dizionario biografico degli italiani, vol. 71, Istituto della Enciclopedia italiana, Roma 2009, pp. 703-706.

⁴ Escono, tra gli altri, nell'arco di pochi mesi, i primi due volumi dell'*Archivio triennale delle cose d'Italia dall'avvenimento di Pio IX all'abbandono di Venezia* di Carlo Cattaneo (Capolago); lo scritto di Mazzini su *I sistemi e la democrazia* (Genova); l'allora poco apprezzato, ma importante, *Del rinnovamento civile d'Italia* di Vincenzo Gioberti (2 voll., Torino e Parigi); e, ancora, i due saggi di Giuseppe Ferrari, *Filosofia della rivoluzione* e *La federazione repubblicana* (Londra, ma Capolago); quello di Carlo Pisacane, *La guerra combattuta in Italia negli anni 1848-1849* (Genova); e quello di Giuseppe La Farina, *Istoria documentata della rivoluzione siciliana e delle sue relazioni co' governi italiani e stranieri. 1848-1849* (Capolago). A questi importanti scritti fanno eco, sempre nello stesso lasso di tempo, la *Introduzione ad alcuni appunti storici sulla rivoluzione d'Italia* di Giuseppe Montanelli (Torino); la *Apologia della vita politica* di Francesco Domenico Guerrazzi (Firenze) e, infine, *Rome et le monde* di Niccolò Tommaseo (Capolago). Sempre del 1851 è, poi, la famosa prolusione ai corsi universitari di Diritto pubblico esterno e internazionale presso l'Università di Torino (la prima cattedra di questo genere in Europa), tenuta dall'emigrato politico avellinese Pasquale Stanislao Mancini (*Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti*, ripubblicato in P. S. Mancini, *Saggi sulla nazionalità*, a cura di F. Lopez de Onate, Sestante, Roma 1944). Questo scritto, che costituisce una vera e propria pietra miliare nella storia del pensiero giuridico europeo sulla nazione, avrà una notevole influenza, per essere stato tradotto e conosciuto anche all'estero, sul dibattito che si svilupperà in molti di quei Paesi che, nella seconda metà del secolo scorso, sono ancora sulla strada di una vera e concreta emancipazione nazionale. In Romania, a conoscerlo e a trarne sicuro insegnamento e spunto, fu Simion Bărnuțiu.

un così vasto e produttivo dibattito sulla situazione politica e sulle prospettive politiche dell'Italia. Mai si era verificato un così alto concorso di intelligenze nell'edificazione di una piattaforma politica e ideologica da cui far partire il discorso sull'indipendenza italiana.

In questi scritti non è raro trovare riferimenti, diretti o indiretti, anche alla questione romena, al sottile gioco di equilibri tra le potenze europee nel delicato settore danubiano-balcanico. In essi si coglie, quantomeno, un generale invito al Piemonte perché si torni alla coraggiosa politica di intesa con i rappresentanti più accreditati dei movimenti nazionali di quell'area del continente, impegnati anch'essi nella lotta per l'emancipazione dal dominio straniero. Una politica, quella della solidarietà e dell'alleanza con le nazionalità oppresse dell'Europa centro-orientale, che era stata bruscamente, anche se non inspiegabilmente, abbandonata dopo la disfatta di Novara (marzo 1849), ma che conservava ancora intatta, per non essere stata perseguita fino in fondo, tutta la sua potenziale validità, in funzione della messa in crisi del sistema di difesa del potere asburgico di fronte a un'offensiva coordinata e contemporanea delle diverse nazionalità a esso sottomesse. Si trattava, in buona sostanza, di riprendere nei confronti di quelle nazioni - dunque anche della Romania, sulla scorta delle utili ancorché fallimentari esperienze del 1848-1849 - quell'attenzione e quell'interesse che già nel decennio precedente erano stati manifestati, pur tra inevitabili contraddizioni e certe semplicistiche generalizzazioni presenti nei loro scritti più importanti e più diffusi, da autorevoli pensatori politici, come Cantù, Balbo, o Gioberti.

Un'altra e, dal nostro punto di vista, più importante analogia è quella che risiede nella comune consapevolezza di italiani e romeni circa l'importanza strategica reciproca dei due Paesi nello sviluppo e nella soluzione positiva delle rispettive vicende di emancipazione nazionale. La prova più evidente dello strettissimo legame esistente tra la questione italiana e la questione d'Oriente - e, più nello specifico, dei Principati danubiani - è data, d'altra parte, dalla quasi perfetta coincidenza delle date che ne segnano, in entrambi i casi, il momento di svolta: il 21 luglio 1858 vengono conclusi gli accordi segreti di Plombières tra Cavour e Napoleone III, che comprendono un'intesa di massima sul futuro riassetto politico-istituzionale dell'Italia; appena un mese più tardi, il 19 agosto, viene definita la convenzione tra le potenze europee a proposito dei Principati.

Si tratta di un «*triomphe de la politique de la France e de la Sardaigne en Orient*», come scriverà lo stesso Cavour a Gerolamo Napoleone⁵, un successo

⁵ Cavour al principe Napoleone, 7 febbraio 1859, in *Il carteggio Cavour-Nigra dal 1858 al 1861*,

che corona due anni di fermo, coerente e convinto impegno dell'uomo politico piemontese nei riguardi dei Principati di Moldavia e Valacchia, dal Congresso di Parigi fino all'estate del 1858. Nell'estate di quell'anno, insomma, si delineano chiaramente in Europa gli schieramenti diplomatici che faranno da sfondo alla guerra d'indipendenza italiana del 1859.

Va senza dubbio riconosciuto che a questa favorevole disposizione del Cavour nei confronti della causa romena molto giovò l'esistenza, in Piemonte, come nel resto del Paese, di un clima di tradizionale simpatia nei riguardi di quel popolo, e ciò grazie anche all'attività appena ricordata di tanti amici ed estimatori della nazione romena e dei suoi importanti trascorsi storici e culturali.

Cavour si dimostrò, come è noto, uno dei più convinti assertori, a partire dal Congresso di Parigi che aveva chiuso il capitolo riguardante la guerra di Crimea, dell'opportunità di creare al più presto uno Stato romeno indipendente. Questo è il dato di fatto che emerge chiaramente dall'esame dei carteggi tenuti da Cavour con i suoi più stretti collaboratori di quel periodo⁶. Appare dunque del tutto secondario il problema di stabilire se e fino a qual punto questa fosse un'intima e "disinteressata" convinzione dello statista piemontese, o non fosse piuttosto, come appare più verosimile, il frutto di un ragionamento politico di più vasta portata che partiva dalla necessità, avvertita tanto da lui quanto dagli altri alleati, di creare nel cuore dell'Europa danubiano-balcanica un forte ed esteso argine alle mire egemoniche della potenza russa, da tempo impegnata nel tentativo di inserirsi negli affari di quell'area, facendo leva, secondo quanto opportunamente rilevato da Angelo Tamborra, sul «collegamento, a sfondo religioso e razziale, fra il processo nazionale dei Piccoli Slavi e la politica zarista»⁷.

A Parigi, di certo, Cavour mette l'accento su quella che gli sembra una legittima aspirazione di unione dei popoli dei Principati danubiani, in qualche modo già presente nel *Regolamento organico* del 1831, e si sforza con ogni mezzo di convincere gli alleati più riluttanti, come gli inglesi⁸, i quali non vorrebbero,

a cura della commissione editrice dei carteggi di Camillo Cavour, vol. II: *La campagna diplomatica e militare del 1859*, Zanichelli, Bologna 1961², p. 5.

⁶ Cfr., p.es., oltre al *Carteggio Cavour-Nigra...*, cit., anche *Cavour e l'Inghilterra. Carteggio con V.E. d'Azeglio*, a cura della commissione editrice dei carteggi di Camillo Cavour, voll. I e II (2 tomi), Zanichelli, Bologna 1961², e anche N. Bianchi, *La politique du Comte Camille de Cavour de 1852 à 1861*, Roux&Favale, Torino 1885.

⁷ A. Tamborra, *Cavour e i Balcani*, ILTE, Torino 1958, p. 250.

⁸ Le sue argomentazioni sono contenute in una lettera al conte Luigi Corti, ministro sardo a Londra, del 4 settembre 1856: «*La nationalité roumaine est un contrepoids utile à la Turquie, utile à l'Europe et contraire au développement dangereux du Panslavisme... Si, comme il est incontestable, le Panslavisme est un danger non seulement pour la Turquie mais pour l'occident*

sicuramente per motivi ben diversi rispetto a quelli dell'Austria e della stessa Turchia, vedere turbato lo *status quo* nell'area in questione.

Cavour appare in questa fase addirittura più determinato di Napoleone III nell'indicare nella soluzione unionista dei Principati la via d'uscita ottimale per i problemi dell'area danubiano-balcanica, anche e soprattutto in funzione degli interessi dell'Occidente europeo. È, dunque, un suo indubbio merito l'avere ottenuto che il congresso dei vincitori nomini, nel marzo del 1856, una commissione europea costituita dai rappresentanti delle sette potenze firmatarie del trattato di Parigi, con lo scopo di preparare un rapporto sulla situazione dei Principati e di controllare la regolarità delle consultazioni popolari con cui gli abitanti della Moldavia e della Valacchia saranno chiamati a esprimere la loro volontà sul futuro istituzionale che li attende. E non sarà inutile ricordare pure come Cavour, in questo delicato frangente, non solo sostenga in tutti i modi gli sforzi diplomatici del rappresentante della Sardegna, Benzi, ma "tolleri" anche l'attività di propaganda di alcuni emigrati italiani, benché questi siano notoriamente collocati su posizioni politiche radicali, molto distanti cioè dalle sue. Tra di essi spicca la figura di Marco Antonio Canini⁹, convinto diffusore delle idee mazziniane all'estero e, di conseguenza, sostenitore appassionato della causa unionista romena, vista nella prospettiva di una più vasta serie di rivoluzioni «sinfone e sincrone» destinate a cambiare la carta geopolitica dell'Europa danubiano-balcanica.

Quando, poi, le due distinte assemblee dei Principati danubiani, chiamate a eleggere sulla base degli accordi raggiunti nella nuova conferenza convocata a Parigi dal maggio all'agosto del 1858 per definire lo statuto dei Principati, avranno individuato entrambe, all'inizio dell'anno successivo (il 17 gennaio in Moldavia e il 5 febbraio in Valacchia), nel colonnello Alexandru Ioan Cuza il

*tout entier, n'est-il pas un intérêt suprême de constituer au centre des pays slaves, une nationalité qui sympathise exclusivement avec l'occident et qui puisse former un obstacle réel à la réunion des peuples qui ont une si grande tendance à constituer une unité qui écraserait peut être le reste du monde civilisé», cit. in A. Tamborra, op. cit., pp. 253-54. Ancora a Corti scriverà nei giorni seguenti per ribadire il punto di vista piemontese sulla questione dei Principati: «il m'a paru plus conforme à notre dignité... de traiter avec vigueur et franchise une question aussi important qui peut avoir des conséquences excessivement fâcheuses non seulement pour l'Orient mais aussi pour l'Occident... Il nous est impossible de fouler aux pieds le principe des nationalités. Non seulement notre intérêt, mais notre honneur s'y oppose» (Cavour a Corti, 5 settembre 1856, in Cavour e l'Inghilterra..., cit., vol. II, 1: I conflitti diplomatici del 1856-1861, p. 51). E ancora: «Si nous soutenons le principe de la réunion, c'est que nous croyons sincèrement qu'il est dans les vœux et les désirs de l'immense majorité de la population» (Cavour a Corti, 17 settembre 1856, *ivi*, p. 53).*

⁹ Sulla sua figura e sull'attività da lui svolta a favore della nazione romena si veda, soprattutto, F. Guida, *L'Italia e il Risorgimento balcanico. Marco Antonio Canini*, Edizioni dell'Ateneo, Roma 1984.

primo principe liberamente eletto, un passo avanti decisivo sulla strada dell'unificazione romena appare fatto. L'interesse degli italiani - siano essi cavouriani o mazziniani, o altro ancora - è, a quel punto, che la volontà unionista dei romeni prevalga alla fine, nei fatti, sulle soluzioni ibride prese dalla Conferenza nel 1858, vale a dire la creazione dei Principati uniti di Moldavia e Valacchia, ciascuno però con voivoda, assemblee legislative e bandiera propri. Solo la manifestazione di uno spirito di forte coesione nazionale può, infatti, alla lunga rendere influenti decisioni con le quali, mantenendo ufficialmente la separazione tra le due entità territoriali e garantendo ancora formalmente la sovranità turca su di esse, si è inteso svilire e rendere di fatto inutile il risultato plebiscitario ottenuto dalla proposta unionista nelle consultazioni elettorali svoltesi un anno e mezzo prima.

Tornando alle relazioni italo-romene di quel periodo, la doppia elezione di Cuza può, dunque, essere vista anche come il positivo coronamento di tutta una serie di sforzi propagandistici e diplomatici profusi, con intelligenza e costanza, da parte italiana. Cavour se ne rallegrerà personalmente, definendo la nomina di Cuza come «*un immense événement*»¹⁰, «*un événement des plus heureux*»¹¹. Certo, occorreranno ancora sforzi per far sì che le potenze occidentali accettino il deliberato delle elezioni tenutesi nei due Principati e che hanno portato alla designazione del medesimo principe per il doppio incarico. L'ammissibilità di questa elezione, va infatti ricordato, rappresenta un altro dei momenti di impegno attraverso cui lo Stato piemontese, e per esso il Consiglio del contenzioso diplomatico di Torino, tra i cui membri troviamo il giurista Pasquale Stanislao Mancini, difende in quei mesi l'avvenuta elezione di Cuza davanti alla diplomazia europea, giudicandola giuridicamente ineccepibile proprio in base ai termini del trattato e della successiva convenzione di Parigi¹².

Con l'eccezione dell'Austria e della Turchia, le potenze europee non possono che prendere atto a un certo punto - e ciò avverrà, pur tra preoccupazioni e scetticismo, già nel corso del 1859 - del sostanziale raggiungimento dell'unità nazionale romena: fatto, questo, di notevole importanza non solo nell'economia dei nuovi equilibri che si vengono così a determinare nella zona centro-orientale del continente, ma anche per le speranze del Piemonte - di qui il grande successo diplomatico di Cavour, e pure le insidie, però, che si nascondono dietro il fatto di essere, comunque,

¹⁰ Cavour al principe Napoleone, 7 febbraio 1859, in *Il carteggio Cavour-Nigra...*, cit., vol. II, p. 5.

¹¹ Cavour al principe Napoleone, 10 febbraio 1859, *ivi*, p. 7.

¹² Cfr. A. Oțetea, "Il Risorgimento e l'unione dei Principati danubiani", in *Il Risorgimento e l'Europa*, Roma 1964, p. 32.

diventati protagonisti della scena politica internazionale - di vedere riconosciuto il diritto suo e della nazione italiana di poter riconoscersi, in analogia con il caso romeno, in un progetto di unificazione nazionale e di ricevere, sul piano internazionale, l'attenzione e le risposte dovute, adeguate cioè alla domanda sempre più pressante di unità che viene da tutte le parti della penisola.

Le analogie che abbiamo fin qui riscontrato, soprattutto attraverso l'impegno politico profuso da Cavour in favore della causa romena, si esauriscono però a questo punto, dal momento che d'ora in avanti lo statista piemontese, preoccupato del fatto che per la questione italiana si possa in qualche maniera giungere a un compromesso diplomatico tra le grandi potenze che risulti riduttivo rispetto alle grandi prospettive schiusesi invece per il Piemonte in seguito agli accordi di Plombières¹³, sceglierà per l'Italia una strategia diversa (quella del ricorso alle armi), certamente più rischiosa¹⁴, ma dagli esiti - nell'eventualità di vittoria - più immediati e più concreti. Non è quindi un caso se, proprio mentre le potenze europee sono ancora una volta impegnate a Parigi al tavolo di una lunga e difficile trattativa per riconoscere o no il *fait accompli* avvenuto nei Principati, la guerra tra Piemonte e Austria scoppia, e scoppia con le ben note implicazioni dovute al coinvolgimento francese nel conflitto.

Cavour, in questa prima fase delle ostilità, si atteggia, malgrado certe sollecitazioni che gli provengono da parte di emissari dello stesso Cuza¹⁵, non come il fautore di una guerra che in qualche maniera metta in collegamento la

¹³ «Les discussions auxquelles cette question donnera lieu - scrive a Gerolamo Bonaparte - détourneront l'attention des affaires d'Italie et nous permettront de préparer sans bruit notre plan. Le seul mauvais côté de cette affaire c'est la réunion possible de la conférence, et les efforts de l'Angleterre pour porter dans son sein la question italienne. C'est un danger qu'il faut éviter à tout prix», scrive sempre a Gerolamo Napoleone. E aggiunge: «Si l'on doit porter devant les Puissances Signataires du Traité de Paris la question Moldo-Valaque, pourquoi ne pas le faire à Constantinople? Ce serait un moyen de gagner du temps: on éviterait le danger d'avoir à y traiter les affaires d'Italie» (Cavour al principe Napoleone, 10 febbraio 1859, cit., pp. 7-8).

¹⁴ «Depuis quelques jours - confida sempre a Gerolamo Bonaparte - il nous arrive un grand nombre de jeunes gens de la Lombardie qui entrent dans l'armée comme simples soldats... Si comme tout porte à le croire ce mouvement continue, il y aura là un bon prétexte pour commencer la guerre. L'Autriche ne peut tolérer que nous incorporions dans notre armée 1.000, ou 2.000 lombards. Elle réclamera; nous repousserons ses instances, et une rupture s'en suivra. Il paraît qu'elle veut nous fournir une autre cause légitime de guerre». Ecco perché Cavour richiama l'attenzione del principe sulla necessità di differire i tempi della discussione della questione romena e, magari, di spostarla a Costantinopoli. Si tratta, insomma, della «convenance de ne pas laisser porter devant la Conférence de Paris la question des Principautés. Si la diplomatie s'en empare nous sommes perdus» (Cavour al principe Napoleone, 13 febbraio 1859, *ivi*, p. 14).

¹⁵ Sull'argomento si veda, ancora una volta, A. Tamborra, *op. cit.*, pp. 290-291.

questione italiana con quella romena e che di conseguenza, in nome delle due nazionalità oppresse, cerchi di porre fine alla loro dipendenza, rispettivamente, dall'Austria e dalla Turchia, ma come il politico di dimensione europea che vede nella diversa collocazione strategica dei due Paesi a livello internazionale la ragione stessa della loro esistenza. In altri termini, in questo momento egli è fermamente convinto che le possibilità di successo e di consolidamento della situazione venutasi a determinare nei Principati uniti risiedano esclusivamente nell'accordo tra le grandi potenze e nell'unanime riconoscimento da parte di queste del ruolo a essi assegnato quale baluardo indispensabile di fronte alla minaccia dell'espansionismo russo, contro il pericolo cioè della diffusione dell'ideologia panslavista. Ragionamenti di questo tipo non sono, ovviamente, applicabili all'Italia, anche se - è appena il caso di ricordarlo - risulta a tutti abbastanza evidente che la creazione di un forte Stato indipendente nel nord della penisola, possibilmente esteso a tutta la pianura padana e legato alla Francia da vincoli di amicizia e di collaborazione, non potrebbe non essere funzionale agli interessi di Napoleone III, garantendogli una sicurezza strategica mai avuta prima.

Questo non significa, però, che per Cavour la prospettiva di una guerra antiaustriaca su più fronti non sia valida o non lo interessi più. Anzi. Certo, in quel determinato frangente gli sembra prioritario giocare la carta, preparata con tanta cura dal 1856 in poi, dell'alleanza militare con la Francia, ma ciò non toglie che un occhio sia da lui costantemente rivolto all'evoluzione della situazione nel bacino danubiano-balcanico.

E se è vero che a lui stanno a cuore le sorti di tutti i popoli di quell'area in lotta per la loro emancipazione nazionale e che ripetutamente, durante quei mesi, egli dichiara di aspettare «con desiderio che suoni l'ora del risveglio di tutte le nazionalità oppresse»¹⁶, è altrettanto vero che diversi sono il peso e il ruolo che lo statista piemontese assegna a ciascuna di queste nazionalità.

Così, nei riguardi di un Cuza che vorrebbe essere maggiormente coinvolto nella guerra del Piemonte in funzione di un consolidamento della sua posizione e dell'emancipazione definitiva dei Principati dalla Turchia, Cavour procede con prudenza - «calmare gli animi, sedare le passioni, combattere i propositi eccessivi», è la raccomandazione principale per il suo rappresentante diplomatico a Bucarest¹⁷ - badando, al di là dell'appoggio senza riserve

¹⁶ Cavour al marchese di Villamarina, Torino 29 agosto 1858, in *Lettere edite ed inedite di Camillo Cavour*, raccolte ed illustrate da L. Chiala, vol. II, Roux&Favale, Torino 1883, p. 340.

¹⁷ *Istruzioni al Cav. Annibale Strambio, console di S.M. a Bucarest*, Torino 24 maggio 1859, riprodotte in A. Tamborra, *op. cit.*, App. II, pp. 384-388.

espressogli in merito all'ammissibilità giuridica della sua doppia elezione a voivoda dei due Principati, a non esasperare le tensioni internazionali e a mantenere, in definitiva, rapporti formalmente corretti con tutte le grandi potenze¹⁸.

Per l'Ungheria, invece, il discorso si pone su un piano diverso. Egli già da tempo, infatti, coltiva l'idea di un'intesa operativa con questa nazione¹⁹, giudicata, essa sì, in grado di esercitare sul piatto della bilancia di una eventuale guerra contro l'Austria un peso sicuramente non secondario (anche in Francia, d'altra parte, la causa ungherese è seguita con molta attenzione e simpatia).

Ma è soprattutto per motivi strategico-militari che una sollevazione generale della nazione magiara contro l'Austria, da realizzarsi preferibilmente in concomitanza con un'analoga azione offensiva da parte italiana, risulterebbe estremamente vantaggiosa. La necessità, infatti, di tenere impegnati su più fronti, per giunta lontani tra loro, i propri contingenti militari provocherebbe un dispendio di energie e una divisione di forze tali da mettere in seria difficoltà anche la formidabile macchina da guerra austriaca.

Vediamo dunque come, nello sviluppo dei rapporti tra le questioni nazionali italiana e romena, il fattore "Ungheria" finisca per inserirsi prepotentemente, a un certo punto, come ulteriore elemento di complessità e, soprattutto, di distinzione. Sono innegabili, infatti, e legittime le aspirazioni di questa nazione a vedere finalmente realizzato quel progetto di indipendenza dall'Austria che era fallito, dopo un anno di effimeri successi, nell'estate del 1849, non senza avere provocato nel frattempo tutta una serie di difficoltà nel quadro degli equilibri internazionali nell'area danubiana e adriatica - si pensi, per esempio, alla breve ma esaltante esperienza indipendentistica di Venezia -, ben al di là di qualsiasi aspirazione nutrita dalle forze liberali del continente.

¹⁸ «Preme al governo del Re che la guerra rimanga circoscritta all'Italia e che sia combattuta solamente dalle armi collegate della Sardegna e della Francia - chiarisce Cavour nelle sue *Istruzioni* per il console Strambio -. Una diversione in Oriente sarebbe funesta. La Russia non ne rimarrebbe spettatrice inoperosa e allora l'Inghilterra entrerebbe in campo e ad un suo cenno la Prussia e l'Alemagna intera» (ivi, p. 386).

¹⁹ «... Il faut que l'Italie et la Hongrie se préparent à cette éventualité; et si faire se pouvait, se unissent d'accord pour s'aider réciproquement», scrive al segretario generale del Ministero degli Interni già nell'estate del 1858 (Cavour al conte Teodoro di Santa Rosa, Torino agosto 1858, in *Lettere edite ed inedite di Camillo Cavour...*, cit., vol. II, p. 335). Qualche mese più tardi, dopo l'unione di fatto dei Principati nella persona di Alexandru Cuza, egli è ancora più esplicito: «Le pouvoir étant dans les Principautés entre les mains de nos amis et des ennemis de l'Autriche - scrive - il devient aisé de procurer aux Hongrois tout ce dont ils ont besoin pour agir lorsque le moment sera venu» (Cavour al principe Napoleone, 10 febbraio 1859, in *Il carteggio Cavour-Nigra...*, cit., vol. II, p. 7).

Allora, nel 1848-1849, i dirigenti della rivoluzione ungherese, malgrado i pressanti inviti alla solidarietà magiario-slavo-romena loro rivolti, tra gli altri, anche da parte italiana²⁰, non avevano saputo o voluto risolvere il certo non facile problema dei rapporti con le nazionalità non magiare presenti sul territorio dell'Ungheria storica, finendo così per trovarsi a combattere, accanto alla guerra contro gli austro-russi, anche una sorta di guerra "parallela" interna, da una parte contro i croati e dall'altra contro i valacchi.

E Cavour, da parte sua, è perfettamente cosciente del fatto che, come dieci anni prima, l'Ungheria, gli ungheresi, la Transilvania e i rapporti tra magiari e romeni e poi tra magiari e slavi, costituiscano elementi di complicazione (e di disturbo) rispetto a un tipo di iniziativa, quella piemontese, che egli vorrebbe tenere il più possibile separata dalle questioni interne tra magiari e romeni. La posizione dello statista piemontese è abbastanza chiara come nel 1848, quando si era dimostrato contrario a un'intesa con Kossuth, troppo intransigente, a suo modo di vedere, sulla questione delle nazionalità. E anche adesso l'ex governatore ungherese gli sembra un personaggio poco duttile, anzi decisamente scomodo, capace magari di «mandare a monte un vasto progetto» al quale da lungo tempo, dice, sta lavorando²¹.

In generale, dunque, il suo interesse a percorrere fin dall'inizio la strada dell'intesa operativa con altri movimenti insurrezionali è abbastanza tiepido. Contatti con l'emigrazione ungherese certo ce ne sono, ma egli preferisce tenerli soprattutto con il generale Klapka, che è personaggio già abbastanza distante dalle posizioni di Kossuth²², differenziandosene soprattutto per le sue doti di concretezza e per lo spirito di adattamento alla situazione di fatto. Ed è proprio la serena e obiettiva valutazione della realtà che induce il generale a insistere in quel momento, invece che su progetti velleitari, sul versante più concreto della propaganda in seno ai contingenti ungheresi dell'esercito imperiale di stanza in Italia, allo scopo di provocare la diserzione del maggior numero possibile di elementi e di consentire il loro successivo inquadramento, in caso di guerra, in un'apposita *legione ungherese* dell'esercito sabauda da porre, eventualmente, sotto il suo comando.

Ma non è tutto. Nell'ambito di una serie di iniziative che dovrebbero

²⁰ Cfr., oltre al saggio di G. Mazzini, "Of the Slavonian National Movement", del 1847, in *Scritti editi ed inediti*, vol. XXXVI (*Politica*, vol. XII), Cooperativa tipografico-editrice P. Galeati, Imola 1922, pp. 109-215, soprattutto l'appello di T. Mamiani, *Agli Ungheresi!*, del 18 febbraio 1848, in *Scritti politici*, Le Monnier, Firenze 1853, pp. 193-195.

²¹ Cavour a La Farina, Torino 24 dicembre 1858, in *Lettere edite...*, cit., vol. II, p. 362.

²² Sulle divergenze tra Klapka e Kossuth si rinvia a P. Fornaro, *Risorgimento italiano e questione ungherese. Marcello Cerruti e le intese politiche italo-magiare (1849-1867)*, Rubbettino, Soveria Mannelli 1995, pp. 103 ss., 180 ss.

tendere a realizzare un piano di solidarietà e di collaborazione tra i diversi movimenti nazionali in lotta per la loro indipendenza - il che non significa affatto un'alleanza organica, ma semplicemente lo sfruttamento di tutte le possibili e oggettive convergenze tra gli obiettivi perseguiti dai singoli movimenti (italiano, ungherese, romeno, serbo, ecc.) - si colloca anche la ricerca di un accordo tra il generale Klapka, a nome del Comitato nazionale ungherese, e il principe Cuza.

Tale accordo, caldeggiato da Napoleone III e preparato con cura da Cavour attraverso una missione affidata al console sardo a Belgrado, Francesco Astengo, e al generale ungherese, viene effettivamente raggiunto nel marzo 1859²³. Esso prevede la fornitura di un consistente numero di armi (30.000 fucili) e munizioni da parte dei franco-piemontesi al movimento insurrezionale ungherese per il tramite e con l'appoggio logistico del principe Cuza, il quale terrà per sé da un terzo a metà di tutto il materiale che sarà stato inviato dagli alleati. Importante - e certamente molto significativa rispetto alle posizioni intransigenti di Kossuth - è pure la parte dell'accordo riguardante il riconoscimento degli uguali diritti delle tre nazionalità viventi dentro i confini della Corona di Santo Stefano:

Il est très important - si legge all'art. 3 della convenzione - pour le succès du soulèvement de la Hongrie que les trois Nationalités Roumaine, Serbe et Hongroise qui habitent le pays hongrois renoncent complètement à tout esprit de parti, à toute idée de de séparation et enfin à toutes ces animosités qui ont causé de si grands malheurs en 1848 et 1849... La Nation hongroise est persuadée d'avance que les sympathies des patriotes Roumains lui sont désormais assurées. On s'attend aussi à Paris à ce que le Gouvernement des Principautés guidé par ses propres intérêts emploiera toute son influence auprès de ses connationaux en Transylvanie et en Hongrie pour que cette oeuvre de conciliation s'accomplisse. De leur côté les patriotes hongrois proclament hautement en commençant la lutte les principes suivans qui feront partie de leur Constitution: 1. Oubli de toute ancienne dissension et réconciliation entière entre Serbes, Hongrois et Roumains; 2. Mêmes droits, mêmes libertés pour tous les habitans de la Hongrie sans distinction de race ou de Religion; 3. Autonomie de la Commune et du Comitat. Les populations mixtes habitant les mêmes districts fixeront à l'amiable le choix de leur langue administrative; 4. Independance absolue dans la direction des Cultes et de l'instruction publiques pour les différentes religions et les différentes nationalités; 5. Les troupes Serbes et Roumaines seront organisées séparément et seront commandées en Serbe et en Roumain. L'admission aux divers emplois dans toute l'armée sera égale pour tous; 6. La guerre étant terminée, une assemblée convoquée en Transylvanie déciderait de la question de l'union administrative de cette province

²³ Cfr. Archivio Famiglia Cerruti Palermo (AFCP), Cart. B/1, Affari d'Ungheria 1860-62, n. 16, *Conventions entre le Prince Couza et le Comité hongrois*, marzo 1859, e postilla, Torino 16 luglio 1859 (copia).

*avec la Hongrie; on fera droit à la majorité si elle décidait que la Transylvanie devrait rentrer dans ses anciennes conditions de s'administrer séparément; 7. Le prince qui doit nous guider tous est celui de la fraternité. Seul il pourra nous conduire au but vers lequel nous devons aspirer, celui de la confédération des trois états danubiens la Hongrie, la Serbie, la Roumanie*²⁴.

Per quanto riguarda il carico d'armi, partito da Marsiglia a metà maggio e giunto a Galați alla fine del mese successivo, invece di proseguire alla volta della Transilvania, del Banato e della Voivodina, viene bloccato, come è noto²⁵, in seguito alle vivaci proteste austriache presso la Sublime Porta, ma anche perché, nel frattempo, l'armistizio di Villafranca ha bruscamente interrotto e vanificato pure i progetti insurrezionali coltivati da Cavour per l'area danubiana. Le armi vengono così date in consegna al principe Cuza, in attesa di tempi migliori.

A condizionare negativamente l'esito della missione sono anche i dubbi e le paure che il principe Miloš da una parte e il principe Cuza dall'altra frappongono in concreto, malgrado gli accordi di massima raggiunti e le ripetute manifestazioni di simpatia a favore del Piemonte, a iniziative di questo genere, le quali sicuramente espongono i due principi alle prevedibili reazioni di Vienna, minandone di fatto la loro posizione sul piano interno e internazionale. Ma non sono da trascurare neppure l'ambiguità e le contraddizioni dimostrate in questa occasione dalla Francia, dove le iniziative a favore della rivoluzione delle nazionalità prese a titolo personale da Napoleone III e dal principe Gerolamo si scontrano quasi sempre con la *Realpolitik* e la logica conservatrice del ministro degli Esteri, il principe Walewski.

Certo, questo episodio non serve a migliorare, al di là delle attestazioni reciproche di stima che continueranno anche in seguito, le prospettive di collaborazione operativa tra Cavour e Cuza. Lo statista piemontese ne è deluso e teme che tutta la politica del Piemonte nei riguardi del settore danubiano-balcanico sia in pericolo:

*Le Prince Couza... - scrive al principe Gerolamo - en présence d'intérêts hostiles, combattu par l'influence des grandes puissances qui l'entourent, ne trouvant d'appui nulle part, ne sait que faire, il suit une marche incertaine qui risque de le conduire lui et son pays à une ruine complète. Cela serait très fâcheux pour la France qui a pris sous sa protection le Prince et les Roumains; cela aurait des conséquences fatales pour la cause de la Hongrie*²⁶.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Si veda a questo proposito, tra gli altri, A. Tamborra, *op. cit.*, pp. 117-133.

²⁶ Cavour al principe Napoleone, Torino 1° luglio 1859, in *Lettere edite...*, cit., vol. VI, L.

È noto come l'armistizio di Villafranca, che segue di qualche giorno questa lettera di Cavour tutta improntata al pessimismo, rappresenti un durissimo colpo per la politica fino a quel momento messa in atto dallo statista piemontese. La cocente delusione della fine, improvvisa e imprevedibile, delle ostilità con l'Austria, decisa da Napoleone III senza tener conto del punto di vista dell'alleato piemontese, fa precipitare Cavour nella disperazione e lo porta alle inevitabili dimissioni.

Ma è proprio a partire da questo momento così difficile e amaro che egli, in maniera via via più decisa, comincia a rivedere tutta una serie di sue posizioni sia in materia di guerra per l'indipendenza nazionale, non ostacolando e anzi adeguandosi con intelligenza e duttilità al contributo all'unificazione che proviene dalle altre parti d'Italia, e sia in materia di ripresa dell'offensiva antiaustriaca, ritenendo questa volta importante, forse addirittura determinante, il concorso e la collaborazione di altri movimenti insurrezionali dell'area danubiana disposti a mettere in atto un attacco di tipo concentrico al cuore dell'Impero asburgico. Egli, così facendo, riprende il filo di una politica di intese con le altre nazionalità oppresse che, già dieci prima, il suo predecessore Gioberti, dopo lo sfortunato esito della prima fase della guerra contro l'Austria, aveva avviato per mezzo delle missioni affidate a Marcello Cerruti e ad Alessandro Monti, rispettivamente in Serbia e in Ungheria²⁷.

L'accordo Klapka-Cuza, rimasto fino a quel momento sulla carta, è una buona base di partenza per riprendere a tessere la trama di una serie di accordi con esponenti di spicco dei diversi movimenti insurrezionali dell'Europa danubiana, per raggiungere i quali egli si avvale della collaborazione di alcuni giovani e capaci diplomatici, ma anche di agenti delle varie nazionalità interessate a questo tipo di strategia rivoluzionaria: è la politica del "doppio binario", che Cavour perseguirà coerentemente fino alla sua morte, giunta sicuramente prematura, nel giugno del 1861.

Questo tipo di politica, che si sviluppa in sordina durante i primi mesi del 1860 parallelamente allo svolgersi, sul suolo nazionale, delle note vicende che in breve porteranno alla liberazione di buona parte della penisola e all'unione con il Piemonte, trova il suo momento più importante nell'affidamento di una delicata missione, «affatto confidenziale», di esplorazione delle possibilità rivoluzionarie in tutto il bacino danubiano-balcanico, affidata al giovane ma esperto console di Sardegna Marcello Cerruti, già protagonista, come è appena ricordato, delle vicende legate all'attività diplomatica svolta dal Piemonte, attraverso la sede di Belgrado, a sostegno della rivoluzione ungherese nel corso del 1849.

Roux&C., Torino/Napoli 1887, pp. 408-409.

²⁷ Cfr. P. Fornaro, *op. cit.*, pp. 38-95.

Prima di inviarlo in missione a Costantinopoli, vera e propria centrale operativa di tutti i piani insurrezionali ipotizzati per l'area in questione, Cavour ha ripreso i contatti, in realtà mai del tutto interrotti, con molti dei più autorevoli esponenti dell'emigrazione politica provenienti da quell'area. I segnali che gli arrivano da quelle regioni, d'altra parte, sono contraddittori ed è per questo che Cerruti viene inviato in missione²⁸. Si tratta perciò di verificare, ora che i rapporti con l'ala kossuthiana dell'emigrazione ungherese sono migliorati, quale forza effettiva abbia, per esempio, il movimento insurrezionale in Ungheria e soprattutto quale credibilità e quale seguito abbia ancora Kossuth nel suo Paese, a distanza di dieci anni dalla rivoluzione repressa dagli austro-russi. È poi di fondamentale importanza sapere, sempre secondo Cavour, se «sono affatto cessate le ragioni di discordia che nel 1848 divisero i magiari dai Croati, dai Serbi, dai Slovachi e dai Rumeni»²⁹. Per quanto riguarda, più in particolare, i Principati di Moldavia e Valacchia, il compito di Cerruti sarà essenzialmente quello di riferire a Torino

se l'ordinamento fondato dalle Conferenze di Parigi e dalle Convenzioni del '56 ha cominciato a prender radice nel paese; se dura la concordia fra la Vallachia e la Moldavia; se il Principe Cuza ha le qualità necessarie per rappresentare una parte importante nel gran dramma del risorgimento di quella nazionalità³⁰.

Si tratta, come si può constatare, di un compito assai delicato e di grande responsabilità al quale l'incaricato di Cavour si dedicherà immediatamente con molto zelo. Nei mesi successivi, infatti, l'attività svolta da Cerruti e dai suoi più stretti collaboratori - Annibale Strambio a Bucarest, Luigi Leardi a Galați e Francesco Astengo a Belgrado - sarà febbrile e porterà, per esempio, a preparare e a mettere in esecuzione una nuova spedizione di armi e denaro (50.000 fucili, due batterie di cannoni, munizioni, 200.000 franchi) che, però, verrà scoperta e bloccata come la precedente, dopo il passaggio delle navi da Costantinopoli, a causa di una serie di imperdonabili leggerezze, imputabili in parte alla fretta e alla disorganizzazione e in parte «alle indiscrezioni

²⁸ «Ella non ignora - gli scrive Cavour nelle direttive riservate assegnategli prima della partenza - che dallo stato e dalle aspirazioni degli abitanti della valle del Danubio può dipendere almeno in parte che si compia con maggiore prontezza e miglior probabilità di buon esito l'impresa dell'acquisto dell'indipendenza». AFCP, Cart. B/1 n. 1, *Istruzioni confidenziali all'Ill.mo Comm.re Marcello Cerruti Ministro Residente*, Torino 21 settembre 1860. L'importante documento si trova riprodotto, in una copia datata però 18 settembre, anche in A. Tamborra, *op. cit.*, App. III, pp. 389-395.

²⁹ AFCP, Cart. B/1 n. 1, *Istruzioni...*, cit.

³⁰ *Ibidem*.

commesse in Genova dai negozianti cui venne affidata la nostra spedizione» e, soprattutto, alla «pusillanimità del Principe Cuza»³¹.

Questo spiacevole incidente, che provocherà, a distanza di neanche un anno dal precedente, le nuove, risentite proteste del governo austriaco presso quello ottomano e in tutte le sedi diplomatiche più importanti, si rivelerà una specie di *boomerang* per quanto concerne la realizzazione dei piani cavouriani di sostegno concreto allo scoppio della rivoluzione in Ungheria. C'è da osservare d'altra parte, a questo proposito, che proprio in quegli stessi mesi, cioè in corrispondenza con la delicata fase di transizione dal regno di Sardegna al regno d'Italia, non è che la situazione internazionale si evolva nella direzione auspicata da Cavour. Nell'area danubiano-balcanica, in particolare, si registra un generale allentamento della tensione e appare perciò accantonata, almeno per il momento, ogni ipotesi di ricorso alle armi contro l'Austria, anche in ragione di una disponibilità nuova - probabilmente strumentale, ma di fatto esistente - manifestata da Vienna nei riguardi di un compromesso da attuare con le nazionalità a essa soggette, sulla base di equilibri più avanzati e di consistenti concessioni sul piano delle loro rappresentanze politiche e dell'autonomia amministrativa e culturale.

Tutta la politica europea sembra protesa insomma, all'inizio del 1861, alla ricerca di nuovi punti di equilibrio tra le grandi potenze, e tra queste e le nuove realtà nazionali vittoriose o emergenti. E tutto ciò sul terreno di un moderatismo liberale che mira essenzialmente a costituire, su scala europea, una sorta di fronte unito contro i pericoli derivanti da ogni possibile rigurgito di tipo democratico o mazziniano. È da leggere in quest'ottica, per esempio, la volontà delle grandi potenze di riunirsi di nuovo per risolvere in via definitiva il problema dei Principati danubiani, i quali - è questa soprattutto l'opinione del governo britannico - non è tollerabile che si trasformino in una sorta di base operativa permanente per tutti i gruppi e movimenti nazionali che esistono nell'area e che si riconoscono nel comune obiettivo di mettere in pericolo la sopravvivenza dell'integrità territoriale dell'Austria³².

E Cavour, pur non smantellando immediatamente tutta la rete informativa e cospirativa messa in piedi nei mesi precedenti, non può che prendere atto di tale volontà, adattandosi, suo malgrado, alle pressanti raccomandazioni che Lord Russell rivolge all'Italia col consigliarle «*a policy of consolidation and conciliation*»³³.

³¹ *Ivi*, Cart. B/3, Affari d'Ungheria 1860-62 (Lettere varie), n. 41, Cerruti a Ricasoli, Costantinopoli 14 gennaio 1862.

³² Cfr. A. Tamborra, *op. cit.*, pp. 295 segg.

³³ Russell a E. d'Azeglio, Londra 29 gennaio 1861, in *Lettere edite ed inedite di Camillo Cavour*, cit., vol. VI, p. 679. Sullo scambio di note tra Londra e Torino si veda pure L. Chiala,

Di questo clima di incertezza, di queste fasi altalenanti dell'impegno italiano nelle faccende riguardanti da una parte l'Ungheria, dall'altra i Principati e, più in generale l'intera area danubiano-balcanica, troviamo traccia nel fitto scambio di rapporti che intercorre tra Cerruti e Cavour (e poi Ricasoli), e tra lo stesso Cerruti e i suoi collaboratori diplomatici a Bucarest, Galați e Belgrado. Sono soprattutto interessanti, e in parte ancora inediti, i rapporti - una dozzina in tutto, quelli che abbiamo potuto consultare nell'archivio privato della famiglia Cerruti di Palermo³⁴ - con i quali Strambio informa puntualmente, e con dovizia di particolari, il rappresentante italiano a Costantinopoli circa l'evolversi della situazione nei Principati, in un arco temporale che copre praticamente tutto il 1861.

L'impressione generale che se ne ricava è quella di una estrema fragilità politica e sociale in quel Paese, dovuta in parte a circostanze oggettive, ma in parte anche alla sostanziale ambiguità del principe Cuza nei riguardi della questione magiara e delle stesse relazioni con il governo italiano. Una situazione, dunque, che non induce di sicuro all'ottimismo, qualora si arrivasse ad avviare concretamente un'azione militare combinata tra italiani e ungheresi contro l'Austria, chiedendo l'appoggio logistico e, in sostanza, la "complicità" di Cuza.

Tutte le informazioni che Strambio invia a Costantinopoli sono pervase da una sensazione di inaffidabilità per quanto riguarda il principe e di ostilità nei confronti dell'Italia per ciò che caratterizza l'atteggiamento di un certo numero di esponenti delle classi dirigenti locali:

Il principe si lascia andare come banderuola a tutti i venti - troviamo scritto in uno di questi rapporti - ed a quello stesso, a noi sì contrario, che ora soffia fortemente, della nazione... E qui succede il caso strano, quantunque non nuovo, che da una parte ci si accusa di essere agenti ungheresi, piucché italiani, di tener niun conto di comunanze di origine, di aver già esposto questo paese a gravi pericoli e di essere disposti a sacrificarlo affatto quando così ci convenga di fare...³⁵.

E in un altro rapporto, di due mesi dopo, aggiunge: «Le cose in questo paese vanno alla peggio e se l'unione non verrà presto accordata, siccome pare sia vi a temere, rovineranno affatto e paralizzzeranno ogni buona volontà a riguardo nostro ed altrui»³⁶.

Politica segreta di Napoleone III e di Cavour in Italia e in Ungheria (1858-1861), Roux e C., Torino/Roma 1895, pp. 172 segg.

³⁴ AFCP, Cart. B/3, Affari d'Ungheria 1860-62 (Lettere varie), nn. 25-36.

³⁵ *Ivi*, n. 24, Strambio a Cerruti, Bucarest 18 aprile 1861.

³⁶ *Ivi*, n. 25, Strambio a Cerruti, Bucarest 18 giugno 1861.

L'instabilità politica dei Principati Danubiani, in cui la forte contrapposizione tra liberali e conservatori finisce per indebolire la posizione dello stesso Cuza³⁷, condiziona negativamente ogni attività organizzativa da parte di ungheresi e italiani³⁸ e a poco valgono gli sforzi che si fanno, anche dal punto di vista finanziario, per migliorare la situazione. Ne è prova il sostanziale fallimento dell'iniziativa di contrastare le tendenze antimagiare, molto forti nel Paese, attraverso l'"acquisto" delle simpatie di un organo di stampa locale, il *Proprietarul Român*, che non ha però lo stesso peso del *Românul* di Constantin Rosetti³⁹.

Lo stesso Cerruti non potrà nascondere tutto il suo disappunto per la piega negativa che gli avvenimenti stanno prendendo nei Principati, portando così, suo malgrado, altra acqua al mulino del disimpegno italiano da quel settore dell'Europa su cui negli anni precedenti si erano appuntate le speranze di Torino per riuscire a indebolire la potenza austriaca:

Quanto al principe Cuza - scrive, infatti, nell'agosto del 1861 al presidente del Consiglio -, essendo preoccupato esclusivamente del suo progetto di proclamare l'unione definitiva dei due Principati, non pare disposto a prestarci alcun appoggio nei nostri interessi coll'Ungheria che alle condizioni già espresse, e direi quasi impossibili, che gli si diano prove ufficiali dell'annuenza dell'Imperatore Napoleone e gli si garantiscano dei vantaggi eventuali di territorio⁴⁰.

La morte di Cavour e il progressivo affievolirsi delle prospettive di una ripresa a breve termine delle ostilità contro l'Austria indurranno molto presto il governo di Torino a rivedere tutta la politica italiana nel bacino danubiano-balcanico. Sostenere e fomentare le attività insurrezionali antiasburgiche, una volta superato lo spartiacque del 1860-1861, non solo non rappresenta più uno dei fattori dominanti della politica estera sabauda, ma nasconde addirittura delle insidie esattamente contrarie: da una parte c'è il pericolo che possano essere rimesse in discussione le posizioni e la credibilità acquisite dal nuovo Stato italiano sul piano internazionale; dall'altra, si teme che aiutare un insurrezionismo fine a se stesso comporti un'insidia ancora più grande - i germi di una contestazione globale e radicale del liberalismo moderato - che

³⁷ «Le cose in questo paese vanno sempre alla peggio. Il partito liberale ed il conservatore si fanno la guerra con più insistenza che mai, ed i retri vi la estesero pure quasi apertamente al Pr. Couza, che vorrebbero scalzare, opponendovi intanto, o come fine o come mezzo, il voto di un principe forestiero». *Ivi*, n. 27, Strambio a Durando, Bucarest 9 luglio 1861.

³⁸ *Ivi*, n. 28, Strambio a Cerruti, Bucarest 30 settembre 1861.

³⁹ *Ivi*, n. 36, Strambio a Cerruti, Bucarest 5 novembre 1861.

⁴⁰ *Ivi*, n. 38, Cerruti a Ricasoli, Costantinopoli 7 agosto 1861 (copia).

risulta inaccettabile e, anzi, va condannata e combattuta con ogni mezzo da parte delle classi dirigenti di tutti gli Stati d'Europa.

La svolta negli indirizzi della politica estera italiana la si può cogliere in maniera emblematica, da questo punto di vista, nelle espressioni usate da Ricasoli in una lunga e importante lettera che, di fatto, sancisce la sostanziale liquidazione della questione ungherese, indirizzata all'“uomo” di Cavour in Oriente, quel Marcello Cerruti, che con disciplina, ma anche con profondo travaglio interno, si dovrà adeguare alle nuove direttive che provengono da Torino:

L'Italia adunque non deve far follie - gli scrive alla fine dell'anno il presidente del Consiglio -, non dee fare rodomontate, non dee farsi apportatrice di rivoluzioni, o meglio di agitazioni, di resistenze che sconnettono è vero quello che vogliamo rovesciare, ma nulla riconnettono di ciò che vogliamo edificare... Io che amo Italia e Ungheria e voglio veramente il fine per il bene dell'una e dell'altra non sono pazzo al segno da compromettere l'esistenza della Patria mia,... sol perché mi è venuta la furia di finirla, di compirla troppo presto⁴¹.

A questa lettera, dopo qualche settimana, se ne aggiunge un'altra, in un passo della quale è sinteticamente contenuta tutta la filosofia del “nuovo corso” inaugurato a Torino da Ricasoli: «Passare il 1862 in calma feconda e ordinatrice, egli è assicurare l'Italia; egli è emanciparla da influenze straniere; egli è attuare la sua volontà»⁴².

Prudenza e saggezza, oppure egoismo e uso strumentale delle alleanze fino a quando conviene? La risposta data dallo stesso Ricasoli - «non è politica di egoismo, perché è politica di saggezza, e politica giustificata dalle nostre interne condizioni non che dalle circostanze in cui ci troviamo nelle nostre relazioni esterne»⁴³ - non ci sembra del tutto convincente.

Alla base di tutto, in lui, come in Cavour e in Napoleone III, oppure in Alexandru Cuza, o ancora in Kossuth e in Klapka, in circostanze e momenti diversi, c'è la consapevolezza dell'utilità, in politica, di un uso strumentale delle alleanze, in cui il pragmatismo e, forse, anche una certa dose di cinismo hanno pieno diritto di cittadinanza.

Alla prova dei fatti, a varare un piano di vera intesa operativa con gli ungheresi e con lo stesso Cuza non si riuscì né allora, né negli anni successivi. Come è stato messo bene in evidenza in un saggio sulla questione del Veneto e

⁴¹ *Ivi*, n. 40, Ricasoli a Cerruti, Torino 28 dicembre 1861.

⁴² *Ivi*, n. 42, Ricasoli a Cerruti, Torino 30 gennaio 1862.

⁴³ *Ivi*, n. 43, Ricasoli a Cerruti, Torino 7 febbraio 1862.

sui rapporti italo-romeni dopo l'Unità apparso ormai diversi anni fa⁴⁴, si sarebbe arrivati addirittura, con Minghetti e Visconti-Venosta, e a opera soprattutto di Costantino Nigra, importante e influente plenipotenziario italiano a Parigi, a ipotizzare, con il favore della Francia e riprendendo in sostanza un vecchio progetto pre-quarantottesco, la possibilità di uno scambio territoriale con l'Austria tra Veneto e Principati Uniti al fine di risolvere in maniera indolore il problema dell'annessione del Veneto all'Italia.

La conclusione di un simile patto "perverso", qualora esso fosse stato portato effettivamente a termine, avrebbe sicuramente inferto un colpo durissimo alla bella e lunga tradizione di amichevoli relazioni tra italiani e romeni, che erano state costruite, come è stato ricordato all'inizio, nel segno delle comuni, antiche origini latine dei due popoli.

⁴⁴ D. Caccamo, *L'Italia, la questione del Veneto e i Principati danubiani (1861-1866)*, in "Storia e politica", XIX (1980), fasc. III, pp. 435-456.

Bellagio, 18. Luglio 1861.

Mio Signor Commendatore

Ho ricevuto la lettera del S. S. Mio
mi fare l'onore di indirizzarmi il V. cost.
mi e la ringrazio. Del resto Antonio
che a nome per quel nome di condole -
stragioni che sono le più importanti.

Al mio nome io felici e Prospero
non mi occupo e non ho a questo che
fin una settimana e due del luglio -
che oggi mi questo luogo vanno alle peggiori
e se l'anno non viene presto accordato
diventa per gravi di trarre, vorremmo
adesso e parlati per ora: l'anno stesso
a riguardo vostro ed altri.

Prochi' che in questo non si allontanano
in più, mi sarà grato di ricordarsi le
alcune altre, specialmente in caso di
che la persona particolarmente in rapporto -
che si desidera intanto con altre compagnie.

Mio Sig. Comm. Comm.
Mio Sig. Comm. di S. S.

Cyranus

Di V. S. Mio
Dopo di che l'anno
A. P. P. P.

Agenzia e Consolato Generale
di
S. M. IL RE D'ITALIA
nei
PRINCIPATI UNITI
di
Valacchia e Moldavia.

Galatz
Bucarest, addi 25. ghu 1861.

Al
Graf. Dispaccio

Mmo Signor Commendatore

Sono profondamente grato a
S. S. V. Ma per l'approvazione di conse-
guenze manifestatami. Et di L. S.
Graf. Dispaccio del 11. ghu 1861
per quanto fu fatto relatore ammesso
al vostro giornale e successi relatore.

Qui compiego la garanzia del
Buda per la somma pagata di L. S.
2284. Dico addi 25. ghu. Et autografo
N. cui si prevale il foglio Cornello di

Mmo Signor Commendatore M. Carrus
Costantinopoli

pianti una centrale opera il 18^{to} di
promutore di Genova.

Ebbi una singolare conversazione
aperta al 18^{to} di Genova, al 18^{to} C. di
Napoli, capo di: Democratici e Radicali
in capo del Movimento - Le idee sono
lunghe come i magari, quali: molte
gli esaltati fra i magari, di cui
~~non mancano esempi~~ capi, e
vizi di: Rumori - Il Napoli vuole
intanto gli magari, ma che non si pro-
nunciano, ma con magari, avventati e qual-
non compromettere l'avvenire della
aggravazione rumori - Secondo lui il
Cavour vorrebbe porre a cavallo, alla testa
della sua armata entrare in Prussia
e far guerra alle magari, ma che
i magari combattono, senza però
alcuna impugna con i magari - Gli
vedi che ogni magari che si muove per
riscontrare la propria libertà e la
magari salirebbe e non vorrebbe
che a rovinare la popolarità di chi

Agenzia e Consolato Generale

S. M. IL RE D'ITALIA

PRINCIPATI UNITI

Palacchia ^{di} e Moldavia

W. J.

Bucarest, addi 9. Luglio 1861.

Signo Pensato

Lebo. Sped. in. pag. 2
18. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 8

St. George's College: passed
Jan 1 - 1899 per register in
quized the principles of the subject -

Le api in questo paese sono
sempre in pezzi - Ho fatto Obale
di conservatore di farne la

A Sua Eccellenza il Signor Generale Durando,
Giurato Grand. e Attempo Camp. G. S. M.
Costantinopoli.

quindi non pot' abbando' l'armata;
 d'istitu' la ingere pure quazie
 spartamano al P. Coug, la
 vometto stalgat, oppemando' d'arante,
 o come fine o come mezzo, il voto
 d' un principe foregiere - A duno:
 crapi: ottamente contragione d' un
 d'epi chiamaro un' ispirazione nupia
 d' affermare pure d'ordine d' un
 immenso maggioranza d' rucenai
 d' conseguire l' autoria portava d' un
 Principati manovrendo al governo
 d' ep: l' istituta Principe nazionale
 ch' affezioni: si fanno in un
 tempo e me: alio - Quella qu' d' un
 d' istitu mezo con d' un ch'etto fattissimo
 al campo d' Marica, vinti appun:
 a quante fu' ispirato da persone
 che v' farono puzza, cinque o
 se molte persone e non 40. mte.
 puzza fu' fatto annunziare
 d' trac: gromel: d' europ:
 ora il disegno d' Rucenai,
 puzza d' un Stefan: Polyece,



Bucarest, le 14/17 Janv., 1861. R. P. ~~1861~~

Je vous prie de verser par cette ~~Messieurs~~ de la
 à l'ordre de ~~la~~
 de mille deux cents francs effectifs de France
 l'ordre de ~~la~~ que vous passerez en compte ~~sur~~ N°

Monsieur le Ministre
 M. le Ministre
 à Constantinople.

N. P. ~~1861~~

N° 2.

ADMINISTRATION GÉNÉRALE
DES
LIGNES TÉLÉGRAPHIQUES.

Dépêche Télégraphique.

BUREAU
d' *Bucarest* Le *19* *1861* *9* heures *59* minutes. *V.*
N° *797* *Repetition demandee.*
Expédiée à *Ministre d'Italie*
Conspl.

5370	1868	5146	2752	8418	9304	4326	3140	7186
5024	8763	6789	305	9073	6946	8513	2191	2053
2601	1189	8702	1644	3906	6068	1803	4528	8988
3020	8052	537	4952	2191	9448	7148	7372	9541
8195	8613	5674	2413	6259	3470	3686	6248	2164
2100	8930	7682	2135	3020	3886	2220	2561	995
5101	8765	7564	8639	2610	1213	9463	1469	1472
1460	7814	8419	8988	//				

P. G. G.

Arancio

IL CONTRIBUTO DELL'EMIGRAZIONE ITALIANA ALLA MODERNIZZAZIONE DELLA ROMANIA (1850-1881)

ALINA DOROJAN

Il presente studio si propone di offrire l'immagine di tre decenni di emigrazione italiana nell'area romena e del contributo che essa diede alla modernizzazione della Romania. Già dall'inizio dell'Ottocento gli storici italiani e non solo hanno analizzato il fenomeno dell'emigrazione italiana nel mondo. Il problema, per nulla secondario, dell'emigrazione italiana verso la Romania in un periodo in cui si gettavano le basi dello Stato romeno moderno non ha goduto del dovuto interesse da parte della storiografia romena. Per quanto ci è noto, l'interesse per lo studio dell'emigrazione italiana verso lo spazio romeno si è manifestato per la prima volta in due saggi ormai divenuti classici e dovuti a Valerio de Sanctis¹ e a Ecaterina Negruți². Neanche le ricerche più recenti sono più numerose. Soltanto alcuni studi sono ben documentati: quelli di Rudolf Dinu³ e quelli di Antonio Ricci⁴. Ai precedenti si

¹ V. de Sanctis, *L'emigrazione italiana in Romania*, in "L'Europa Orientale", III (1923), n. IX-XI, pp. 688-697.

² E. Negruți, *Travailleurs Italiens en Roumanie avant la Première Guerre Mondiale*, in "Revue Roumaine d'Histoire", XXV, n. 3/1986, pp. 225-239.

³ R. Dinu, *Appunti per una storia dell'emigrazione italiana in Romania nel periodo 1879-1914: il Veneto come principale serbatoio di piccole comunità in movimento*, in G. Arbore Popescu (a cura di), *Dall'Adriatico al Mar Nero: veneziani e romeni, tracciati di storie comuni*, CNR, Roma 2003, pp. 245-261; Idem, "Appunti per la storia dell'emigrazione italiana in Romania, 1879-1914", in Idem, *Studi italo-romeni. Diplomazia e società: 1879-1914*, Ed. Militară, București 2007, pp. 325-352; Idem, "Appunti per la storia dell'emigrazione italiana in Romania, 1879-1914", in Idem, *Studi italo-romeni. Diplomazia e società. 1879-1914/Italian-Romanian Studies. Diplomacy and Society. 1879-1914*, Ed. Militară, București 2009, pp. 419-446.

⁴ Tra gli studi di Antonio Ricci si ricordano "Gli Italiani in Romania: migranti cattolici tra Ottocento e Novecento", in I. Carja (a cura di), *I romeni e la Santa Sede. Miscellanea di studi di storia ecclesiastica*, Scriptorium, Bucarest/Roma 2004, pp. 206-225; *Emigranti italiani di*

possono aggiungere gli studi più puntuali di Raluca Tomi⁵ o quello di Andreea Raluca Torre⁶, e gli articoli di Marian-Liviu Petre⁷, Marian Moise⁸.

Generalmente l'emigrazione viene definita come lo spostamento di una persona o di un gruppo di persone da uno Stato all'altro o da una regione all'altra, seguito dall'ulteriore insediamento, definitivo o temporaneo, nel luogo di destinazione. Una definizione più ampia del concetto si ritrova in *Enciclopedia de istorie universală De Agostini*⁹, in cui l'emigrazione è presenta come «un fenomeno sociale che vede lo spostamento di gruppi di persone da una regione all'altra o da uno Stato all'altro, soprattutto per motivi di lavoro». Il fenomeno dell'emigrazione italiana ha registrato una crescita continua fino alla prima guerra mondiale, ha raggiunto il suo apice nei primi tredici anni del Novecento e ha incluso fra le sue destinazioni anche la Romania. Due sono i criteri ai quali il fenomeno dell'emigrazione deve adeguarsi: la motivazione e la durata della presenza sul nuovo territorio di residenza. E proprio questi due

Romania. Documenti e testimonianze di una comunità dimenticata, in "Studi Emigrazione", XLII (2005), n. 159, pp. 661-679; *L'emigrazione italiana in Romania e l'immigrazione romena in Italia*, in "Affari Sociali Internazionali", XXXV, n. 1-2/2008, pp. 115-122; "Quando a partire eravamo noi: l'emigrazione italiana in Romania tra il XIX e il XX secolo", in F. Pittau - A. Ricci - A. Silj (a cura di), *Romania. Immigrazioni e lavoro in Italia. Statistiche, problemi, prospettive*, Idos, Roma 2008, pp. 59-70; "Gli Italiani in Romania oltre un secolo fa", in F. Pittau - A. Ricci - L. I. Timsa (a cura di), *I Romeni in Italia. Tra rifiuto e accoglienza*, Ed. Idos, Roma 2010, pp. 80-91 (testo bilingue italiano-romeno).

⁵ Tra gli studi di Raluca Tomi si ricordano: "Italians in Dobrudja in the Nineteenth and Twentieth Centuries", in I. Tighilui - M. Cojoc (eds.), *Dobrudja: A Cross Cultural Pool. A Multi-Ethnic Space*, Cetatea de Scaun, Târgoviște 2007, pp. 95-135; *A Chapter of the Italian Immigration in the Romanian Principalities: Italians of Bucharest (1831-1878)*, in "Revista Arhivelor", Bucarest, 2007, nn. 3-4, pp. 179-203; *Historie de la maison de commerce Pedemonte et fils*, in "Historical Yearbook", Bucarest, III (2006), pp. 111-134; *Imigrația italiană din spațiul românesc. Italienii din Brăila (1834-1870)*, in "Revista istorică", serie nuova, XVIII (2007), nn. 5-6, pp. 429-440; "Italienii din orașele porturi dunărene ale Principatelor și rolul lor în modernizarea societății românești (1834-1871)", in I. Bolovan - S. P. Bolovan (coord.), *Schimbare și devenire în istoria României*, Academia din România/Centrul Studii Transilvane, Cluj-Napoca 2008, pp. 141-159; *Imigrația italiană în spațiul românesc: italienii din Galați și Ismail (1834-1876)*, in "Revista Istorică", serie nuova, XIX (2008), nn. 3-4, pp. 215-238.

⁶ A. R. Torre, *Gli italiani in Romania. Etnografia di un villaggio della Dobrugia*, in "Studi Emigrazione", XLIV (2007), n. 166, pp. 461-476.

⁷ M.-L. Petre, *Elemente privind evoluția minorităților italiene din Dobrugia (1878-1947)*, in "Tomis", n. 11, nov. 2004, pp. 83-85; Idem, *Prezența italienilor în Dobrugia (1878-1947)*, in "Revista Istorică", serie nuova, XIV (2003), nn. 3-4, pp. 109-113.

⁸ M. Moise, *150 de ani de istorie comună. Italienii din Dobrugia - mica Italie a unor meșteri mari*, in "Aldine", 21 gennaio 2005, pp. II-III (supplemento al quotidiano *România Liberă*, n. 4517).

⁹ *Enciclopedia de istorie universală De Agostini*, Editura All Educational, București 2003.

elementi costituiscono l'oggetto d'analisi del presente contributo dedicato all'emigrazione italiana in Romania.

Nel 1923 Valerio de Sanctis individuava due tipi di emigrazione italiana in Romania: quella temporanea e quella permanente¹⁰. Per una migliore comprensione dei dati, abbiamo usato la stessa divisione, differenziando però fra "emigrazione temporanea" ed "emigrazione stagionale". Indifferentemente dalla durata, più lunga o più corta a seconda dei casi, la prima non comporta l'obbligo di ritorno in Romania, mentre l'emigrazione stagionale è caratterizzata proprio dalla sua ripetitività periodica.

Per quanto riguarda l'arco cronologico analizzato (1850-1881), la data d'inizio è stata scelta tenendo presenti due aspetti: le prime testimonianze dell'inizio del fenomeno dell'emigrazione temporanea nello spazio romeno che, secondo le nostre ricerche, sono datate 1851, con l'ingresso sul territorio transilvano di un gruppo di 60 lavoratori italiani con regolare contratto di lavoro rilasciato dalle autorità austriache, che successivamente si suddivise e una parte migrò verso la Valacchia¹¹. Il secondo aspetto riguarda la prima testimonianza della presenza di una comunità italiana a Bucarest, fra il 1848 e il 1850, sui registri parrocchiali della Cappella "Sfânta Ana", senza poter dire con precisione se l'insediamento fosse permanente o temporaneo o se si fosse mantenuto attraverso la sostituzione continua dei suoi membri con altri immigranti italiani. Nel corso dei secoli, e fino al 1850 - anno in cui la presenza degli italiani a Bucarest era già costituita in una comunità in parte stabile - l'emigrazione italiana nello spazio romeno fu caratterizzata da presenze sporadiche, ricordate da numerose fonti scritte e talvolta numismatiche.

L'arrivo degli italiani in Romania fu parte dell'esteso fenomeno dell'emigrazione italiana, indirizzata verso l'area dell'Europa orientale dallo sviluppo di nuovi mercati del lavoro; la causa di tale sviluppo fu il processo di rimodernamento dell'infrastruttura sul territorio romeno, ciò che diede ai lavoratori italiani la possibilità di offrire i loro servizi nel campo delle costruzioni.

Gli emigranti italiani venivano soprattutto dal nord della Penisola. Ai cittadini delle regioni da poco annesse al neonato Regno d'Italia, Friuli e Veneto, si aggiungevano quelli delle regioni irredente, Trentino e Venezia-

¹⁰ V. de Sanctis, *op. cit.*, pp. 688-697.

¹¹ Per brevi informazioni sull'argomento cfr. M. Felicetti - R. Francescotti, *Sulle ali di una Rondine. Storie di Migrazione. Da Predazzo alla Transilvania e ritorno. Un racconto lungo 150 anni*, Comune di Predazzo, Predazzo 2002; V. Burcă, *Contribuții la studiul emigrației trentine în România*, Ed. Transilvania Expres, Brașov 2004.

Giulia, ancora soggette alla dominazione austriaca¹². La politica sempre più restrittiva delle autorità imperiali nei confronti delle minoranze e i numerosi conflitti transfrontalieri fra l'Italia e l'Austria-Ungheria¹³ fecero sì che queste zone fossero marcate da guerre, carestie ed epidemie, che favorirono l'emigrazione di molti italiani anche verso Romania e soprattutto nell'area della Dobrugia.

Le località Mal, Castellavazzo, Ospitale, Vas - provincia di Belluno - Frisone, Folgaria, Castelnuovo del Friuli, Forni di Sotto - provincia di Udine - fornivano alla Romania un numero di operai italiani talmente grande che si sarebbe potuto credere che esse fossero rimaste disabitate

riportava nel 1892 il ministro italiano a Bucarest, Francesco Curtopassi¹⁴. I mestieri più diffusi fra gli emigranti temporanei erano quelli di muratore, lastricatore, maltatore, spaccapietre e spaccalegna. I lavori di costruzione di strade e ferrovie avviati dopo il 1861 nei Principati romeni attraevano ogni primavera, per un breve periodo lavorativo, numerosi stranieri di diverse nazionalità. Già a partire dal mese di febbraio 1869, con la ripresa della navigazione, numerosi gruppi di stranieri venivano trasportati da Brăila, sul Danubio, per lavorare alle ferrovie¹⁵. Nel 1875, altri italiani addetti alla costruzione ferroviaria erano occupati sul tratto Bucarest-Roman - ma il loro numero non è precisato - come pure sul tratto Câmpina-Sinaia, nell'autunno del 1879, dove si trovavano 400 lavoratori, secondo quanto riferisce il diplomatico Alberto Pansa¹⁶.

L'emigrazione italiana in Romania si accrebbe rispetto al periodo precedente in seguito all'appello di Carlo I rivolto a tutti i tipi di mastri provenienti dai Paesi occidentali, ma anche in seguito all'appello, più persuasivo e mobilitante, di un giornalista garibaldino, bandito dall'Italia e stabilitosi in Valacchia:

Cittadini italiani, anziché attraversare l'oceano verso l'America e far fronte alla sorpresa di non essere assunti dai magnati e di morire di fame,

¹² Per brevi informazioni sui friulani cfr. N. Luca, *L'emigrazione storica dei Friulani in Romania*, Imbelium, Villa Santina 2006, e il documentario di Gianni Fachin, *Furlàns di Romania*.

¹³ *Enciclopedia de istorie universală...*, cit., p. 741.

¹⁴ *Buletinul statistic general al României*, II, n. 4/1893, p. 463.

¹⁵ Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), fond *Ministerul de Interne. Divizia Administrativă*, b. 128/1869, f. 2.

¹⁶ R. Dinu, *Appunti per una storia...*, cit., p. 246.

meglio venire in Romania, che è un Paese ricco e con un popolo assai accogliente, di origine latina, come noi¹⁷.

Richiesti anche in altri campi oltre che nelle costruzioni di ferrovie, e soprattutto nel settore edilizio e delle costruzioni industriali e private, nonché negli sfruttamenti forestali, il numero degli emigranti italiani aumentò nei decenni seguenti. In assenza di informazioni precise, non si può indicare esattamente il momento in cui l'emigrazione italiana temporanea divenne consistente e costante, anche se gli studiosi concordano nell'indicare l'ultimo decennio del XIX secolo¹⁸. Uno stimolo a questo fenomeno venne dall'avvicinamento politico ed economico che ebbe luogo tra l'Italia e la Romania. Sul versante politico, furono decisivi due momenti: il riconoscimento, nel 1879, dell'indipendenza della Romania da parte dell'Italia, e il patto di alleanza firmato il 9 maggio 1888.

Per quanto riguarda l'economia, il periodo studiato vide lo sviluppo delle relazioni bilaterali, visibile nel peso dell'industria italiana nell'area romena. Intorno al 1895 le aziende italiane erano al primo posto nel campo delle costruzioni pubbliche e private e ricevevano la concessione della maggior parte dei lavori avviati dallo Stato romeno. Nel 1897, in Moldavia e Dobrugia erano attive tredici aziende di tal genere, fra le quali anche la *Società Veneta per Imprese e Costruzioni Pubbliche*, con sede a Padova e presente in Romania sin dal 1889, con filiali a Cernavodă, Bacău, Târgu Ocna e Moinești e in cui lavoravano 130 italiani. Queste aziende preferivano lavorare con manodopera proveniente dall'Italia, sicché nel 1897, nelle due provincie romene ricordate erano attivi 2.299 lavoratori italiani, ossia il 34,36% del totale degli italiani presenti nelle due provincie¹⁹.

In un Paese in cui la fisionomia sociale era dominata dai latifondisti e dagli impiegati, e in cui i redditi più importanti, tanto per lo Stato quanto per i grandi proprietari, provenivano dalla coltivazione dei cereali, il reddito dei lavoratori stranieri non poteva avere altra fonte che i grandi proprietari e lo Stato che, all'inizio degli anni Sessanta e soprattutto dopo la conquista dell'indipendenza, aveva iniziato un'ampia campagna di ammodernamento dell'infrastruttura interna. Nell'industria, invece, la presenza degli operai italiani, temporanei o stagionali, era ridotta, poiché vigeva una legge del 1887 che stimolava l'industria nazionale e prevedeva, fra l'altro, l'obbligo che due terzi degli operai fossero romeni; un'altra causa della scarsità del numero degli

¹⁷ Parohia "Prea Sfântul Mântuitor" (Biserica Italiană), disponibile on-line all'indirizzo internet http://www.arcb.ro/parohii/bucuresti/bis_ital.html (ultimo accesso 29 dicembre 2005).

¹⁸ R. Dinu, *Appunti per una storia...*, cit., p. 246.

¹⁹ *Ivi*, pp. 247-248.

operai italiani era la presenza massiccia di austriaci e tedeschi, che accompagnavano i macchinari importati dalla Germania o dall'Austria. Più raramente si trovavano italiani impiegati nell'industria alimentare, in cui spiccavano le piccole aziende di Brăila, una delle quali fondata nel 1850 dall'italiano Barabino, nella quale veniva prodotta la pasta, un'altra fondata nel 1863, con quattro lavoratori, che producevano maccheroni, nonché le grandi aziende Gerbolini e Borghetti (1859)²⁰. I lavoratori italiani erano impiegati anche nel settore delle estrazioni petrolifere, come nel caso dei dieci lavoratori italiani assunti nel marzo 1872 presso i pozzi di proprietà di Grigore Constantinescu di Beciu, nella regione di Buzău²¹.

La presenza numerica dell'emigrazione temporanea e permanente in Romania non fu mai molto cospicua rispetto alle emigrazioni di altri popoli, soprattutto di turchi, bulgari o austro-ungheresi; le regioni in cui si registrò una presenza più marcata di italiani a partire dagli ultimi decenni dell'Ottocento sono Prahova, Ilfov, Covurlui, Tulcea, Buzău, Dolj e Iași. Le statistiche italiane indicano per il 1871 un numero di 830 italiani²² e per il 1881 un numero di 1.762 italiani²³. Al deficit numerico, gli italiani contrapposero l'importante contributo nel campo delle costruzioni, a cui fornirono i principali mastri e specialisti, dai mastri spaccapietre nelle petraie agli specialisti in decorazioni architettoniche, dai mastri muratori agli ingegneri e agli architetti. Un noto contributo italiano può essere individuato anche nell'insegnamento universitario; nel maggio 1878, per esempio, Gian Luigi Frollo fondò la Cattedra di Storia delle Letterature Neolatine, e in quell'occasione l'insigne professore tenne la lezione inaugurale per lo studio delle lingue neolatine. Dopo il 1880 possiamo ricordare la figura di un altro italiano che ebbe numerose iniziative giornalistiche, Luigi Cazzavillan. Tra le varie testate editate per breve tempo spicca il giornale *Universul*, il cui primo numero apparve il 20 agosto 1884.

L'emigrazione permanente e la formazione degli insediamenti fissi furono, in genere, il risultato dello stabilirsi dei rappresentanti dell'emigrazione temporanea. Secondo i risultati delle ricerche svolte finora, le comunità più compatte e numerose della Romania si trovavano a Bucarest e nella Dobrugia.

²⁰ C. C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila. Din cele mai vechi timpuri până astăzi*, Editura Științifică, București 1968, p. 198.

²¹ ANIC, fond Ministerul de Interne. Direcția Generală a Statisticii [DGS], b. 1172/1871.

²² *Annuario statistico della emigrazione italiana dal 1876 al 1925. Con notizie sull'emigrazione negli anni 1869-1875*, a cura del Commissariato generale dell'emigrazione, Roma 1926, p. 1534.

²³ Ministero degli Affari Esteri, *Censimento degli italiani all'estero alla metà dell'anno 1927*, MAE, Roma 1928, p. IX.

C'erano altre comunità italiane a Târgoviște, Râmnicu Vâlcea, Sinaia, Câmpulung Muscel, Craiova, Brăila, Galați e Iași. Non è noto il momento preciso della fondazione di una comunità stabile a Bucarest, ma la presenza degli italiani in questa città fu attestata diverse volte nel corso dei secoli, fatto che indica che l'emigrazione temporanea precedette la formazione di comunità stabili. La prima comunità italiana a Bucarest è attestata nel 1848, nei registri parrocchiali della cappella cattolica "Sfânta Ana", compilati nel periodo 1848-1889 dal prete francese Bernard Fontanel²⁴.

Italiani appartenenti alla piccola comunità bucarestina furono ricordati da varie fonti della metà dell'Ottocento, tra cui l'architetto Bonomelli, che nell'estate del 1854 era impegnato nell'ampliamento dell'educando femminile delle Suore Inglesi²⁵. Nella sua *Istoria Bucureștilor* Constantin C. Giurescu ricorda che il primo possessore di un tavolo da biliardo a Bucarest era un certo barbiere «Michel o Michali», originario di Venezia, che nel 1841 c'era una caffetteria dell'italiano Zanelli, e che intorno al 1850 la più famosa pasticceria della capitale era quella di "Giovanni", specializzata in gelati, che si trovava sul Podul Mogoșoaiei, di fronte all'edificio, allora in via di costruzione, del Teatro Nazionale. Un altro italiano, Comorelli, aveva aperto una pasticceria meno famosa in un posto chiamato Pasajul Român. Nel 1858 veniva inaugurata in strada Șelari, insieme all'albergo dell'italiano Giovanni Fieschi, un ristorante che offriva anche delle pietanze italiane, entrambi con il nome del proprietario, e costruiti su di un terreno comprato tre anni prima per 5.500 «monete d'oro zecchino»²⁶. Fra quelli che si occupavano di ginnastica a Bucarest c'era anche un italiano, Spinzi, «che si era perduto a Bucarest in seguito al passaggio di un circo»²⁷. Rimasto nella capitale, faceva vari esercizi acrobatici per le piazze e le locande. Qualche tempo dopo, il principe Alexandru Ioan Cuza lo nominò addirittura insegnante di scherma presso la scuola militare di Iași²⁸. Secondo la statistica della popolazione di Bucarest del 1878, nella città si trovavano 201 famiglie italiane, mentre secondo quella del 1889, essi erano 593²⁹.

²⁴ Arhiva Arhiepiscopiei Romano-Catolice București (AARCB), fondo *Auner*, scatola XXVI, b. 21/1850, 22, 23/1852, 25/1853, 27, 29/1854, 35/1855, 40/1856, 91, 99/1861, 1858-1872, 1863-1887; 1873-1889.

²⁵ R. Netzhhammer, *Reședința Episcopală din București. O contribuțiune la istoria archidiecezei, Atelierele grafice SOCEC & Comp. S.A., București 1923*, pp. 33, 54.

²⁶ C. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, Editura pentru Literatură, București 1966, pp. 314, 326, 328-329.

²⁷ I. G. Lahovari - C. I. Brătianu - G. G. Tocilescu, *Marele dicționar geografic al României*, vol. I, Tip. Socec, București 1899-1900, p. 765.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ivi*, p. 694.

Per tornare al territorio della Romania, in seguito alle decisioni del Congresso di Berlino, svoltosi fra il 1° giugno e il 1° luglio 1878, il territorio della Dobrugia settentrionale doveva essere colonizzato anche dagli italiani dobrugioti, per supplire alla scarsità di popolazione. Nonostante ciò, nessuno di tali progetti fu attuato. Anche così però fra il 1850 e il 1880 si ricorda una presenza italiana in Dobrugia, soprattutto nelle città di Sulina e Costanza. Nella prima, situata nel distretto di Tulcea, la presenza di italiani era precedente al 1878 ed era collegata in primo luogo agli interessi commerciali del porto danubiano. Nel 1868 nella città vi era una parrocchia cattolica, il cui parroco curava le anime di 430 parrocchiani, di cui una cospicua parte italiani. Per ventidue anni, i lavoratori italiani lavorarono alla costruzione delle dighe del braccio Sulina³⁰. La statistica del 1890 indica un numero di 42 italiani stabiliti nel porto sul Danubio, che nel 1899 salirono a 76³¹.

Nell'Ottocento gli italiani si stabilirono anche nella Dobrugia meridionale, soprattutto a Costanza. La presenza di italiani nella città situata sul Mar Nero è precedente al 1878 ed era collegata a un interesse commerciale, testimoniato da diverse fonti. Nel 1865 la città era animata da mercanti greci, armeni ed ebrei, ma anche da mercanti e capitani di navi italiani, francesi e inglesi, fra cui anche un grande commerciante di nome Cosini. Nel periodo 1865-1871 viene ricordato il medico Lorenzoni, profugo politico, rivoluzionario della cerchia di Lajos Kossuth. Una prova in più è il nome sotto il quale era nota, nel periodo del dominio turco, la piazza pubblica della città, ovvero Piața Italiană³², nome assunto al momento dell'inaugurazione della statua dedicata al poeta Ovidio, voluta dal prefetto della città, Remus Opreanu, un insigne filologo e noto filoitaliano. Secondo la gazzetta *Farul Constanța*, l'evento si sarebbe svolto nell'agosto del 1887. La statua del poeta latino fu realizzata da Ettore Ferrari, scultore italiano di fama mondiale e originario di Roma³³, che realizzò anche la statua di Ion Heliade Rădulescu a Bucarest. L'inaugurazione fu rimandata di qualche anno e la statua, spedita nel 1884, fu dimenticata in qualche magazzino di Cernavodă e Costanza. Sempre a Remus Opreanu spetta il merito di aver nominato le vie principali della città con i nomi di Traiano, Marco Aurelio, Ovidio e di aver intitolato una via Strada Italiană. Per individuare talune vie,

³⁰ M. Moise, *150 de ani...*, cit., p. II.

³¹ ANIC, DGS, b. 1543/1890, ff. 1-2; L. Colescu, *Recensământul general al populației României*, Institutul de Arte Grafice "Eminescu", București 1905, p. 448.

³² M. Moise, *Constanța veche. Restituiri necesare*, Ed. Menora, Constanța 2001, pp. 57, 204; R. Tomi, *Italians in Dobruđa...*, cit., pp. 95-135.

³³ Per brevi informazioni sullo scultore Ettore Ferrari cfr. E. Passalpi Ferrari, *Ettore Ferrari. La facile simbiosi dell'arte con l'ideale*, Ed. Tra8&9, Velletri 1995; Idem (a cura di), *La Romania per Ettore Ferrari*, s.n., Roma 1994.

nella disposizione dell'inizio del 1879, Opreanu dava come riferimento le case di alcuni diplomatici. Così veniamo a sapere che «la strada che parte da Piața Independenței, passa di fronte all'albergo "Danubiu", continua lungo l'attuale ferrovia, di fronte alle case dei signori viceconsoli austro-ungherese e greco, si chiamerà Strada Ovidiu»³⁴.

Nel 1878, il rappresentante del Consolato italiano di Costanza era il diplomatico italiano Augusto Dugliotti. Le numerose rappresentanze diplomatiche nella città-porto sul Mar Nero erano una prova del crescente interesse commerciale per questa zona. Fra le compagnie navali, considerevoli dal punto di vista numerico, c'erano anche la Compagnia navale di Trieste e la Compagnia italiana "Florio&Rubattino", entrambe con sede in Piața Italiană (prima chiamata Ovidiu)³⁵. Fra i più noti "investitori" di Costanza, tanto per usare un termine oggi di moda, c'erano anche gli italiani G. Sapatino e Isac Iatrăpulo, i quali il 3 marzo 1879 chiesero il permesso di fondare una fabbrica di suole. Nello stesso anno G. Drăcapulo et Comp. chiedeva un terreno di 6.000 m² fuori città, per costruire "Tăbăcăria Română", un'azienda di conceria³⁶.

Nel 1884, Costanza ricevette la visita dello storico e pubblicista napoletano Bruto Amante, esponente di una nota famiglia filoromana, spinto a visitare la città dall'iniziativa di edificare un monumento in onore di Ovidio, ma anche dall'interesse di individuare l'antica città di Tomis e di scoprire il luogo di sepoltura del poeta latino. Gli appunti del suo viaggio in Romania furono raccolti in un volume intitolato appunto Romania, nelle cui pagine si ritrova lo scritto "Una visita a Costanza". Al rientro in Italia, nel 1885, pubblicò le sue impressioni in un libro, tradotto in romeno da Clelia Bruzzesi con il titolo *Ovidiu în exil*. Fra le altre cose, Amante constatava l'esistenza di una via Ovidiu e di un albergo "Ovidiu"; inoltre, veniva a sapere dagli abitanti che la Piața Independenței, così nominata dal 1879, era ancora nota come Piața Italiană o Piața Italiei³⁷. La presenza di Bruto Amante, «un amico italiano del nostro paese», non fu singolare all'epoca³⁸. Tre decenni prima uno dei più famosi poeti italiani del tempo, Arturo Graf, metteva piede sulle sponde del Mar Nero - la prima volta nell'intervallo 1856-1863 e la seconda volta fra il luglio 1871 e il 1872. Costituiscono testimonianze di tali visite le note autobiografiche: «durante i sette anni lasciai Brăila una sola volta, un inverno per andare a

³⁴ M. Moise, *Constanța veche...*, cit., p. 91.

³⁵ *Ivi*, pp. 60, 91.

³⁶ *Ivi*, pp. 251-252.

³⁷ *Ivi*, pp. 108, 185-186; R. Tomi, *Imigrația italiană în spațiul românesc: italienii din Galați și Ismail...*, cit., pp. 215-238.

³⁸ M. Moise, *Constanța veche...*, cit., p. 108.

Costanza, sulle sponde del Mar Nero, se non proprio nei posti dove fu esiliato Ovidiu, comunque molto vicino»³⁹. Nato ad Atene il 29 gennaio 1848, Arturo Graf riceveva «nei primi giorni del mese di maggio 1856» l'invito di uno zio, mercante di Brăila, dove rimase insieme alla madre e al fratello fino al 1863, quando partì alla volta di Napoli per seguire gli studi superiori (1863-1867) e quelli universitari (1867-1870)⁴⁰. Nel maggio 1871, «intorno al 20 del mese», tornò insieme alla madre in Valacchia, nella casa del fratello rimasto a Brăila, occasione in cui fece il suo secondo viaggio a Costanza⁴¹.

Per quanto riguarda la zona rurale della Dobrugia, gli italiani si insediarono soprattutto nella provincia di Tulcea, nei villaggi di Cataloi, Iacobdeal, Turcoaia, Greci. Le ultime comunità, situate vicino alle pietraie di granito, si costituirono gradualmente, all'inizio in seguito all'emigrazione stagionale dei gruppi di lavoratori italiani, quindi in seguito all'emigrazione permanente. Significativa è la comunità di Cataloi, che trae le sue origini dalla comunità agricola di Cornești-Iași. Un centinaio di famiglie italiane, accompagnate dal parroco - fenomeno riscontrabile anche nell'emigrazione transoceanica degli italiani provenienti dal Veneto - furono portate in Romania dal Veneto, dalla zona rurale di Rovigo, da Dimitrie Anghel, nella primavera del 1879, e alloggiate sulla sua proprietà per coltivare il riso. In seguito alla morte del latifondista, il nuovo proprietario non riconobbe i termini contrattuali e gli emigranti italiani furono cacciati fra il 1888 e il 1894. Alcune famiglie ritornarono in patria. Grazie all'intervento della Legazione Italiana, il Governo romeno attribuì loro 72 lotti di terreno a Cataloi di estensione pari a 15 ettari per famiglia, da sfruttare al prezzo di 7 lire annue per ettaro. Oltre ai menzionati, anche altri italiani provenienti dalla Moldavia, spaccapietre e costruttori, si stabilirono a Cataloi⁴². La popolazione del villaggio che accolse le famiglie di italiani era composta da elementi romeni, bulgari, austro-ungheresi e da una famiglia di ebrei, ciascuna conservando i propri costumi e le proprie tradizioni; motivo del loro trasferimento verso la nuova destinazione fu la

³⁹ D. Bodin, *Precizări privitoare la legăturile lui Arturo Graf cu românii*, in "Revista Istorică Română", V-VI (1935-1936), pp. 6-7.

⁴⁰ *Ivi*, p. 5.

⁴¹ *Ivi*, p. 7.

⁴² R. Dinu, *Appunti per una storia...*, cit., p. 261; *Bolletino dell'Emigrazione* (Boll. Emigrazione), n. 11/1912, Roma 1913, p. 1209; O. Gaspari, "Bonifiche, migrazioni interne, colonizzazioni (1920-1945)", in P. Bevilacqua - A. De Clementi - E. Franzina (a cura di), *Storia dell'emigrazione italiana*, vol. I, *Partenze*, Donzelli, Roma 2000, pp. 332-333; M.-L. Petre, *op. cit.*, p. 83.

mananza di terre da coltivare a Rovigo⁴³. La comunità italiana di Cataloi era menzionata nella lettera del parroco cattolico di Tulcea all'arcivescovo italiano Paolo Giuseppe Palma datata settembre 1888. In essa il parroco mostrava i propri dubbi in merito alla persistenza della comunità, poiché: «i sudditi italiani che rimangono sudditi italiani con un contratto del Governo Romeno, una volta scaduto questo contratto dovranno rinnovarlo, per via di una legge romena che vieta ai sudditi stranieri di ricevere o di acquistare delle proprietà terriere»⁴⁴.

Un altro problema destato da questa situazione era l'impossibilità di acquistare nuovi terreni che, con il passar del tempo, costrinse alcuni italiani ad abbandonare il villaggio⁴⁵. Nel 1890 la comunità italiana di Cataloi era costituita da 287 persone; il loro numero crebbe gradualmente a 426 nel 1899 e a 653 (103 uomini e 108 donne con famiglie, alcune vedove, 223 celibi, 209 nubili) che, nel 1912, formavano 111 famiglie. Nel periodo fra le due guerre circa cento famiglie italiane di Cataloi accolsero l'offerta dello Stato italiano fascista, che offriva loro dei lotti di terra nell'Agro Pontino per stimolare il ritorno degli emigranti italiani, e lasciarono la Romania nel periodo 1939-1940⁴⁶.

In conclusione, si può dire che il contributo dell'emigrazione italiana alla modernizzazione della Romania nei decenni da noi analizzati si manifestò soprattutto nel campo edilizio, ma ci furono anche dei contributi importanti all'insegnamento universitario e allo sviluppo della stampa romena. L'emigrazione italiana in Romania fu dunque un fenomeno determinato principalmente da cause economiche, e l'obiettivo principale era costituito dalla ricerca di lavoro. Si è visto come il fenomeno si ampliò con l'inizio dei lavori di ammodernamento delle infrastrutture dello Stato romeno moderno e raggiunse l'apice nel periodo 1880-1890. L'emigrazione italiana permanente fu preceduta da un'emigrazione temporanea e stagionale. La comunità più sviluppata fu quella di Bucarest, di cui facevano parte sia rappresentanti dell'emigrazione temporanea che di quella permanente. L'emigrazione italiana in Romania fu parte integrante del grande fenomeno dell'emigrazione italiana compreso fra il 1861 e il 1914-1918, e le comunità fisse o temporanee degli italiani nello spazio romeno furono piccole cellule della grande *Italia fuori d'Italia*.

⁴³ G. Dănescu, *Dicționar geografic, statistic, economic și istoric al județului Tulcea*, Tipografia I. V. Socec, București 1896, pp. 124-127; O. Gaspari, *Una comunità veneta tra Romania ed Italia (1879-1940)*, in "Studi Emigrazione/Etudes Migrations", anno XXV, marzo 1988, n. 89, pp. 2-26.

⁴⁴ Arhivele Naționale Direcția Municipiului București (ANDMB), fond *Arhiepiscopia Romano-Catolică* (ARC), b. 312/1888, ff. 1-2.

⁴⁵ Boll. *Emigrazione*, p. 1212.

⁴⁶ O. Gaspari, *Bonifiche, migrazioni interne...*, cit., p. 332.

**ÎNTÂLNIRI-DEZBATERE/
INCONTRI-DIBATTITO**

IDEEA DESPRE EUROPA DE LA ANTICHITATE LA EPOCA INTEGRĂRII

GIORDANO ALTAROZZI

În zilele noastre din ce în ce mai mult se vorbește despre Europa. Acest cuvânt este folosit foarte des, și nu doar de către cetățenii continentului european. Termenul, aparent atât de simplu și de clar, ascunde însă o mulțime de semnificații, care variază în funcție de perioadă, de context și de domeniu abordat. Astfel, în timp ce din punct de vedere fizic, geografic, Europa este clar delimitată, și granițele sale - deși mai corectă ar fi definiția de continent euro-asiatic - de la Mediterana la cercul polar arctic și de la Atlantic la Urali sunt universal acceptate, lucrurile se complică atunci când se vorbește de Europa politică și economică, sau de Europa culturală. Prima poate fi - și de fapt de cele mai multe ori este - confundată cu Uniunea Europeană, deși până în 1989 din acest punct de vedere au existat cel puțin două Europe, cum dovedește, de exemplu, înmulțirea catedrelor de Istoria Europei orientale în cadrul universităților occidentale. Această diferențiere, generată de împărțirea continentului, și a lumii întregi, în blocuri politice, economice și ideologice opuse, dispare cu totul în urma evenimentelor din 1989, iar Europa se întoarce, cel puțin aparent, la o unitate pe care nu o mai cunoscuse de multă vreme. Cel puțin aparent, deoarece Uniunea Europeană nu cuprinde toate Statele continentului, iar în cadrul ei există o mulțime de niveluri diferite, de la membrii plini la cei în faza de pre-aderare, la cei doar asociați, unii dintre ei neapartenând Europei fizice propriu-zise sau aparținând doar marginal și parțial, precum este cazul Turciei sau a Israelului. Alte State, chiar unele dintre ele extrem de importante din punctul de vedere economic, politic și geo-strategic, deși europene, nu doar se află în afară Uniunii, dar chiar au asumat o poziție oarecum potrivnică față de această sau de eventualitatea unei posibile aderări la „familia comună europeană”. Iar lucrurile se complică și mai mult atunci când vine vorba de Europa culturală; în prezent asistăm la o dezbatere foarte aprigă cu privire la rădăcinile culturale ale Europei, o dezbatere care depășește granițele unei confruntări strict culturale și care prezintă implicații

mult mai ample, în primul rând de ordin politic și economic. A recunoaște doar rădăcinile clasice și iudaico-creștine ale Europei, excluzând de exemplu rolul jucat de cultura și civilizația islamică în devenirea istorică de lungă durată a continentului, înseamnă de fapt acceptarea teoretică a Israelului - un Stat ne-european din punctul de vedere geografic - ca și potențial candidat, și totodată refuzarea, de exemplu, a Turciei, care în schimb reprezintă un Stat aflat cel puțin parțial - la fel ca și Rusia - în teritoriul bătrânului continent. Iar implicațiile pot fi majore, mai ales având în vedere faptul că însuși tratatul institutiv al Uniunii Europene, cel de la Maastricht, prevede clar la art. 49 o condiție necesară dar nu suficientă pentru a candida, și anume că Statul care candidează trebuie să fie european¹.

Astfel de probleme, care ar putea părea la o primă vedere actuale, sunt în schimb unele de mai lungă durată. Și atunci poate este folositor să ne întrebăm de când europenii au început să se perceapă pe ei înșiși ca fiind membrii unui corp politic și cultural separat, deosebit de alte realități considerate a fi extra-europene. Apăre deci evident, cum clarifică Federico Chabod deja în anii '40 ai secolului XX, faptul că idea de Europa nu poate apărea decât în opoziție cu ceva ce nu este considerat european, și își câștigă caracteristicile sale în raport cu această non-Europa².

Din această perspectivă, o „pre-istorie” a ideii de Europa se regăsește în gândirea greacă; între epoca războaielor persane și cea a lui Alexandru cel Mare se formează pentru prima dată imaginea unei Europe opuse Asiei, diferită prin obiceiuri și organizare politică, unde Europa reprezintă libertatea, iar Asia despotismul. Din punct de vedere geografic această Europă este încă restrânsă, identificându-se de cele mai multe ori doar cu Grecia, așa cum se întâlnește la Isocrate (probabil primul care focalizează teoriile sale politice pe ideea de Europa și pe opoziția acesteia față de Asia)³. În foarte scurt timp, însă, se produce o diversificare a conceptului; deja cu Herodot se regăsesc două prezentări diferite, pe de o parte o Europa geografică, pe de alta una cultural-

¹ Tratatul despre Uniunea Europeană (Tratatul de la Maastricht), art. 49, alin. I, disponibil la adresa <http://www.unicz.it/didattica/corsi/diruneur/trattatosull%27unioneuropea.htm> (ultimă accesare 23 noiembrie 2010).

² Cfr. F. Chabod, *Storia dell'idea d'Europa*, Laterza, Roma/Bari 1998.

³ A. Momigliano, *L'Europa come concetto politico presso Isocrate e gli Isocratei*, în „Rivista di filologia e d'istruzione classica”, LXI (1933), pp. 477-487; J. de Romilly, *Isocrates and Europe*, în „Greece&Rome”, II Series, vol. 39, no. 1 (Apr. 1992), pp. 2-13; C. Bearzot, „Xenoi e profughi nell'Europa di Isocrate”, în G. Urso (a cura di), *Integrazione, mescolanza, rifiuto: incontri di popoli, lingue e culture in Europa dall'antichità all'umanesimo. Atti del convegno internazionale, Cividale del Friuli, 21-23 settembre 2000*, „L'Erma” di Bretschneider, Roma 2001, pp. 48-50.

politică; în opera sa, de exemplu, granițele geografice ale continentului, deși nu sunt clar definite, depășesc cu mult pe cele ale Greciei, în timp ce, din punct de vedere moral și politic, Europa coincide cu peninsula elenică și cu zona ei de colonizare⁴. Puțin timp mai târziu, tocmai pornind de la această diferență între concepția geografică și cea cultural-politică, Aristotel poate deosebi nu numai Europa de Asia, ci și Grecia de Europa⁵; vorbind despre influența pe care climatul o are asupra caracteristicilor morale ale diferitelor popoare, el scrie:

*Les habitants des régions froides, et ceux de l'Europe sont pleins de courage, mais ils sont moins de pénétration et de finesse; aussi sont-ils faits pour la liberté qu'ils savent conserver, mais ils ne sont pas assez habiles pour organiser un bon gouvernement, ou obtenir l'empire. Les Asiatiques ont plus d'esprit et d'aptitude aux arts, mais ils manquent d'énergie; aussi sont-ils nés pour le despotisme et l'obéissance. Les Grecs placés par la nature dans une contrée intermédiaire, réunissent les avantages des deux autres climats*⁶.

Iată deci elementul fundamental de diferențiere, reprezentat de libertatea elenică în opoziție cu sclavia asiatică, libertate care se concretizează în participarea tuturor cetățenilor la viața publică și în posibilitatea de a trăi conform legilor, și nu sub voința unui despot.

Apariția marilor imperii din epoca antică produce însă dispariția ideei de Europa ca și corp moral și politic separat. Alexandru Macedon pornește spre Asia precum campionul libertăților grecești amenințate de despotismul lui Darius, dar imperiul pe care el îl va înființa nu mai este unul european. Alexandru încearcă să faciliteze legăturile între diferitele regiuni și creează astfel un imperiu extins pe trei continente, în care nici o componentă nu trebuie considerată deosebită de celelalte. De fapt, visul pe care îl urmărește este dispariția civilizațiilor tradiționale și producerea unei noi civilizații, cea elenistică, în care elementele provenind din diferitele continente să se confunde între ele⁷.

⁴ Herodot, *Herodoti Historiarum Libri IX*, Teubner, Lipsia 1857, Liber IV, capp. 33, 43-46, în care trece în revistă popoarele care alcătuiesc cele trei continente în care se împarte, după părerea sa, Pământul; Liber VII, 8, 10, 54, ce identifică Europa politică și morală, pământul libertății, cu Grecia.

⁵ Aristotel, *La politique, ou La science du gouvernement*, Imprimerie d'Antoine Bailleul, Paris 1797, t. II, Livre VII, Cap. VII, pp. 154-155.

⁶ *Ibidem*.

⁷ M. Grant, *La civiltà ellenistica. Da Alessandro a Cleopatra*, Rizzoli, Milano 1998; A. Kuhrt - S. Sherwin-White (ed. by), *Hellenism in the East. The Interaction of Greek and Non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander*, Duckworth, London 1987.

Nici imperiul roman nu va propune din nou opoziția dintre Europa și ceea ce nu este Europa. Pentru o scurtă vreme, în istoria romană apare din nou o opoziție între Apus înțeles ca și pământ al libertății și Răsărit considerat patria tuturor despotismelor; lupta dintre Octavian și Antoniu pentru moștenirea lui Cezar readuce în atenție opoziția dintre Occident și Orient, acesta din urmă fiind înfățișat de către propaganda pro-Augustus drept un pământ al sclaviei⁸. Dar este doar o fază de scurtă durată, și în orice caz conceptul fundamental în această viziune nu este reprezentat de Europa, ci de Occident, sau mai bine spus Roma, devenită centrul civilizației în opoziție cu restul lumii, necivilizat, adică barbar. Și tocmai conceptul de barbarie ajută prin contrapunere la definitivarea ideii de „romanitate”: Europa rămâne, deci, un simplu concept geografic, mărit comparativ cu ceea ce era în epoca elenică, dar în același timp golit de orice semnificație culturală, politică și morală.

Epoca romană este urmată de Evul Mediu, unde clasicei opoziții a epocii romane i se adăugă și de multe ori i se substituie aceea între creștin și păgân. Toate valorile spirituale și morale se încadrează, în epoca medievală, în conceptele de *respublica christiana*, *christianitas*, *Ecclesia*, în timp ce Europa nu câștigă o fizionomie morală, rămânând izolată spațiului geografic; caracterul moral al acestei entități geografice este identificat cu „*ecclesia*” romană. În acest sens, Marea Schisma din 1054 produce o schimbare nu doar pe plan religios; de atunci, și timp de secole, „Romanii” se vor opune „Grecilor” și Bizanțului care, din punctul de vedere al Romei, nu mai face parte din Europa din cauză că a pierdut componenta sa creștină. Toată gândirea politică medievală se sprijină pe ideea de creștinism - mai ales în varianta sa catolică -, din care derivă aspirațiile sale către unitatea oamenilor sub un singur șef, împăratul în spațiul temporal, pontiful în cel spiritual, două puteri care nu reprezintă altceva decât două fețe ale aceleiași medalii⁹. O astfel de concepție are reflexe importante și asupra identificării geografice a unei asemenea realități. Dacă se dorește aflarea granițelor materiale, geografice ale acestei *Ecclesie*, este evident că teoretic ele, datorită finalității universaliste a creștinismului, nu pot cuprinde decât lumea întreagă; în practică, însă, ele sunt mult mai limitate, corespunzând granițelor catolicismului, ceea ce produce și o schimbare în felul în care este percepută Europa ca și entitate morală. În timp ce Roma antică a reunit, pe continentul european, sudul și apusul excluzând Europa central-răsăriteană, *Ecclesia* medievală cuprinde în interiorul granițelor Europei aceste teritorii, definitiv creștinate, în timp ce în urma schismei, orientul geografic al Europei începe să

⁸ F. Chamoux, *Marco Antonio, ultimo principe dell'Oriente greco*, Rusconi, Milano 1988.

⁹ Cfr. W. Durant, *Cesare e Cristo*, Mondadori, Milano 1958.

iasă din sfera morală a continentului¹⁰. Originea acestei noi opoziții Occident-Orient își are rădăcinile încă din timpul vechiului Imperiu roman; din punct de vedere politic faptul este evident, odată cu împărțirea imperiului și cu rivalitatea între împărații din cele două părți. La un moment dat, rivalității politice i se adaugă cea religioasă prin conflictul în desfășurare asupra primatului Romei. Și în plan cultural diferențele sunt tot mai evidente: Occidentul se inspiră din tradiția romană, în Bizanț în schimb se afirmă tot mai mult tradiția greacă. Distincția între Germani (barbari) și Romani este înlocuită tot mai mult de cea între Latini și Greci; contradicția specifică epocii elenice este propusă din nou, cu diferența că acum Grecia este parte a Orientului¹¹. Iar odată cu cucerirea otomană a Europei dunăreano-balcanice, această înstrăinare a Orientului european față de ceea ce este afirmat ca adevărata Europă se dezvoltă tot mai mult.

La început, amenințarea otomană reînvie sentimentul unei apartenențe comune; conștiința europeană este puternic afectată, se manifestă un nou sentiment de fraternitate, de apropiere morală și spirituală față de greci; pentru puțin timp conceptele de Creștinătate și Europa se extind, regăsind vechea întindere geografică, preambul la reunificarea continentului sub o singură conducere religioasă, cum se încearcă la Conciliul de la Florența din 1439. Acest moment este însă scurt, și atunci când otomanii, cucerind Constantinopolul, devin stăpânii întregii Europe orientale, aceasta încetează să mai facă parte din conștiința creștină occidentală. Dar dacă, prin cucerirea otomană, grecii sunt scoși timp de trei secole din conceptul de Europa, în locul lor intră populații ce locuiau la granițele Europei geografice, în contact cu otomani și care au îndeplinit funcția de bastion al creștinătății (*antemurale christianitatis*); astfel de populații ce aveau contacte directe cu imperiul otoman - croați, maghiari, transilvaneni, polonezi - au fost „asociate” Occidentalilor și deci primite în comunitatea creștin-europeană. Ceea ce nu se schimbă, însă, este mentalitatea, care rămâne tipic medievală; Europa primește doar o conotație geografică, în timp ce identitatea culturală și spirituală a populațiilor încă se bazează pe apartenența lor religioasă.

Prima, timidă schimbare în acest sens, o face Enea Silvio Piccolomini, umanist devenit papă cu numele de Pius al II-lea care, pornind tocmai de la premisele Umanismului, subliniază afinitățile culturale și spirituale existente

¹⁰ A. Nichols, *Rome and the Eastern Churches. A Study in Schism*, T&T Clark, Edinburgh 1992.

¹¹ C. R. Backman, *The Worlds of Medieval Europe*, Oxford University Press, New York/Oxford 2003, pp. 23-230; F. Curta (ed.), *The Other Europe in the Middle Age. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, Brill, Leiden/Boston 2000.

între diferitele popoare care alcătuiesc Europa fizică¹². Cu afirmarea Umanismului, sensul unității culturale a Europei se întărește tot mai mult, fapt evident și la diverși autori, între care se distinge Erasmus din Rotterdam¹³. Concepția lui Erasmus asupra Europei literaților este foarte importantă, constituind baza pe care Voltaire, în plin Iluminism, va dezvolta ideea sa de republică literară.

Dar în acest caz sunt necesare unele precizări; la început, umaniștii italieni sunt „naționaliști”: Petrarca, de exemplu, îi numește „barbari” pe toți cei ce nu sunt italieni¹⁴. Odată cu răspândirea Umanismului în întreaga Europă, însă, lucrurile se schimbă; între secolele al XV-lea și al XVI-lea, lângă umaniștii italieni se regăsesc și cei din alte țări, care reacționează la acuzele de barbarie îndreptate către națiunile lor. În acest fel „barbar”, înainte sinonim cu non-italian, înseamnă non-european; acest fapt determină o mai mare sensibilitate a acestor gânditori față de o conștiință europeană: sensul unității spirituale a Europei este mai viu la Erasmus decât la Enea Silvio Piccolomini nu numai pentru că primul este mai tânăr, ci și pentru că nu se naște în Italia¹⁵. În ciuda acestei prime formulări laice a ideii de Europa, omul european este încă, în primul rând, un creștin; valoarea elementului cultural este mai mare față de Evul Mediu, aproape că a atins nivelul credinței, care însă se bucură de un primat.

Adevărata mare schimbare către o Europă ce are caracteristici specifice și numai laice provine încă o dată din Italia, și îi aparține lui Machiavelli. Diferența între continente este la el foarte puternică, și această diferență nu este numai fizică, ci în cea mai mare măsură este dată de instituții și de obiceiuri:

*Voi sapete, come degli uomini eccellenti in guerra ne sono stati nominati assai in Europa, pochi in Affrica [sic!], e meno in Asia. Questo nasce perchè [sic!] queste ultime due parti del Mondo hanno avuto un Principato o due, e poche Repubbliche; ma l'Europa solamente ha avuto qualche Regno, e infinite Repubbliche*¹⁶,

¹² B. Baldi, *Enea Silvio Piccolomini e il De Europa. Umanesimo, religione, politica*, Olschki, Firenze 2003; Eadem, *Pio II e le trasformazioni dell'Europa cristiana*, Unicopli, Milano 2006.

¹³ E. Garin, *L'uomo del Rinascimento*, Laterza, Roma/Bari 1992; S. Zweig, *Erasmus da Rotterdam*, Rusconi, Milano 1994;

¹⁴ Cfr. R. De Mattei, „Sul concetto di barbaro e barbarie nel Medioevo”, in *Studi di storia e diritto in onore di Enrico Besta per il 40. anno del suo insegnamento*, Giuffrè, Milano 1939, vol. IV, p. 485.

¹⁵ Erasmus da Rotterdam, *Antibarbari*, a cura di Luca D'Ascia, N. Aragno, Torino 2002.

¹⁶ N. Machiavelli, „I sette libri dell'arte della guerra”, cartea II, în *Opere di Niccolò Machiavelli, cittadino e segretario fiorentino*, tomo IV, s.n., s.l. 1796, p. 119.

spune filosoful florentin, și adaugă: «*il Mondo è stato più virtuoso, dove sono stati più Stati che abbiano favorita la virtù o per necessità o per altra umana passione*»¹⁷. Iată deci, pentru prima dată, exprimat în mod clar conceptul de Europa ca și realitate aparte, bine identificată nu doar din punct de vedere geografic, ci mai ales politic, în timp ce conceptul de *christianitas* este definitiv uitat. În viziunea lui Machiavelli, Europa are o personalitate a ei, o individualitate ce se bazează pe o specifică organizare politică. Florentinul se leagă de fapt de o tradiție mai veche, provenind - cum s-a văzut - din antichitate, cea ce opune libertatea europenilor, tiraniei specifice asiaticilor. Meritul lui Machiavelli este cel de a organiza în mod clar o temă care, până atunci, fusese percepută, dar nu și exprimată.

Se ajunge pe această cale la prima definiție a Europei bazată pe caracteristicile sale spirituale. La ideile lui Machiavelli aderă apoi gânditorii utopiști ai secolului al XVII-lea; ei reiau ideea multitudinii de State care pentru Machiavelli constituie trăsătura distinctivă a Europei, dar încearcă să abordeze problemele prin elaborarea conceptuală a unor modele de organizare internațională tot mai îndepărtate de vechile scheme de alianțe, scopul final fiind formarea unei organizații permanente dedicată menținerii păcii. Ideea unei Europe înțeleasă ca un corp politic unitar reunit de anumite principii comune, chiar dacă împărțit în diferite subiecte politice, se răspândește deci din ce în ce mai mult în conștiințele locuitorilor bătrânului continent; în acest sens se exprimă Montesquieu când spune: «*In Europa le cose sono combinate in modo che tutti gli Stati dipendono gli uni dagli altri... L'Europa è uno Stato composto di molte province*»¹⁸.

Alt eveniment fundamental pentru dezvoltarea următoare a conceptului de Europa este oferit de marile descoperiri geografice ale secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. Efectele economice și politice sunt de a dreptul revoluționare, contribuția lor fiind atât de importantă încât descoperirea Americii de către Cristofor Columb devine un eveniment „periodizant”, marcând pentru istoria europeană - și aș spune universală - trecerea de la Evul Mediu la epoca modernă. Impactul marilor descoperiri asupra sistemului economic european devine imediat evident; centrul vieții economice se mută treptat spre Oceanul Atlantic, părăsind Marea Mediterană, iar orașe precum Antwerpen, Lisabona, Southampton înlocuiesc ca și importanță vechiile centre mediteraneene, Veneția, Florența, Genua, Marseille, Barcelona. Astfel, se produce și o renaștere

¹⁷ *Ibidem*, p. 120.

¹⁸ Montesquieu, *Riflessioni e Pensieri inediti* (1716-1755), Einaudi, Torino 1943, pp. 100-101, cit. în A. Saitta, *Dalla Res Publica Christiana agli Stati Uniti d'Europa. Sviluppo dell'idea pacifista in Francia nei secoli XVII-XIX*, Edizioni Storia e Letteratura, Roma 1948, p. 101. În același sens se exprimă și Voltaire în *Siècle de Louis XIV*, Charpentier, Paris 1852, p. 6.

a echilibrelor politice. Vechiile State din zona mediteraneeană, o dată centrale în sistemul internațional, sunt înlocuite de noile formațiuni statale din Europa de Nord, devenite de la o zi la altă mai bogate, deci capabile să dezvolte o politică mai activă; și acele State, precum Spania, care nu reușesc să se hotărască a alege între Mediterana și Atlantic, sunt destinate și ele să fie eclipsate de noile puteri care răsar pe scena internațională¹⁹.

Efectele sunt uriașe și din punct de vedere cultural. Până la Renaștere, *forma mentis* a omului european este neschimbată. Modelul social perfect trebuie căutat în trecut, într-o mitică vârstă de aur, o perioadă în care orice aspect al vieții a atins perfecțiunea. În acest sens Renașterea nu se îndepartează foarte mult de Evul Mediu. Pentru omul medieval, perfecțiunea a fost atinsă o dată cu coborârea lui Dumnezeu pe Pământ; pentru omul Renașterii, problema a trecut din sfera religioasă în cea pământească, dar nevoia unei întoarceri în trecut, pentru că acolo se află adevărul, rămâne. Aici își găsește confirmarea interpretarea lui Huizinga a unei Renașteri ca apus al Evului Mediu²⁰.

Marile descoperiri geografice afirmă în schimb valoarea progresului, și apare ideea unei evoluții continue spre forme superioare de organizare socială. Epoca modernă prezintă deci o mentalitate nouă; pornind de la conceptul de progres, omul modern afirmă că situația actuală este mult mai bogată și complexă decât cea a epocilor trecute, pentru că include toate cuceririle epocilor precedente, adăugând noi contribuții. Astfel se exprimă, de exemplu, Francis Bacon: «*For the old age and fulness of years of the world are rightly to be counted for Antiquity; and this ought to be ascribed to our times, not to the younger age of the world as it was with the Ancients*»²¹. Ne găsim în fața unei adevărate „revoluții copernicane” în modul de a gândi, care se manifestă prin așa numita „*querelle des anciens et des modernes*”²² și care conduce între secolul al XVII-lea și al XVIII-lea la negarea mitului acelui moment al adevărului ce trebuie căutat în trecut și al afirmării mentalității iluministe, bazate pe conceptul de progres.

Dar noile descoperiri geografice ajută și la redefinirea trăsăturilor morale ale Europei; cunoașterea unor lumi noi îi îndreaptă pe europeni să-și traseze în

¹⁹ F. Braudel, *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'epoca di Filippo II*, 2 voll., Einaudi, Torino 1986; G. Motta, „La rivoluzione mancata del lungo Cinquecento. Élite e sviluppo economico fra continuità e nuove strategie distributive”, în A. M. Falchero *et alii*, *La storia e l'economia. Studi in onore di Giorgio Mori*, Lativa, Varese 2003, pp. 485-500; Eadem, *La nuova organizzazione dello Stato nell'Europa dell'età moderna*, în „Anuarul Institutului Italo-Român de Studii Istorice”, I, 2004, pp. 23-36.

²⁰ Cfr. J. Huizinga, *Autunno del Medioevo*, Sansoni, Firenze 1989.

²¹ F. Bacon, *The Novum Organon, or a True Guide to the Interpretation of Nature*, I, 84, Oxford University Press, Oxford 1850, p. 61.

²² Cfr. H. Rigault, *Histoire de la querelle des anciens et des modernes*, Hachette, Paris 1856.

opозиție propriile caractere. În acest mod se simt tot mai europeni și mai puțin creștini, și se insistă tot mai mult pe diferențele culturale, politice, de obiceiuri față de cele religioase, și aceasta din două motive fundamentale. În primul rând pentru că nașterea de noi comunități creștine în afara Europei înlătură posibilitatea de a identifica cele două elemente; în al doilea rând, din cauză că idealul creștinătății dispăre repede. Acest al doilea aspect este determinat în bună parte de Reformă, dar și de progresiva laicizare a gândirii.

Din acest moment, în stabilirea raporturilor între Europa și celelalte continente, se poate observa foarte clar apariția unui curent polemic anti-european; neacceptarea unor forme de viață specifice Europei, și mai cu seamă neacceptarea unor regimuri politice, a războaielor fratricide, stimulează un mare număr de autori să caute mitul unor lumi fericite îndepărtate, aproape să caute pe pământ acel paradis pe care laicizarea de acum în desfășurare nu mai permite a o găsi în cer²³. Acest mit se dezvoltă în două canale majore. Pe de o parte, sunt autori care fac referire la o stare originală aproape mitică, interpretată de fiecare în mod propriu. Astfel, pentru Thomas Hobbes ea este cea mai rea cu putință, o stare de nesiguranță perpetuă în care omul este constant amenințat de semenii săi („*Bellum omnium contra omnes*”, „*homo homini lupus*”); pentru a scăpa de o astfel de situație de pericol constant, omul renunță la libertățile sale naturale în favoarea unui suveran care are ca și singura datorie cea de a garanta siguranța supușilor²⁴. Diferită este abordarea lui Jean-Jacques Rousseau, care dă naștere mitului bunului sălbatic, în care starea naturală este considerată ca fiind cea mai bună cu putință, pierdută însă din cauza apariției proprietății private²⁵. Alții, dimpotrivă, recurg la stilizarea unor lumi îndepărtate, criticând astfel Europa, descrisă ca și o realitate sângeroasă, dominată de violență și intoleranță. Aceasta polemică anti-europeană este condusă recurgând la exemple, care la rândul lor pot fi inventate în întregime - precum în cazul lui Thomas More și Tommaso Campanella²⁶ - sau luate din ceva deja existent, dar idealizat, accentuând astfel liniile de contrast cu societatea de care autorul aparține. Pentru a putea crea acest procedeu polemic trebuie însă generat un mit; aceste mituri, ce nu

²³ În legătura cu tema Paradisului și cu transformarea pe care acest concept l-a suferit în epoca modernă, cfr. P. García Martín, *Imagines Paradisi. Storia della percezione del paesaggio nell'Europa moderna*, Società Geografica Italiana, Roma 2007.

²⁴ T. Hobbes, *Il Leviatano*, UTET, Torino 1955.

²⁵ J.-J. Rousseau, *Du contract social, ou Principe du Droit politique*, Defer de Maisonneuve, Paris 1790; Idem, *Emilio*, Laterza, Roma/Bari 1998; Idem, *Discorso sull'origine e i fondamenti dell'ineguaglianza tra gli uomini*, Editori Riuniti, Roma 1994.

²⁶ T. More, *Utopia*, Arc Manor, Rockville 2008; T. Campanella, *La città del sole*, Giunti, Milano 2000.

corespund realității istorice a poporului sau a țării idealizate, au o valoare morală enormă: tocmai prin recurgerea la ele se poate conduce lupta împotriva Vechiului Regim. Motivul inspirator al acestor mituri este dat de dragostea pentru pace și de ura pentru războaiele care distrug Europa. În timp ce unii pur și simplu critică realitatea europeană, alții propun înființarea unei ligi sau federații europene care să facă imposibile conflictele; așa cum se poate vedea, ideea contemplării unor pământuri îndepărtate și cea politică a unei societăți europene ideale, unită și lipsită de conflicte, își au punctul de pornire în același izvor și urmăresc același scop. De aici se înțelege cum această polemică anti-europeană nu are drept scop sfârșitul Europei, ci dorința ca ea să aibă o viață mai elevată. Este obiectivul urmărit, printre alți, de Immanuel Kant²⁷, considerat pe bună dreptate unul dintre părinții Europei moderne. Dar atunci când el compune lucrarea sa, în secolul al XVIII-lea, distincția dintre civilizația europeană și non-europeană este deja mai bine caracterizată; secolul al XVI-lea a făcut deosebirea între civilizație și primitivitate, în timp ce între secolul al XVII-lea și al XVIII-lea se va afirma distincția între o civilizație și alta, dând în acest fel o mai mare precizie asupra conceptului de Europa.

O ulterioară diferențiere între secolul Renașterii și acela al Luminilor își are rădăcinile în faptul că, dacă secolul al XVI-lea a fost critic în raport cu Europa pe plan politic, nu a putut să fie la fel pe plan religios; în secolul al XVIII-lea, dimpotrivă, polemicii politice i se adaugă cea religioasă. Cum rațiunea de Stat aduce războaie continue și tot ceea ce ele înseamnă pentru populațiile care trebuie să le suporte, religia care este profesată în Europa presupune fanatismul și intoleranța, adică ceea ce Iluminismul intenționează să combată. Acesta este spiritul cu totul nou față de secolul al XVI-lea, pe care îl întâlnim deja la Boulainvilliers și care se va regăsi mai puternic, de exemplu, în operele lui Montesquieu și Voltaire. Este semnificativă în acest sens admirația ce o arată acești autori unor popoare (precum arabi, persani, chiar și turci) care până mai adineaori apăreau drept „dușmani de moarte”. Astfel, europenii înțeleg că în afara continentului trăiesc oameni ce nu le sunt inferiori, chiar dacă au o viață foarte diferită; conceptului de superioritate i se substituie deci acela de diversitate²⁸. Iar într-o astfel de evoluție culturală, un rol important a fost jucat de schimbarea relațiilor între creștinătate și Islam, care începe cu batalia de la Lepanto și se încheie definitiv cu cel de-al doilea asediu de la

²⁷ I. Kant, *Per la pace perpetua. La pace come destinazione etica e politica della storia dell'umanità*, Armando editore, Roma 2007.

²⁸ Cfr. P. Hazard, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, Boivin et Cie, Paris 1935, vol. I.

Viena ²⁹. În urma acestor evenimente, europenii devin coștienți de superioritatea lor. Cum recunoaște Fernand Braudel, deși Lepanto nu produce mari schimbări pe plan teritorial, fiind interpretată de mulți autori drept o victorie fără consecințe, are efecte puternice asupra mentalității colective: înfrângerea flotei otomane înseamnă sfârșitul unui sentiment de inferioritate în care Europa creștină trăise din Evul Mediu, timp de aproape două sute de ani³⁰.

Analizând gândirea celor mai importanți filozofi din secolul al XVIII-lea, se poate vedea cum în *Scrisorile persane* ale lui Montesquieu, unul dintre pionierii stilului literar al călătoriilor imagine, Europa este criticată, luând în considerare acele caracteristici care nu-i plac autorului, cum ar fi relațiile dintre State, din care rezultă doar războaie și mizerie pentru popoare. În Montesquieu se regăsește o evidentă superioritate a Europei în ceea ce privește principiile care reglementează instituțiile fundamentale ale vieții politice, păstrându-se deci tradiționala distincție între libertate europeană și tirania asiatică, deja întâlnită la greci și, în epoca modernă la Machiavelli. Dar modul în care guvernării aplică regulile rațiunii de Stat, producând moarte și distrugere, transformă Europa într-o realitate nedemnă de a fi declarată civilă. Același lucru este valabil în ceea ce privește progresul științific și tehnologic; în legătură cu acesta, Montesquieu apreciază progresele Europei, care contribuie la eliberarea continentul de barbarie, dar critică folosirea lor nedreaptă. Și în acest caz, Europa excelează din punct de vedere al principiilor, dar este viciată de o conduită greșită. Ne găsim astfel în plin Iluminism, ce se caracterizează prin exaltarea tehnicii și a științei. O ulterioară diferență radicală față de secolul al XVI-lea, este critica puternică pe care Montesquieu o îndreaptă către religia creștină; în timp ce, în secolul al XVI-lea, creștinătatea constituia prima calitate a Europei, acum se întâmplă contrariul: dacă Europa are un cusur, acesta este dat de cler și de fanatismul religios, de intoleranță ce este fiica acestuia, și în fine de religie:

*Le Pape est le Chef des Chrétiens: c'est un vieille idol, qu'on encense par habitude. Il étoit autrefois redoutable aux Princes mêmes... mais on ne le craint plus... La Religion Chrétienne est chargée d'une infinité de pratiques très difficiles: & comme on a jugé qu'il est moins aisé de remplir ces devoirs, que d'avoir des Evêques, qui en dispensent; on a pris ce dernier parti...*³¹.

²⁹ G. Platania, *La res publica polacca*, Settecittà, Viterbo 2007; J. Stoye, *L'assedio di Vienna*, il Mulino, Bologna 2009.

³⁰ F. Braudel, *op. cit.*, II, pp. 1181-1184; G. Motta (a cura di), *I Turchi, il Mediterraneo e l'Europa*, FrancoAngeli, Milano 1998.

³¹ Montesquieu, *Lettres persanes*, s.n., Londra 1735, pp. 102-104.

Față de *Scrisorile persane*, în *Spiritul legilor*, opera cea mai importantă a lui Montesquieu, conceptul de Europa câștigă o mai mare importanță. Caracteristicile fundamentale care deosebesc Europa față de alte continente rămân aceleași: libertatea în raport cu despotismul, dinamismul în raport cu lenea, progresul științelor și al tehnicii împotriva tradiționalismului și imobilismului, viața socială, verva, bucuria de a trăi împotriva izolării, seriozității, melancoliei. Rezultatul final este imnul dedicat Europei și civilizației sale; chiar dacă se privește în trecut: «*L'Europe a parvenue à un si haut degré de puissance, que l'histoire n'a rien à comparer là-dessus*»³².

Destul de diferită față de cea a lui Montesquieu este figura lui Voltaire; dar și el rămâne un glorificator al conceptului de Europa. Voltaire este un cosmopolit, iar exemplul acestui cosmopolitism este evident mai ales în critica pe care o face lui Bossuet, care în al său *Discours sur l'histoire universelle* - un adevărat imn al catolicismului - i-a tratat cu prea mult dispreț pe arabi și a trecut în grabă peste marile civilizații orientale³³. În timp ce Montesquieu se limita să evidențieze caracterul negativ al creștinismului, fără a preamări prea mult religiile orientale, Voltaire afirmă explicit superioritatea religioasă și morală a popoarelor orientale. Și același discurs este valabil și în plan politic: pentru Voltaire, în Europa binele public nu este mereu urmărit, cum se întâmplă de exemplu în China³⁴. Dar ca și la Montesquieu, și la Voltaire Europa își ia revanșa prin științe și arte, adică în plan cultural. În timp ce alte popoare, mai avansate în epocile antice, s-au oprit la un moment dat, nereușind să mai progreseze, europenii au continuat să avanseze. La baza acestei teorii se află fără îndoială conceptul progresului. Dar nu ne găsim doar în fața progresului științific; Voltaire este un om de cultură, mai puțin sensibil decât Montesquieu față de politică: Europa sa se prezintă astfel pentru că este patria recentei dezvoltări științifice, dar și a unei tradiții artistice-literare neegalate. În acest sens sunt exemplare cuvintele sale:

Tous les temps ont produit des héros et des politiques: tous les peuples ont éprouvés des révolutions: toutes les histoires sont presque égales pour qui ne veut mettre que des faits dans sa mémoire. Mais quiconque pense, et, ce qui est encore plus rare, quiconque a du goût, ne compte que quatre siècles dans l'histoire du

³² Idem, *Esprit des lois*, cartea XXI, cap. XXI, Firmin Didot, Paris 1862, p. 316.

³³ J. B. Bossuet, *Discours sur l'histoire universelle*, Charpentier, Paris 1844.

³⁴ Trebuie subliniat faptul că critica Ilumiiniștilor la adresa politicii europene nu este îndreptată împotriva principiilor, ci mai cu seamă realizărilor practice a acestora. Ostilitatea iluministă se îndreaptă împotriva Statului absolutist pe modelul celui realizat de Ludovic al XIV-lea, căruia i se opune doctrina liberal-constituțională (Montesquieu) sau cea a absolutismului iluminat (Voltaire).

*monde. Ces quatre âges heureux sont ceux où les arts ont été perfectionnés, et-qui, servant d'époque à la grandeur de l'esprit humain, sont l'exemple de la postérité*³⁵.

Și aceste patru vârste (perioada de la Pericle la Alexandru cel Mare, epoca lui Cezar și a lui Augustus, Epoca Renașterii, secolul lui Ludovic al XIV-lea) sunt patru epoci în întregime europene. Toată admirația pentru morala chineză, pentru marile fapte ale arabilor, întregul spirit antieuropean, nu fac decât să demonstreze că Europa este, în realitate, cea care conduce umanitatea. În gândirea lui Voltaire, Europa apare, înainte de toate, unită din punct de vedere cultural:

*On a vu un république littéraire établie insensiblement dans l'Europe, malgré les guerres et malgré les religions différentes. Toutes les sciences, tous les arts ont reçu ainsi des secours mutuels: les académies ont formé cette république, L'Italie et la Russie ont été unies par les lettres. L'Anglais, l'Allemand, le Français allaient étudier à Leyde... les véritables savants dans chaque genre ont resserré les liens de cette grande société des esprits répandu partout, et partout indépendante. Cette correspondance dure encore; elle est une des consolations des maux que l'ambition et la politique répandent sur la terre*³⁶.

Dar el nu vede numai unitatea culturală, ci și pe cea politică a Europei:

*Il y avait déjà de longtemps qu'on pouvait regarder l'Europe chrétienne (à la Russie près), comme une espèce de grande république partagée en plusieurs États, les uns monarchiques, les autres mixtes; ceux-ci aristocratiques, ceux-là populaires, mais tous correspondant les uns avec les autres; tous ayant un même fond de religion, quoique divisés en plusieurs sectes; tous ayant les mêmes principes de droit public et de politique, inconnus dans les autre parties du monde*³⁷.

Cu toate acestea, Voltaire se raportează la aspectul politic în manieră mai puțin intensă decât Montesquieu; cu el se desăvârșește acel proces de europenizare culturală care deja în secolul al XVI-lea se regăsește în profunzime și la Erasmus. Astfel, Europa apare cu o fizionomie proprie în cadrul cosmopolitismului voltairian. În gândirea sa tot ceea ce este legat de natura umană, este aceeași oriunde, dar tot ceea ce depinde de ceea ce el numește „obicei” este diferit; astfel, din comparația dintre diferitele populații, apare particularitatea Europei, cu propriile caracteristici politice, culturale, sociale.

Dacă Voltaire, ce își menține preferințele pentru republica literară, recunoaște că ea reprezintă o unitate politică, abatele Mably insistă pe sistemul

³⁵ Voltaire, *Siècle de Louis XIV*, cit., „Introduction”, pp. 1-2.

³⁶ *Ibidem*, cap. XXXIV, pp. 456-457.

³⁷ *Ibidem*, cap. II, p. 6.

politic și găsește o „*correspondance continuelle*” care leagă toate popoarele europene; în viziunea sa, Europa reprezintă, începând cu secolul al XVI-lea, un întreg politic în care fiecare parte este legată de alta printr-o reciprocă și continuă influență³⁸. Așa cum se vede, nu sunt doar câțiva mari autori cei care schițează imaginea Europei, ci întreaga comunitate intelectuală, am putea spune în termeni mai actuali că opinia publică este cea care își însușește această imagine, care va rămâne de atunci mereu vie.

Dar tocmai când europenismul se afirmă cu atâta forță și claritate, încep să apară glasuri potrivnice. Începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se dezvoltă ideea de națiune, care înseamnă afirmarea particularului împotriva generalului, a individualității împotriva universalului³⁹; și tocmai pentru că se tem că universalitatea ar putea să sufocă individualitatea, deseori se găsesc printre susținătorii ideei de națiune puternice luări de poziție polemice împotriva europenismului.

Exemplar în acest sens este Jean-Jacques Rousseau: fiind împotriva uniformizării obiceiurilor și a ideilor, a tot ceea ce poate diminua sau sufoca personalitatea fiecărui popor, el nu poate fi decât împotriva europenismului lui Voltaire și Montesquieu. În acest sens este exemplară această pagină a sa:

Il n'y a plus aujourd'hui des François, d'Allemands, d'Espagnols, d'Anglois même; il n'y a que des Européens. Tous ont les mêmes goûts, les mêmes passions, les mêmes mœurs, parce qu'aucun n'a reçu de formes nationales par une institution particulière. Tous, dans les mêmes circonstances, feront les mêmes choses...; ils n'ont d'ambition que pour le luxe, ils n'ont de passion que celle de l'or: sûrs d'avoir avec lui tout ce qui les tente, tous se vendront au premier qui voudra les payer. Que leur importe à quel maître ils obéissent, de quel État ils suivent les lois? pourvu qu'ils trouvent de l'argent à voler et des femmes à corrompre, ils sont partout dans leur pays⁴⁰.

Desigur, Rousseau nu poate nega realitatea, nu poate să nu recunoască faptul că Europa este o unitate civilă:

toutes les puissances de l'Europe forment entre elles une sorte de système qui les unit par une même religion, par un même droit des gens, par les mœurs, par les

³⁸ G. Bonnot de Mably, „Principes des negociations, pour servir d'introduction au droit public de l'Europe, fondé sur les traités”, în *Collection complète des œuvres de l'Abbé de Mably*, t. V, Desbriere, Paris 1794-1795.

³⁹ Cfr. F. Chabod, *L'idea di nazione*, Roma/Bari, Laterza, 2002; E. J. Hobsbawm, *Nazioni e nazionalismo dal 1780. Programma, mito, realtà*, Einaudi, Torino 1991; S. Nicoară, *La nazione moderna. Miti, simboli, ideologie*, Periferia, Cosenza/Roma 2007.

⁴⁰ J.-J. Rousseau, „Considerations sur le gouvernement de la Pologne”, cap. III, în *Œuvres complètes de Jean-Jacques Rousseau*, t. III, Lahure, Paris 1856, p. 9.

*lettres, par le commerce, et par une sort d'équilibre qui est l'effet nécessaire de tout cela... Toutes ces causes réunies forment de l'Europe, non-seulement, comme l'Asie ou l'Afrique, une idéale collection de peuples qui n'ont de commun qu'un nom, mais une société réelle qui a sa religion, ses mœurs, ses costumes, et même ses lois, dont aucun des peuples qui la composent ne peut s'écarter sans causer aussitôt des troubles*⁴¹.

Această „societate reală”, care deosebește Europa de celelalte continente, are defectele sale, și mai cu seamă acela de a uniformiza în manieră excesivă viața, de a sacrifica originalitatea, personalitatea fiecărui popor; din această cauză Rousseau nu se mulțumește cu sistemul echilibrului, pe care el îl definește ca pe un „angajament social imperfect” capabil doar să o mențină în picioare între diferitele agitațiuni pe care le crează, și închipuie o organizație internațională pe baze federale, care să transforme Europa într-un „adevărat corp politic”.

Națiunea ca și conștiință, și nu ca o simplă manifestare etno-lingvistică cum fusese în Evul Mediu, se prezintă deci istoriei, revendicându-și locul și amenințând astfel cu spargerea sensul unității europene. Dar chiar și prin înflăcăarea pasiunii naționale, echivalentă în acest moment istoric cu libertate, sentimentul unității europene, adică a unei comunități de cultură, de moduri de a trăi, de principii, nu dispare de tot. Tipic reprezentant al acestui curent este Novalis; ostil europenismului iluministilor, el se îndreaptă cu nostalgie către acele: «frumoase, splendide timpuri în care Europa era un pământ creștin, în care o unică Creștinătate locuia în această parte de lume; și un unic interes comun unea cele mai îndepărtate provincii ale acestui vast regat spiritual»⁴². În opinia lui Novalis, a fost Reforma cea care a pus punct creștinismului și a dat naștere Europei filosofilor, ale cărei rezultate au fost războaiele care au însângerat continentul; pentru a pune capăt acestora nu rămâne decât întoarcerea la religie. Ceea ce e important de subliniat, pentru că reprezintă un preludiu al atitudinii romantice, nu e atât visul restaurării creștinătății de natură medievală, cât mai cu seamă reevaluarea Evului Mediu. Ne găsim deci la polul opus viziunii lui Voltaire, goticul nu merită dispreț, ci admirație; și tocmai aceasta este una dintre caracteristicile fundamentale care disting ideea despre o Europă romantică de cea iluministă.

O a doua diferență substanțială între cele două concepții poate fi căutată în raportul care se instituie între Europa însași și națiuni; pe de o parte găsim viziunea conservatorilor, conduși de Metternich și care, în tentativa de a se

⁴¹ Idem, „Extrait du projet perpetuelle de M. l'abbé de Saint-Pierre”, în *Ceuvres complètes de Jean-Jacques Rousseau*, Dupont, Paris 1823, pp. 408-412 *passim*.

⁴² Cit. în M. Ricceri, *Il cammino dell'idea d'Europa*, Rubbettino, Soveria Mannelli 2005, p. 119.

opune superputerii Franței napoleonice, se întorc la principiile secolului al XVIII-lea, la sistemul bazat pe principiul echilibrului. Luându-l drept exemplu pe Metternich, se poate observa că el privește Europa ca pe o patrie, iar europenismul său este tipic secolului al XVIII-lea. În viziunea sa, fiecare Stat are, dincolo de interesele sale particulare, și interese comune, și ceea ce caracterizează lumea modernă în raport cu cea antică este tendința Statelor de a se apropia și de a forma un corp social unitar⁴³. Ne găsim, desigur, în fața unui europenism politic și conservator, destinat să aibă o soartă lungă până în secolul al XX-lea. Un astfel de europenism înseamnă repudierea principiului naționalității, și deci apare evident cum, pe această cale, națiunea nu s-ar fi conciliat niciodată cu Europa.

O astfel de conciliere vine din parte celui care reprezintă *nemesis* lui Metternich, adică Giuseppe Mazzini. În gândirea sa, națiunea și patria se află în strânsă legătură cu umanitatea; națiunea nu este un obiectiv în sine, ci un mijloc necesar pentru a putea împlini scopul suprem reprezentat de umanitate. Astfel, pornind de la cultul națiunii, Mazzini ajunge să teoretizeze un nou concept de Europa: visul său nu se oprește la Italia, el cuprinde și Europa, și alături de „Tânăra Italie” înființează și „Tânăra Europă”. Importantă este armonizarea națiunilor pentru urmărirea scopului comun, iar în acest sens este necesară contribuția tuturor popoarelor; fiecare popor a primit din partea lui Dumnezeu o misiune istorică pe care este chemat să o îndeplinească, iar misiunea națiunii italiene este cea de a începe revoluția popoarelor împotriva tiraniei Vechiului Regim; vorbind despre răscoala din Savoia din anul 1834, Mazzini spune tinerilor italieni:

*L'insurrezione della Savoia, se un tradimento... non l'annientava al suo nascere, era l'insurrezione italiana - un programma Europeo dato e sviluppato a un tempo - una bandiera di popolo vincitore in Italia; e dietro a quella le bandiere d'altri popoli, e il pensiero di un secolo svolto, e la parola d'un'epoca escita d'Italia*⁴⁴.

Și mai încolo adaugă:

... il pensiero che l'Italia rinsavita degli antichi errori, medita sorgere, e sorgere anche di mezzo al silenzio comune, ha toccato i confini della realtà, e s'è fatto credenza fra gli stranieri...; e su quella bandiera sorretta da mani italiane era scritta una fede che riassume tutta intera la scienza del presente e la religione dell'avvenire - da quella bandiera che nessuna fratellanza ha innalzato finora, raggiava la missione

⁴³ A. Béthouart, *Metternich et l'Europe*, Perrin, Paris 1979.

⁴⁴ G. Mazzini, „Alla gioventù italiana”, in *Scritti editi e inediti di Giuseppe Mazzini*, G. Daelli, Milano 1862, vol. III, p. 299.

*Italiana in Europa - e intorno a quella bandiera... si raccolsero, come rappresentanti le razze accorrenti alla Santa Crociata dell'umanità, Polacchi, Tedeschi, Francesi e Svizzeri, stretti con noi a un patto d'amore che sopravvissuto all'impresa, ha posto la prima pietra del futuro edificio; ha dato battesimo alla Giovine Europa*⁴⁵.

Și Mazzini nu este o voce izolată: chiar dacă teoria sa este cea mai completă, ea nu este cu totul nouă. El este poate cel mai înalt reprezentant al unui mare curent european care încearcă să armonizeze drepturile fiecărei națiuni și cele ale unei comunități mai largi numită Europa.

În secolul al XIX-lea se produce însă și o altă evoluție a ideei de Europa. Secolul al XVIII-lea a precizat fizionomia morală a Europei, fără se fie precizat și modul în care ea s-a constituit. Începând cu acest moment, în schimb, se va cerceta în trecut momentul și felul în care aportul fiecărei națiuni a fost dat; și elementul care crește tot mai mult este aprecierea istorică, ce câștigă o importanță pe care nu a avut-o niciodată în trecut. Este cazul, printre alți, al istoricului francez François Guizot; el vrea să scrie istoria civilizației europene, pentru că «il est évident qu'il y a une civilisation européenne; qu'une certaine unité éclate dans la civilisation des diverses États de l'Europe»⁴⁶. Guizot reia motivele Europei secolului al XVIII-lea, și mai cu seamă cele culturale și morale deja schițate de Voltaire; secolul al XIX-lea acceptă deci din plin afirmația secolului precedent pentru care Europa este o unitate civilă. Dar această unitate nu poate fi căutată în istorie doar prin una dintre componentele sale:

*Si elle a de l'unité, sa variété n'en est pas moins prodigieuse; elle ne c'est développée toute entière dans aucun pays spécial. Les traits de sa physionomie sont épars: il faut chercher, tantôt en France, tantôt en Angleterre, tantôt en Allemagne, tantôt en Espagne, les éléments de son histoire*⁴⁷.

Aici se află noutatea pe care Romanticismul o aduce conștiinței europene. Și în secolul al XVIII-lea s-a făcut trimitere la contribuția diferitelor națiuni la formarea civilizației europene, dar nici un accent nu a fost pus asupra dezvoltării istorice, și acesta deoarece pentru iluminiști națiunea nu era încă acea mare personalitate morală și spirituală care va deveni pentru romantici⁴⁸. Din punctul de vedere romantic, civilizația europeană poate să existe în măsura în care au existat și există diferite civilizații naționale, fiecare dintre ele

⁴⁵ *Ivi*, p. 300.

⁴⁶ F. Guizot, *Histoire générale de la civilisation en Europe, depuis la chute de l'Empire Romain jusqu'à la Révolution Française*, Meline, Cans et Co., Bruxelles 1851, p. 5.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ C. Schmitt, *Political Romanticism*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge/London 1986.

capabilă să dea o contribuție specifică; se încheie astfel unirea dintre particular și general. Faptul caracteristic pentru Guizot este că și Grecia clasică, și Roma antică sunt puse în legătură cu civilizațiile asiatice. Opoziția nu mai este numai între Asia antică și modernă și Europa, ci între lumea antică și Europa modernă. În același timp se produce o deplină reevaluare a Evului Mediu, considerat momentul de naștere al civilizației europene moderne.

Menținând deci conceptul secolului al XVIII-lea al unității civilizației europene, aceasta se prezintă împărțită într-o multitudine de caractere care permit exaltarea unității europene și particularitățile fiecărei civilizații naționale. Din acest punct de vedere, toate națiunile contribuie, fiecare în felul său, la crearea civilizației europene; pe de altă parte, deși nici o națiune nu poate pretinde că a creat ea singură această civilizație comună, sunt unele care au dat mai mult decât altele și care rezumă mai bine caracterul general al Europei. Ne găsim deci în fața „primatului” unei națiuni asupra celeilalte; acest element se regăsește la De Maistre, exaltatorul primatului francez, și în Novalis și Schiller, ce au susținut virtuțile germane. Tezei pe larg susținută de primatul francez i-a răspuns Mazzini prin conceptul de „inițiativă italiană” pe care l-am văzut exprimat mai sus. Și lui Mazzini îi va urma Gioberti, care va proclama deschis primatul moral și civil al Italiei⁴⁹. Națiunea și misiunea națională constituie deci nota caracteristică pe care Romantismul o introduce în cadrul ideii de Europa care a fost creată de secolul al XVIII-lea.

Climatul se schimbă însă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului următor. Dezvoltările naționalismului mută atenția de la ansamblul Europa, la particular, adică la națiunea de sine stătătoare; și este bine știut cum naturala evoluție a acestora au fost cele două războaie mondiale și pierderea oricărei centralități a Europei. În ciuda acestor fapte, unele spirite iluminate au înțeles, încă de la sfârșitul primului război mondial, că epoca Statelor-națiune se terminase, sau mai bine spus că ea trebuia să se termine cât mai repede pentru a asigura umanității o perioadă cât mai lungă de pace. Aceste voci rămân, însă, neascultate. Deși pe plan internațional este acceptată propunerea președintelui american Woodrow Wilson de a crea o instituție supranațională menită să evite noi izbucniri precum cea care, în 1914, aruncase lumea în haos, primul război mondial înseamnă afirmarea definitivă a Statelor naționale pe seamă marilor Imperii plurinaționale, definitiv condamnate la dispariție. Pe de altă parte, *shock*-ul provocat de noul război modern, industrializat și de masă, distrugător dincolo de orice așteptare, produce și un nou val europenist, care asume însă caracteristici noi. Până acum,

⁴⁹ V. Gioberti, *Del primato morale e civile degli italiani*, t. II, Del Vaglio, Napoli 1862.

orice discuție privind ideea de Europa a rămas la un nivel pur teoretic; chiar și proiectul lui Kant pentru o pace perpetuă nu este decât un exercițiu intelectual, fără implicații concrete, adică politice. Singurul, Mazzini încearcă să dea viața unui organism cu adevărat politic - Tânăra Europa - destinat să adune popoarele europene împotriva Statelor tiranice, dar vremurile nu sunt propice, și proiectul de fapt se prăbușește fără să ofere soluții concrete. În perioada interbelică, dimpotrivă, apar primele mișcări europeniste concrete; prima idee în acest sens se poate regăsi la Nicholaus Coudenhove-Kalergi, susținător al ideii de Europa unită, cel care va inspira prin opera sa *Pan-europa*⁵⁰ proiectul de unificare continentală propus de primul ministru francez Aristide Briand în fața Adunării Ligii Națiunilor. Încă o dată, însă, Europa se dovedește nepregătită pentru o astfel de evoluție. Există cu siguranță un sentiment de diferențiere față de alte realități, care între timp au început să apară pe scena internațională, precum Statele Unite ale Americii, Uniunea Sovietică și Japonia. Dar Marea criză economică din 1929 aruncă din nou Europa în haosul particularismelor. Fiecare stat încearcă să răspundă la noile provocări economice închizând propriile granițe, recurgând di nou la naționalism și, pe plan economic, la politici de tip protecționist și autarhic. Va trebui un nou conflict de proporții pentru ca Europa unită să se pună în mișcare.

Prin distrugerea vieților omenești și a valorilor materiale și morale, cel de al doilea război mondial relansează ideea europenistă. Personaje precum Winston Churchill, Jean Monnet, Robert Schumann, Konrad Adenauer și, pentru Italia, Luigi Einaudi, Alcide De Gasperi, Altiero Spinelli, Ernesto Rossi, au împărtășit, chiar dacă de pe poziții diferite și nu de puține ori aflate în conflict, ideea conform căreia doar dispariția sau măcar limitarea puterilor statelor naționale ar putea evita izbucnirea de noi conflicte similare sau mai distructive decât cel care se încheiase. Tragedia celui de-al doilea război mondial a renăscut mai puternic decât în trecut sentimentul necesității unei uniuni europene, și nu întâmplător apare tocmai atunci primul adevărat manifestul politic al Europei unite, așa-zisul *Manifest de la Ventotene*, redactat de Spinelli și Rossi în izolarea lagărelor fasciste⁵¹. Războiul rece, apoi, întărește această conștiință din moment ce, între cele două blocuri aflate în opoziție, Europa - dar este vorba despre Europa occidentală de această dată, pentru că partea ei orientală este aservită puterii sovietice, cum strigă Grigore Gafencu la

⁵⁰ R. N. Coudenhove-Kalergi, *Pan-Europa*, PUF, Paris 1923.

⁵¹ A. Spinelli - E. Rossi, *Il Manifesto di Ventotene*, con una prefazione di Eugenio Colorni, Mondadori, Milano 2006.

Congresul Europei de la Haga din mai 1948 - risca să dispară dacă nu geografic, cu siguranță din punct de vedere politic și moral⁵².

⁵² Cfr. *Congress of Europe / Congrès de l'Europe (May/Mai 1948)*, Council of Europe, Strasbourg 1999, pp. 23-27.

REPREZENTANȚA MUNCITORILOR ÎN CONSTRUCȚIA EUROPEI SOCIALE (1950-1974)

ANDREA CIAMPANI

O mai mare înțelegere istorică a proceselor care au condus la realizarea unei reprezentanțe europene a sindicatelor muncitorilor este astăzi necesară nu doar pentru a delimita evoluția asociaționismului muncitoresc, ci pentru a evidenția înaintarea întortocheată și uneori contradictorie a însuși drumului integrării europene. Mai mult, o deplină conștiință a profunzimii unor astfel de aspecte, poate contribui la a evalua în mod adecvat resursele (și contradicțiile) rolului pe care însuși Uniunea Europeană pare a dori să și-l croiască în cadrul relațiilor internaționale ale actualei globalizări¹. Semnificația experienței sindicale europene a ultimilor cincizeci de ani, de fapt, a fost afectată de constituirea în 2006 a unei organizații sindicale mondiale, Confederația Internațională a Sindicatelor (CIS/ITUC), ce a luat naștere din unificarea sindicatelor libere și democratice, atât de factură laburistă și socialistă cât și de tradiție social-creștină, după prăbușirea regimurilor susținute de Uniunea Sovietică și epuizarea forței ideologice a culturii sindicale comuniste. De fapt, prin acest eveniment, care încheie o epocă a istoriei sindicale, nu e dificil să observăm reînnoirea organizațiilor precedente nașterii Confederației Europene a Sindicatelor/European Trade Union Confederation (CES/ETUC)² datorată

¹ Avem aici oportunitatea de a relua liniile fundamentale și reflexiile maturizate într-o plurienală cercetare istorică asupra actorilor sociali europeni care au susținut o recentă propunere metodologică (în conferința *Italia și dimensiunea socială în integrarea europeană (1950-1992)*, desfășurată în martie 2007) și istoriografică (în conferința *1957-2007: un bilanț istoriografic asupra jumătate de secol de experiență italiană în construcția europeană*, desfășurat în mai 2007).

² Cfr. între numeroasele lucrări: K. Abbott, *The European Trade Union Confederation: The Political Development of an European Pressure Group*, Cambridge University Press, Cambridge 1994; C. Gobin, *L'Europe syndicale. Entre désir et réalité. Essai sur le syndicalisme et la construction européenne à l'aube du XXI siècle*, Labor, Bruxelles 1997; J. E. Dølvik, *An emerging island? Etuc, social dialogue and the europeanisation of the trade unions in the 1990s*, ETUI, Bruxelles 1999; J. Degimbe, *La politique sociale européenne. Du traité d'Amsterdam*, Ise,

complexului parcurs care, între 1973 și 1974, a condus pentru prima oară la unirea într-o confederație internațională a sindicatelor europene care aderau și la două confederații distincte pe plan mondial, Confederația Internațională a Sindicatelor Libere/International Confederation of Free Trade Unions (CISL/ICFTU)³ și Confederația Mondială a Muncii/Confederation Mondial du Travail (CML/CMT)⁴. Acela care va reflecta asupra istoriei nou născutei confederații internaționale, de altfel, va putea ușor să evidențieze rolul jucat de sindicalismul european și italian în dificila negociere între multiplele interese geografice și expresii culturale a diferiților actori sociali⁵. Pe de altă parte se poate surprinde în originile acestei experiențe sindicale o problemă care-și explică acțiunea sa în actuala multitudine a planurilor sistemului relațiilor internaționale globale, care se poate referi și la o dificultate de realizare a proiectelor reprezentării sindicale europene în totalitatea ei.

În orice caz, istoriografia a făcut să apară în dezbaterea publică oportunitatea de a considera dubla legătură care unește destinul procesului de europeanizare și sindicalismul european⁶. De fapt, cunoaștem bine cum istoria integrării europene a influențat evoluția sindicatelor europene, astfel încât le-a permis să obțină o identitate organizativă proprie⁷. În același timp ne apare tot mai clar absoluta importanță pe care a primit-o participarea sindicatelor Țărilor membre, mai întâi la Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului (CECA), și apoi la Comunitatea Economică europeană (CEE) și în sfârșit la Uniunea Europeană (UE), schițând în acest fel fața acelei „Europe sociale” care

Bruxelles 1999; C. Savoini, *Con la Cisl verso l'Europa sociale*, sub îngrijirea lui L. Longo, Edizioni Lavoro, Roma 2000; cfr. și A. Ciampani, *European trade unions from internationalism to social actors in global society*, în J. Hoffman (ed. by), *The solidarity dilemma: globalisation. Europeanisation and the trade unions*, ETUI, Bruxelles 2002. Cfr. pentru o viziune globală A. Ciampani - E. Gabaglio, *L'Europa sociale e la Confederazione Europea dei Sindacati*, prefață de J. Delors, Bologna, il Mulino 2010.

³ Cfr. A. Carew et alii, *The Internatioanl Confederation of Free Trade unions*, Lang, Berna 2000; vezi și E. Friso, *Sindacalista in un mondo ingiusto*, Edizioni Lavoro, Roma 2000 (acum și *Occupation: Internatioanl trade unionist. Struggling for justice in a global world*, ETUI, Bruxelles 2001).

⁴ Pentru toți cfr. P. Pasture, *Histoire du Syndicalisme Chretien International. Le difficile recherche d'une troisième voie*, L'Harmattan, Paris 1999.

⁵ O semnificativă contribuție în acest context a fost oferită de însuși Emilio Gabaglio, după ieșirea sa din CES/ETUC în 2003.

⁶ Cfr. recenta temă monografică din „Sindacalismo. Rivista di studi sulla rappresentanza del lavoro nella società globale”, dedicată studiului *L'Europa cambia il sindacato, il sindacato cambia l'Europa*, n. 5, II (2009).

⁷ V. Saba, „L'integrazione europea e i sindacati”, în H. Rainero (a cura di), *Storia dell'integrazione europea*, vol. I, *L'integrazione europea dalle origini alla nascita della CEE*, Marzorati, Roma 1997, pp. 671-703.

reprezintă un aspect, dacă nu principalul, al recentei atractivități a reglementării sociale europene în dinamica globalizării⁸.

Prezența organizată a sindicatelor la începutul procesului de integrare europeană și în Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului. Centralitatea problemei sociale în drumul integrării europene apărea însuși promotorilor inițiatului proces, ca evidentă. Este suficient să amintim cum încă în iulie 1950 s-a ținut la Roma o „Conferință socială” a Mișcării europene, susținută de Ligue européenne de coopération économique, de Mouvement liberal pour l'Europe unie, de Mouvement socialiste pour les Etats-Unis d'Europe, și de gruparea creștin-democratică a Les Nouvelles Equipes Internationales: la întâlnire, la care au participat mulți dintre protagoniștii viitoarei alternanțe comunitare s-au discutat finalitățile sociale ale construcției europene, pasajele critice în planul social ale realizării pieței europene, modalitățile care ar fi putut conduce la schișarea unei eventuale liberalizări a mișcărilor persoanelor⁹.

Vara anului 1950 a fost un moment decisiv și pentru sindicatele trimise să îndeplinească unele alegeri fundamentale pentru dezvoltarea țărilor Europei occidentale, în timp ce sindicatele oficiale legate de guvernele comuniste ale Europei orientale se opuneau integrării europene datorită unei opțiuni politice și ideologice ce s-a realizat la Praga, unde se instalase atât cât rămânea din FSM/WFTU, organizația sindicală mondială dominată de sovietici. Sindicatele „libere” și cele creștine erau împinse să reflecteze asupra liniilor de europenizare sub o dublă presiune. Cu siguranță ele percepeau exigența de a verifica oportunitățile pe care drumul spre integrarea în Europa occidentală, în cadrul politic al comunității atlantice îl puteau oferi lor, pentru o reechilibrare în favoarea forțelor sindicale naționale, acel proces de formare a deciziilor economico-sociale care erau în mâinile partidelor politice și Statelor. Pe de altă parte atrăgea atenția, exigența de a amplifica sfera de acțiune a mișcării sindicale în relațiile internaționale, pentru a putea astfel mai bine să corespundă obligațiilor moderne pentru tutela muncitorilor. Într-o viziune tot mai largă asupra îndatoririlor sindicatului într-o societate avansată industrial, era în creștere percepția importanței absolute a interdependenței între planurile de acțiune socială, economică și politică a procesului de europenizare.

⁸ Cfr., pentru o preliminară delimitare metodologică a temei, A. Ciampani, „La politica sociale europea come problema storico”, în L. Tosi (a cura di), *L'Italia e la dimensione sociale nell'integrazione europea (1950-1992)*, CEDAM, Padova 2008, pp. 2-7.

⁹ A. Ciampani, „Il movimento sindacale europeo per la democrazia: dagli anni Cinquanta una riflessione per il presente”, în J.-D. Durand (a cura di), *Les Nouvelles Equipes Internationales. Un movimento cristiano per una nuova Europa*, Rubbettino, Soveria Mannelli, pp. 187-206.

Nu trebuie deci să ne surprindă a vedea sindicatele din ORE/ERO din cele șase țări care au aderat la „Planul Schuman” de a înainta cererea de participare la tratativele pentru nașterea CECA, făcând legătura cu existența unui grup de negociatori cu referire la chestiunile de salar și mână de lucru¹⁰. Participarea sindicală la negocieri a avut ca rezultat impunerea acelei caracteristici sociale pentru comunitatea în formare și pe care o va dezvolta Europa comunitară. Pentru a evita reconstituiri aproximative și neînțelegeri cu privire la dinamica socială a procesului de integrare europeană, deci, este întotdeauna oportun să reamintim importanța asumării din partea reprezentanței sociale a problemelor conexe la construcția acelei particulare realități supranaționale care a fost CECA¹¹.

Textul Tratatelor semnat la 18 aprilie 1951, conținea unele pasaje foarte semnificative care poate e bine să ni le reamintim încă odată chiar și sintetic. Art. 2 al tratatului CECA conținea germenul de la care se va dezvolta, nu fără contradicții, dinamica socială exprimată de succesivele tratate europene. Comunitatea supranațională în curs de constituire își propunea de fapt «să contribuie în armonie cu economia generală a Statelor membre și în virtutea instaurării unei piețe comune... la expansiunea economică, la creșterea locurilor de muncă și la îmbunătățirea nivelului de viață a Statelor membre». Era percepția faptului că atingerea unui asemenea obiectiv era permisă printr-o «introducere progresivă de condiții» care oricum trebuiau să conducă la o «mai rațională participare a producției cu un nivel de productivitate mai ridicat, protejând în același timp continuitatea angajărilor și evitând nașterea, în economiile Statelor membre, de perturbări fundamentale persistente»¹².

Caracterul social al procesului de integrare europeană, de fapt, a fost încredințat în declarația exprimată într-o formă generică, dar puternic implicată (conținută în art. III) care obliga comunitatea «să promoveze îmbunătățirea condițiilor de viață și de muncă ale mâinii de lucru, permițând egalizarea în evoluție, în fiecare din cele două industrii pentru care ea are competența». De la această etapă derivă includerea în Tratat a cap. III dedicat „Dispozițiilor economice și sociale”. În ele se prefigurau procesele de

¹⁰ Cfr. și F. Serra, „Alcune osservazioni sulla presenza della rappresentanza degli interessi nella delegazione italiana al Piano Schuman”, în A. Ciampani (a cura di), *L'Altra via per l'Europa. Forze sociali e organizzazione degli interessi nell'integrazione europea (1947-1957)*, FrancoAngeli, Milano 1995, pp. 127-138.

¹¹ Cfr. R. Ranieri - L. Tosi (a cura di), *La Comunità europea del carbone e dell'acciaio (1952-2002). Gli esiti del Trattato in Europa e in Italia*, Cedam, Padova 2004. Mai general D. Spierenburg - R. Poidevin, *Histoire de la Haute Autorité de la CECA: une expérience supranationale*, Bruylant, Bruxelles 1993.

¹² Textul tratatului în *Introduzione ai problemi europei*, Icas, Roma 1955, pp. 291-322.

consultare și schimb de informații între Comunitate și asociațiile de producători, muncitori și consumatori (artt. 46-48) și se stabileau norme pentru încurajarea îmbunătățirii condițiilor de siguranță a muncii (art. 55). Totodată se prevedea ca în cazul reducerii mâinii de lucru ca urmare a constituirii CECA, utilizarea fondurilor Înaltei Autorități să se îndrepte pentru «programe de creare de noi activități economice sănătoase care pot să asigure reimplicarea productivă a mâinii de lucru rămasă disponibilă», pentru «a contribui la alocarea de indemnizații care să permită mâinii de lucru să aștepte să fie redistribuită», pentru «finanțări ale reeducării profesionale a muncitorilor îndrumați să-și schimbe locul de muncă» (art. 56)¹³. Dacă se consideră, în sfârșit, ce anume a rezultat din negocierile articolelor 68 și 69 privind „salarii și mișcări ale mâinii de lucru”, este ușor să se observe relevanța caracterului social al CECA pentru impunerea de posibile intervenții în politica socială și în ocuparea forței de muncă într-un context comunitar¹⁴.

Bazele Europei sociale, dealtfel, nu erau fixate principial în litera unor componente ale Tratatului cât în adeziunea sindicatelor la perspectivele procesului de integrare și în acceptarea prezenței lor, distinctă de cea politică, la diferitele nivele ale evoluției acelei instituții, din caracterul economic și social reprezentat în CECA¹⁵. O astfel de prezență se regăsea în constituirea unui Comitet Consultativ pe lângă Înalta Autoritate compus dintr-o reprezentanță tripartită care cuprindea în număr egal «producătorii, muncitorii, consumatorii și comercianții» (artt. 18-19). În realitate, o asemenea dimensiune formală se baza pe o tot mai solidă adeziune „politică” a unor sindicaliști și dintre cei liberi, în particular, președintele Paul Finet a fost numit în 1952 vicepreședinte al Înaltei Autorități a CECA, alături de președintele Jean Monnet.

Dincolo de procesele de actualizare a intervențiilor socio-economice prevăzute de normele comunitare¹⁶, profunzimea și amploarea reflexiilor asupra evoluției reprezentării sociale înfăptuite în favoarea integrării europene au alimentat în unele sindicate ale sindicalismului „liber”, care de puțin timp erau dotate cu un organism experimental de coordonare europeană, o alegere

¹³ Vezi L. Mechi, *Le politiche sociali della CECA*, în R. Ranieri – L. Tosi (a cura di), *op. cit.*, p. 105 și următoarele.

¹⁴ În general asupra caracterului social al CECA cfr. E. Gabellieri, *Gli strumenti di politica sociale nel trattato della Comunità europea del carbone e dell'acciaio*, în R. Ranieri – L. Tosi (a cura di), *op. cit.*, p. 374 și următoarele.

¹⁵ Cfr. V. Saba, „L'integrazione europea e i sindacati”, în R. H. Rainero (a cura di), *Storia dell'integrazione europea*, vol I, Marzorati, Roma 1997, pp. 671-703.

¹⁶ L. Mechi, *Il ricollocamento dei lavoratori licenziati nei primi anni di attività della CECA*, în „Annali della Fondazione Giulio Pastore”, 1997/1998, FrancoAngeli, Milano 2000, pp. 77-136.

curajoasă în favoarea unificării piețelor. A fost și meritul președintelui Monnet care a făcut în așa fel ca acesta să se lege de procesul de unificare politică a Statelor; în prima jumătate a anilor '50 obiectivele economico-sociale naționale ale unor sindicate au sfârșit prin a se întâlni cu o fermă orientare europeistă.

În acest sens s-a orientat, spre exemplu, acțiunea din partea CISL în Italia¹⁷, chiar de la fondarea în ORE/ERO la care s-a alăturat în 1951 o UIL sensibilă chemărilor din parte socialismului european sau al laburiștilor anglo-saxoni, diferit de Partidul Socialist Italian legat de PCI în lupta politică națională¹⁸. După contradictoria confruntare sindicală între cele două confederații pentru reconstrucția economică a Italiei centriste, în sfârșit participarea lui CISL și UIL la organismele sindicale europene și internaționale a sfârșit prin a face mai puțin aspru raportul lor în dinamica propriei țări. În timp ce CGIL se alinia la propaganda anticomunitară a PCI și a FSM/WFTU¹⁹, CISL a asumat o atitudine deschis europeistă aderând cu convingere mai întâi la conceptul lui Monnet ca președinte al CECA și apoi la însuși Comitetul Statele Unite al Europei²⁰. În acest sens sindicatul lui Pastore, în ianuarie 1951 a încercat să mărească în ORE/ERO participarea sindicală la organismele europene și a propus la cel de-al doilea congres al CISL/ICFTU (desfășurat la Milano în iulie următor) o moțiune în favoarea unificării economice a piețelor europene ca și condiție pentru ulterioare procese de dezvoltare a muncitorilor. O poziție care se insera în revendicarea unei «reprezentări adecvate a sindicatelor libere în momentul elaborării și executării oricărui program de dezvoltare economică și socială, pe plan național și internațional și pentru o reprezentare asemănătoare pe lângă toate organizațiile însărcinate cu elaborarea și executarea programelor»²¹. Alegerea europeistă a CISL se insera, deci, în interiorul unei strategii sindicale internaționale și cu adresă politică națională pentru Europa și în care desfășura un rol critic chiar și vis-a-vis de incertitudinile partidelor

¹⁷ Cfr. A. Ciampani, *La Cisl tra integrazione europea e mondializzazione, Profilo storico del sindacato nuovo nelle relazioni internazionali: dalla Conferenza di Londra al Trattato di Amsterdam*, Edizioni Lavoro, Roma 2000.

¹⁸ Pe această temă A. Ciampani, „I cleavages del sindacalismo italiano nella realtà internazionale”, în U. De Siervo - S. Guerrieri - A. Varsori (a cura di), *La prima legislatura repubblicana. Continuità e discontinuità nell'azione delle istituzioni*, vol. I, Carocci, Roma 2004, pp. 259-276.

¹⁹ Asupra lentului proces de deschidere către instituțiile comunitare a CGIL și PCI între anii '50 și '60, cfr. M. Maggiorani, *L'Europa degli altri. Comunisti italiani e integrazione europea (1957-1969)*, Carocci, Roma 1998.

²⁰ A. Varsori, „Jean Monnet e il Comitato d'azione per gli Stati Uniti d'Europa dalle origini al trattato di Roma”, în A. Ciampani (a cura di), *L'altra via per...*, cit., pp. 139-170.

²¹ Rezoluție a congresului din Milano a CISL/CFTU dedicată studiului *Sviluppo dei paesi insufficientemente sviluppati*, reluată în „Sindacalismo”, I (1951), 2-3, p. 94.

politice sau ale «tehnocraților, diplomaților și experților»²² care se bucurau de susținerea guvernelor²³ manifestându-se între cele mai active sindicate ale celor șase țări CECA în interiorul lui ORE/ERO.

Mai în general, în absența unei originale elaborări strategice internaționale a sindicalismului comunist occidental, sindicatele care susțineau unificarea piețelor europene au început să dezvolte în anii '50 un dublu nivel de acțiune. În timp ce, de fapt, se foloseau de inițiativele permise de tratat pentru a dezvolta prezența lor socială, ele tindeau să obțină la nivel european acel rol de participant la procesele de decizie care adesea era modificat pe plan național. În acest mod interesele și strategiile europene ale sindicatelor din ORE/ERO aderente la Înalta Autoritate, au început să concentreze o reprezentanță de interese economico-sociale tot mai distinctă de aceea din sindicalismul britanic sau scandinav.

Se delimitează, deci, o tot mai evidentă importanță a așa numitului „comitet al celor XXI” sindicate aderente la CECA și care în octombrie 1952 s-au adunat la Luxemburg la ceea ce poate fi considerat în esență «prima structura organizativă a unui adevărat sindicat european»²⁴. Se poate spune, însă, că de atunci dinamica participare a reprezentării sociale europene devine un element stabil, de bază pentru realizarea Europei sociale, alături de precizarea, mereu mai detaliată, de norme și instrumente individuale pentru promovarea inițiativei comunitare în plan social. În anii următori, prin parcursuri interne și externe la sindicalismul european democratic, s-a maturizat convingerea că n-ar fi putut fi de imaginat o politică de unificare europeană fără aportul direct al mișcării sindicale, așa cum n-ar fi fost posibil să ne gândim că o semnificativă reprezentare a muncitorilor era posibilă făcând abstracție de concretizarea idealurilor și intereselor politice și economice în jurul procesului de integrare europeană.

²² A. Varsori, „La scelta europea”, în P. L. Ballini - S. Guerrieri - A. Varsori (a cura di), *Le istituzioni repubblicane dal centrismo al centro sinistra (1953-1968)*, Carocci, Roma 2006, p. 278.

²³ Cfr. M. S. Corciulo - S. Guerrieri, „I primi rappresentanti italiani all'assemblea parlamentare CECA (1952-1954)”, în U. De Servio - S. Guerrieri - A. Varsori, *La prima legislatura repubblicana. Continuità e di discontinuità nell'azione delle istituzioni*, vol. 2, Carocci, Roma 2004, pp. 231-247; M. S. Corciulo - S. Guerrieri, „Dall'Assemblea comune della CECA al Parlamento europeo: la contrastata nomina dei rappresentanti italiani”, în P. L. Ballini - S. Guerrieri - A. Varsori (a cura di), *op. cit.*, pp. 124-141.

²⁴ V. Saba, „Una identità sindacale triplice: nazionale, europea, mondiale”, în A. Ciampani (a cura di), *L'altra via per...*, cit., pp. 399-400.

În această optică trebuie să-și găsească loc și susținerea sindicală la dezbaterile deschise despre Comunitatea Europeană de Apărare (CED)²⁵. Să ne gândim la situația particulară italiană, în care organizația lui Giulio Pastore a impus un text, *Gândirea CISL despre Comunitatea Europeană de Apărare*, pentru a susține dezbaterile publice propuse de Altiero Spinelli în calitate de secretar general al Mișcării Federaliste Europene²⁶. Aderând la inițiativa parlamentară a „Apelului pentru Comunitatea Europeană de Apărare și la Federația Europeană”, inițiativă coordonată de Luciano Bolis²⁷, syndicatele democratice italiene arată legătura între întărirea democratică, progresul integrării politice și dezvoltarea economico-socială. Obiectivul, cu această ocazie, era și acela de a respinge o plasare a lor strict anticomunistă în dezbaterile politice pentru a sublinia legătura care unea drepturile muncitorilor cu drepturile cele mai elementare ale cetățeniei democratice²⁸. Dimensiunea internațională a sindicatelor nu putea să facă abstracție de dezvoltarea luărilor de poziție în fața marilor evenimente de politică internațională, stigmatizând absența libertății în Spania franchistă, prin discuția asupra repercursiunilor sindicale din tensiunile raporturilor dintre Iugoslavia și URSS, prin unele debateri aprinse în legătură cu criza Suezului, sau deplângând lipsa de instrumente pentru a se opune intervenției sovietice în Ungaria²⁹.

În cadrul ORE/ERO, între 1954 și 1956 nu se întrerupea acțiunea sindicatelor participante la procesul de integrare pentru formarea unui Comitet pentru integrarea socială europeană, ajungându-se astfel la convocarea unei prime Conferințe Intersindicale a Comunității care a avut loc la Luxemburg din 16 până în 18 martie 1954, cu intervenția însăși a lui Monnet. Inițiativele pe care syndicatele „libere” le-au dezvoltat în această direcție, în timp ce implicau reprezentarea europeană a sindicatelor creștine în 1955, evidențiau o tot mai mare fricțiune între italieni, olandezi, belgieni și nemți de o parte, și TUC și conducerea atribuită ei în CISL/ICFTU pe de alta³⁰.

²⁵ Cfr. D.Preda, *Storia di una speranza: la battaglia per la CED e la Federazione europea nelle carte della delegazione italiana (1950-1952)*, Jaka Book, Milano 1990, și studiile de față P. L. Ballini (a cura di), *La Comunità Europea di Difesa*, Rubbettino, Soveria Manelli 2009.

²⁶ Să-mi fie permisă trimiterea la A. Ciampani, *Prospettiva nazionale e scelte per l'Europa: i sindacati italiani nel confronto internazionale sulla Comunità Europea di Difesa*, pp. 251-300.

²⁷ C.Rognoni Vercelli, *Luciano Bolis dall'Italia all'Europa*, il Mulino, Bologna 2007.

²⁸ CISL, *Rapport du Second Congrès Mondial tenu à Milan du 4 au 12 juillet 1951*, Bruxelles 1952, pp. 123-124.

²⁹ CISL, *Rapport du Second Congrès Mondial tenu à Tunis 5-13 juillet 1951*, Bruxelles 1952, pp. 123-124.

³⁰ Cfr. M. E. Guasconi, „Il Labour Party, il Trade Union Congress e il processo di integrazione europea”, în A. Ciampani (a cura di), *L'altra via per...*, cit., pp. 110-127.

După conferința de la Messina, totuși, s-a răspândit o oarecare preocupare, că procesul de integrare în curs de regândire în cadrul Ministerelor de Externe ale țărilor europene ar putea să se definească fără o implicare a reprezentanților muncitorilor. S-a ajuns astfel la „Trade Unions Conference for the Revival of European Idea”, care s-a desfășurat la Bruxelles în august 1955, pentru a reformula metode și strategii pentru susținerea procesului de unificare a Europei³¹. Era evident că în ORE/ICFTU apărea o confruntare între unele sindicate care în înțelegere cu unele guverne, aspirau să «limiteze, reducă, frâneze interacțiunea Europei», și altele care doreau depășirea «unei prea strânse cooperări între țările Europei», în perspectiva unei efective unificări³². Între cei din urmă, sindicatele germane și italiene propuneau a li se acorda un rol major, care nu părea îndeplinit de cererea ORE/ERO adresată Consiliului Europei în februarie 1956 pentru a se ajunge la aprobarea unei Carte sociale europene. Pe de altă parte se manifesta determinarea britanică pentru formalizarea unei coordonări a sindicatelor din țările aderente la Zona de liber schimb promovată de britanici și scandinavi.

În preajma Tratatului de la Roma, deci, nu doar era prezentă pe drumul comunitar o semnificativă reprezentanță a muncitorilor care liber se asociau în sindicate, dar aceștia deja au definit o precisă atitudine atât din punctul de vedere al procesului politic de integrare cât și sub aspectul său social și economic. Mai mult, au înțeles importanta conexiune între dimensiunea politică națională și dezbateră comunitară și au dat viață unei dialectici în interiorul organismelor sindicale de coordonare europene; în sfârșit, au început să atragă atenția asupra cerinței de a exista o identitate organizativă europeană în mișcarea sindicală în măsură de a purta un dialog cu organizațiile comunitare nu doar la nivelul comitetelor consultative.

Incertitudinile comunitare pentru „afacerile sociale” după Tratatul de la Roma și reluarea drumului spre o identitate sindicală europeană. Cei cincizeci de ani de istorie europeană după semnarea Tratatului de la Roma au oferit istoriografiei oportunitatea unui bilanț în care s-a remarcat formarea și dezvoltarea Europei sociale, făcând să iasă la suprafață multiplele incertitudini și puternicele accelerări care au însoțit dinamica sociale în experiența comunitară. Într-un asemenea context, din nou, se remarcă a fi esențiale pentru a înțelege natura acestei realități determinarea sindicală de a participa la dezvoltările comunitare

³¹ A. Ciampani, *Il dilemma dell'Europa...*, cit., pp. 213-214.

³² Cfr. *L'intervento dell'Onorevole Pastore*, în „Notiziario internazionale CISL”, III (1955), 7-8, iulie-august, pp. 6-7.

și percepția Comisiei Europene de a începe într-un fel experiența unor politici sociale pentru a însoți procesul de unificare economică și monetară.

Cu siguranță, adeziunea sindicală nu manifestă mai puțin respect față de noul cadru politic și diplomatic care a definit tratatele Comunității economice europene (CEE) și ale Comunității Europene a Energiei Atomice (EURATOM)³³. În cercurile sindicale de la CECA s-a cultivat speranța unei realități din integrarea europeană care să prevadă posibilitatea unei politici pentru dezvoltare economică și o perspectivă a politicii locurilor de muncă. Litera și spiritul Tratatelor semnate la Roma în martie 1957 păreau a contrazice, în parte, asemenea așteptări alimentând temerile pentru realizarea unei Piețe unice europene (MEC) în care sindicatele erau puse la marginea proceselor de luare a deciziilor. Faptul că în timpul tratativelor care au dus la încheierea tratatelor, nu s-a găsit spațiu pentru o efectivă negociere între delegațiile guvernamentale și sindicate puteau să susțină unele temeri în acest sens³⁴.

Cu toate acestea, în timpul verii din 1957, sindicatele aderente la cele șase țări din CECA au confirmat încrederea lor în procesul de unificare al piețelor și a Statelor europene, relansând revendicarea pentru o renovată și mai structurată participare la noile organisme comunitare³⁵. O asemenea apropiere europeistă confirmată, mai mult, a avut un rol de locomotivă și de presiune asupra sindicalismului social-comunist din Europa occidentală, și în particular în Italia. Până în 1956 curentul socialist din CGIL împingea spre un serios examen al „relansării Europei” propuse de CISL, începând a recunoaște ca o valoare pozitivă pentru sindicate «o prezență a lor în organismele europene»³⁶. Dezbateră începută în 1957 în PCI, care a dus la exagerarea unei recunoașteri de fapt a rolului politic asumat de procesul de integrare în orientarea dezbaterii publice naționale, a consimțit CGIL-ului, atunci în criză pentru scenariile naționale și internaționale, să se distingă, alături de opoziția la

³³ B. Curli, „L’Esperienza dell’Euratom e l’Italia. Storiografia e prospettive di ricerca”, in P. Craveri - A. Varsori (a cura di), *L’Italia nella costruzione europea, Un bilancio storico (1957-2007)*, FrancoAngeli, Milano 2009, pp. 211-233.

³⁴ Cfr. E. Calandri, „La genesi del Ces: forze professionali e strategie nazionali”, și M. E. Guasconi, „Il Ces e le origini della politica sociale europea”, în A. Varsori (a cura di), *Il Comitato economico e sociale nella costruzione europea*, Marsilio, Venezia 2000, respectiv pp. 47-65 și pp. 155-156.

³⁵ Pentru importanta contribuție a CISL italiană pe lângă deja amintitul volum A. Ciampani, *La Cisl tra...*, cit., cfr. G. Bianchi (a cura di), *Mario Romani: il sindacato che apprende. Le lezioni di Romani alla XII e XIII*, Edizioni Lavoro, Roma 1995; și G. Bianchi, „Romani e la nuova dimensione internazionale dell’azione sindacale”, în A. Ciampani (a cura di), *Mario Romani, il sindacalismo libero e la società democratica*, Edizioni Lavoro, Roma 2007, pp. 221-237.

³⁶ Cfr. F.S., *La CISL e il „rilancio europeo”*, în „Rassegna sindacale”, II, 13, 15 iulie 1956, p. 414.

tratatele CEE și EURATOM și revendicarea de a fi implicată în organismele care prevedeau prezența sindicală. De fapt, doar după 1966 asemenea deschideri au putut fi câștigate în relație cu evoluția PCI și cu imobila propagandă, a FSM/WFTU³⁷.

Alegerea de a nominaliza un comisar pentru Afacerile sociale în Comisia CEE părea a oferi oportunitatea pentru a reintroduce unele elemente de caracterizare în guvernarea procesului de integrare. Dureroasa renunțare a liderului CISL, Giulio Pastore, de a accepta nominalizarea ca prim comisar european pentru afaceri sociale, în toamna anului 1957, fără a se reuși să se găsească o altă personalitate sindicală în măsură să acopere un asemenea rol, semnală dificultățile de a instaura în CEE acel echilibru între reprezentanța socială și politica care s-a dezvoltat de la începuturi în CECA. Pe de altă parte italienii care succesiv au fost numiți în prima Comisie Hallstein³⁸ asumându-și sarcina Afacerilor sociale comunitare, prin creștin-democratul Giuseppe Petrilli³⁹ și social-democratul Lionello Levi Sandri⁴⁰, puteau ușor să observe cum, sub profilul instrumentării politice și juridice, în Tratatul de la Roma nu era „nimic” care ar fi putut să dezvolte o politică socială europeană⁴¹, Comisia neavând «reale puteri de orientare față de normativele în vigoare în Statele membre»⁴².

³⁷ Cfr. I. Del Biondo, *L'Europa possibile. La Cgt e la Cgil di fronte al processo di integrazione europea (1957-1973)*, Ediesse, Roma 2007; să ne fie îngăduit să semnalăm și A. Ciampani, „L'Europa dei sindacati. Il sindacalismo italiano nel processo avviato dai Trattati di Roma”, în Fundația Alcide De Gasperi (a cura di), *Attele conferinței „I partiti, le associazioni di categoria e sindacali e i Trattati di Roma”* (desfășurat în octombrie 2008), în curs de publicare.

³⁸ Cfr. P. Ludlow, „A Supranational Icarus? Hallstein, the early Commission and the search for an independent role”, în A. Varsori (ed. by), *Inside the European Community. Actors and Policies in the European Integration 1957-1972*, Bruylant, Brussels-Nomos-Baden Baden 2006, pp. 37-54.

³⁹ P. Caraffini - G. Petrilli, „L'unificazione europea e la pace”, în D. Preda - C. Rognoni Vercelli (a cura di), *Storia e percorsi del federalismo. L'eredità di Carlo Cattaneo*, il Mulino, Bologna 2005, pp. 979-1012. Vezi și C. E. Meriano, „Giuseppe Petrilli europeo”, în A. Landuyt - D. Preda (a cura di), *I movimenti per l'unità europea 1970-1986*, vol. II, il Mulino, Bologna 2000, pp. 1053-1058. Pentru o reflexie asupra culturii sociale la care făceau referire primul comisar al Afacerilor sociale cfr. G. Petrilli, *La sicurezza sociale*, Cappelli editore, Rocca San Casciano 1956 (dar prima ediție 1953).

⁴⁰ Despre Levi Sandri fundamental este studiul L. Melchi - A. Varsori (a cura di), *Lionello Levi Sandri e la politica sociale europea*, FrancoAngeli, Milano 2008.

⁴¹ Cfr. *Oral History Project, Vision on Europe*, interviu acordat de G. Petrilli lui D. Preda, p. 2, în site-ul Archivi Storici dell'Unione Europea (ASUE).

⁴² A. Becherucci, „Lionello Levi Sandri al servizio dell'Europa”, în L. Melchi - A. Varsori (a cura di), *op. cit.*, p. 50.

Ereditatea CECA era cea care continua să acționeze în pasaje și articolele relative la dimensiunea socială europeană a Tratatului CEE⁴³. În sine, art. 2 putea să afirme că noua Comunitate ar fi trebuit să «promoveze - prin piața comună - treptata reapropiere a politicilor economice a Statelor membre», o «dezvoltare armonioasă a activităților economice în întreaga comunitate, o expansiune continuă și echilibrată, o stabilitate crescută, o îmbunătățire tot mai rapidă a modului de viață, și relații mai strânse între Statele care participă la ea». Titlul al III-lea, „Politica socială”, era destinat să reia o astfel de referire asumându-și sarcina de a colabora la atribuirea proprie Statelor membre. „Dispozițiile sociale” prevăzute, priveau, deci, «necesitatea de a promova îmbunătățirea condițiilor de viață și muncă a mâinii de lucru», permițând «recunoașterea lor de-a lungul progresului», odată cu exigența pieței comune, aceea a unei «armonizări a sistemelor sociale» și datorită unei «reapropieri a dispozițiilor legislative, regulamentare și administrative» (art. 117).

Comisia CEE ar fi prevăzut din această cauză să «promoveze între Statele membre o strânsă colaborare... în plan social»; era vorba de a pune în ordine studii și păreri «despre probleme ce privesc forța de muncă, dreptul la muncă, formarea și perfecționarea profesională, siguranța socială, protecția împotriva accidentelor și bolilor profesionale, igiena muncii, dreptul sindical și tratativele colective între patroni și muncitori» (art. 118). O zonă de intervenție specifică privea posibilitatea de a favoriza «egalitatea retribuției fără discriminare bazată pe sex» (art. 119), concedii retribuite (art. 120) și măsuri comune pentru muncitorii emigranți (art. 121). O anumită responsabilitate politică se arăta în implicarea Comisiei de a dedica un capitol al raportului său anual Adunării pe probleme realtive la o generică arie de interese ce conduc la o generică «situație socială în comunitate» (art. 122). Posibilitatea unei anumite dezvoltări importante putea să fie atribuită artt. 123-126 dedicate Fondului social european, instituit pentru «a îmbunătăți posibilitățile de muncă ale muncitorilor în interiorul pieței comune și să contribuie astfel la îmbunătățirea modului de viață». Sarcina care era încredințată unui astfel de fond social era aceea de a susține art. 117, a «promova în cadrul Comunității posibilitățile de forță de muncă și mobilitatea geografică și profesională a muncitorilor»⁴⁴. Așa precum astfel de fonduri au fost gândite în analogie cu cele prevăzute de CECA,

⁴³ Cfr. A. Ciampani, *La politica sociale nel processo d'integrazione europea*, în „Europa Europe”, X (2001), 1, p. 127.

⁴⁴ L. Mechi, „Les état membres, les institutions et les début du Fonds Social Européene”, în A. Varsori (ed. by), *Inside the European...*, cit., pp. 95-118.

constituirea Comitetului economic și social (CESE), prevăzut de artt. 193-198, a fost elaborată pe modelul Comitetului consultativ al Înaltei Autorități⁴⁵.

În ceea ce privește dimensiunea socială a vieții comunitare, deci, perioada următoare acordurilor asupra MEC și EURATOM, pare să se caracterizeze printr-o complexă fază de cercetare a echilibrului între forțele sociale și Comisia europeană: explorarea unor apropieri politice pentru a constitui o așa zisă „cetățenie socială”, de sus și-a arătat repede limitele sale (1957-1964), lăsînd să se întrevadă aprecierea pentru implicarea actorilor sociali europeni în a schița unele orientări pentru o „politică socială” europeană (1965-1974). După reuniunea din mai 1957 a „Comitetului celor XXI”, s-a maturizat idea de a convoca o Adunare generală a sindicatelor prezente în Comunitățile europene afiliate la CISL/IFTU (în înțelegere cu confederațiile sindicale naționale ale ORE/ERO), care ar fi impus un Secretariat sindical european/European Trade Unions Secretariat (SSE/ETUS) la Bruxelles, la a cărui conducere a fost ales în ianuarie 1958 olandezul Harm Buiter⁴⁶. Începea astfel să ia formă organizatorică ideea că exista

o diversitate substanțială de îndatoriri de organizare, se poate spune, între un sindicalism european înrădăcinat într-o instituție politică dotată cu puteri și instrumente operative cum este CEE, pe de o parte, și pe de altă instituții pur consultative și de cooperare cum este spre exemplu OECE și zona de liber schimb⁴⁷.

Între noiembrie 1959 și ianuarie 1962 în centrul dezbaterii asupra acestei experiențe sindicale europene se punea întrebarea despre semnificația unei reprezentări sindicale la nivel european, în timp ce Statele naționale mențineau suveranitatea lor în materie politică economică și socială; în 1964 și în 1965 s-a relansat prezența sindicală alături de Comitetul Statelor Unite ale Europei a lui Monnet. Pe de altă parte, în cadrul evoluției mișcării sindicale se asista la o primă proiecție a SSE/ETUS chiar în câmpul propriu sindicatelor naționale aceea a contractelor colective, presupunând forme de culegere de date și de documentare. În septembrie 1964 în timp ce se vedea, prin inițiativa italiană, belgiană și olandeză ipoteza formării unui tip de confederație a sindicatelor din cele șase țări ale CEE, începea să se delimiteze și posibilitatea că

⁴⁵ Asupra unei astfel de tematici decisiv este A. Varsori (a cura di), *Il Comitato economico...*, cit.

⁴⁶ A. Ciampani, *La Cisl tra...*, cit., pp. 80-82.

⁴⁷ V. Saba, *Una identità sindacale...*, cit., p. 409.

sindicalismul european ar fi putut să aibă un rol aparte în interiorul unor scenarii internaționale⁴⁸.

Primatul acțiunii diplomatice care a marcat negocierile pentru Tratatul de la Roma, în același timp, lăsa moștenire responsabilului european pentru afaceri sociale o redusă instrumentare juridică pentru a lămuri pe plan operativ convingerea că «munca și tutela sa pe scară continentală nu puteau să nu reprezinte un element fundamental în construcția Europei politice»⁴⁹. Orizontul inițial al lui Levi Sandri privea o intervenție pentru amplificarea competențelor politice și juridice ale afacerilor sociale în câmpul liberei circulații a muncitorilor, a parității retribuției bărbat-femeie, pentru utilizarea resurselor fondului social european și o politică comună de formare profesională, în fine, a se ajunge să se delimiteze într-o formă oarecare, un profil de „naționalitate comunitară”. Până în 1963 a fost clar pentru Levi Sandri că era dificil a se realiza o evoluție a politicii sociale a comunității printr-un proces „de sus” care s-ar fi ciocnit cu dorința de a menține rolul central al Statelor membre în materie socială și de limitele fundamentelor juridice în acțiunea Comisiei pe plan social. Se vroia înaintarea în direcția dezvoltării liberei circulații a muncitorilor, ca o «primă rudimentară cetățenie comunitară europeană». Comisarul european ar fi trebuit să realizeze o nouă sinergie cu sindicatele care deja au aderat la programul de europenizare⁵⁰.

În loc de a miza pe un Comitet economic și social «măcar până în 1965» și incapabil «de a-i fixa un rol bine definit și autonom în cadrul mașinii comunitare» ridicând «politica socială comunitară» din rolul de «cenușăreasă a integrării europene»⁵¹, Levi Sandri a ales deci să profite acționând spre o majoră și directă sinergie între comisie și părțile sociale. Din 1964 până în 1970 ca vicepreședinte al Comisiei CEE, el a acționat în această perspectivă venind în întâmpinarea cererii sindicatelor în favoarea locuințelor pentru muncitori (încă o ereditate de la CECA) și pentru o reformă a fondului social european; a cerut constituirea «unui grup de experți guvernamentali pentru armonizare socială în diverse materii înșiruite în articolul 118» și a «unui grup central al

⁴⁸ Încă din mai 1962, de exemplu, CISL reține «că a sosit momentul pentru sindicatele europene ce aderaseră la ORE și la Secretariatul sindical european al celor Șase Țări, de a trece la forme de integrare a politicilor lor și de a lărgi orizontul acțiunii în cadrul Internaționalei asupra tuturor problemelor mondiale; față de care sunt confruntate, în mod concret, valorile sistemului de libertate și teoria practică a sistemului comunist», în CISL, *Documenti ufficiali dal 1962 al 1969*, CISL, Roma 1969, p. 489.

⁴⁹ A. Becherucci, *op. cit.*, p. 50.

⁵⁰ *Ivi*, pp. 50-54

⁵¹ M. E. Guasconi, „Il Ces e le origini...”, *cit.*, pp. 162-163.

părților sociale cu scopul de a elabora un program de armonizare»⁵². Intervenind la cel de-al cincilea congres al CISL italian, în aprilie 1965, comisarul Afacerilor sociale ține să sublinieze «inițiativele autonome, luate în cadrul posibilităților economice, de Guvernele și de organisme sindicale, ale muncitorilor și ale patronilor»⁵³.

Merită să fie evidențiat, de altfel, cum chiar cu ocazia congresului olandezul Buiter, responsabil al Secretariatului sindical european, cu susținerea DGB german, înainta în mod public candidatura succesorului lui Giulio Pastore, italianul Bruno Storiti, ca și președinte al CISL/ICFTU⁵⁴. La al optulea congres al acestei organizații, desfășurat la Amsterdam în iulie 1965, Storti a manifestat pentru prima oară de la constituirea ORE/ERO vocea sindicalismului european liber în curtea cu juri a sindicalismului mondial: «Noi syndicatele europene, - a adăugat el - vrem să cooperăm cu spiritul deschis în fața tuturor inițiativelor pe care mișcarea sindicală internațională va vrea să le ia»⁵⁵. Propunerea europeană prezentată în acel moment apărea diferită încă odată de profilul participării în acord, care părea să caracterizeze cel mai avansat sindicalism al Țărilor europene: «Noi trebuie să cerem aici sistemul relațiilor tripartite pentru că este, după părerea noastră, singurul mijloc de a lua decizii care pot reuni grupurile economice interesate»⁵⁶. Alegerea unanimă a lui Storti ca și președinte al CISL/ICFTU în anul 1965 a reprezentat un semnal important pentru perspectiva unei reînnoite centralități europene în sindicalismul internațional. Puțin după aceea, în anul 1967, i-a revenit tocmai lui Buiter, lider al SSE/ETUS, să-și asume sarcina de secretar al Confederației Internaționale a Sindicatelor Libere.

Se întărea, astfel, datorită unei reînnoite conștiințe a guvernului comunitar și datorită unui crescând rol social al sindicatelor libere și democratice implicate în procesul de europenizare, o deosebită legătură între progresul unei identități sindicale în Țările europene occidentale și întărirea integrării europene. Perioada care a condus la realizarea fuziunii executivelor celor trei comunități europene între aprilie 1965 și iulie 1967, a permis consolidarea unei astfel de convergențe de interese, încercând să reia și să dezvolte ceea ce fusese experimentat înainte de 1957. Pe de altă parte, și datorită modificării contextului național francez și italian în cadrul unor complexe scenarii internaționale, CGT și CGIL (ai căror reprezentanți ocupau în mod formal

⁵² C. Savoini, *op. cit.*, p. 28.

⁵³ CISL, *Atti del 5 congresso nazionale*, Roma, 22-25 aprile 1965, CISL, Roma 1965, p. 48.

⁵⁴ *Ivi*, pp. 50-51.

⁵⁵ *Idem*, *Huitième Congrès mondial*. Amsterdam, juillet 1965, CISL, Bruxelles 1965, p. 445.

⁵⁶ *Ivi*, p. 275.

vârfurile politice ale FSM/WFTU) au lucrat îndelung între 1966 și 1967 pentru a face operativ Comitetul permanent al celor două organizații, deschizând un birou „european” la Bruxelles⁵⁷. Aceste sindicate au rămas pentru câțiva ani la periferia acțiunii sindicale europene a organizațiilor „libere” și a celor „creștine”⁵⁸, tot mai decăzute și cu un limbaj și o finalitate comune⁵⁹.

În acest context, datorită permanentului dialog informal început în 1966 între sindicaliști și funcționarii Comisiei⁶⁰, a fost propusă în anul 1968 prin înțelegerea dintre SSE/ETUS și UNICE⁶¹, o primă conferință tripartită între miniștrii Muncii celor șase țări, Comisie, antreprenori și muncitori⁶². Convocată în aprilie 1970 la Luxemburg, sub președinția ministrului Muncii belgian Luis Major, deja sindicalist și președinte al Comitetului economic și social, conferința a reprezentat primul punct final al procesului început în a doua jumătate a anilor '60 către realizarea Europei sociale⁶³. În același timp, perspectiva însăși a conferinței tripartite, mai întâi și modalitățile prin care aceasta s-a realizat în mod efectiv, și apoi, între miile de contradicții și incertitudini, acestea trebuiau să provoace o dublă accelerare a dinamicilor referitoare la reprezentanța socială la nivel european și la dezvoltarea orientărilor Comunităților europene, care în scurt timp au sfârșit prin a se împleni în mod eficace.

În primăvara anului 1969 SSE/ETUS, pentru a putea să exprime o reprezentanță sindicală europeană în diferitele planuri în care se afla implicat a deliberat să se constituie într-o Confederație Europeană de Sindicate Libere/European Free Trade Union Confederation (CESL/EFTUC), care

⁵⁷ Considerații de natură politică națională și de echilibre comunitare, de altfel îndemneau guvernul francez și pe însuși Comisarul afacerilor sociale, Levi Sandri să favorizeze introducerea CGT și CGIL în raporturile dezvoltate între sindicate și organismele comunitare, chiar dacă se distingea încă dificultatea culturală a acestor două organizații sindicale de a participa la spațiile sociale care se încerca a fi deschise. I. Del Biondo, *op. cit.*, pp. 177-181.

⁵⁸ În anul 1968 confederația sindicală mondială creștină a inițiat un complex proces de regândire și și-a schimbat cum deja am amintit, propriul nume în *Confederația mondială a muncii*.

⁵⁹ Cfr. volumul *I sindacati e l'Europa, dichiarazioni dei dirigenti sindacali (CISL-CISC) in occasione del decimo anniversario dei Trattati di Roma*, al seriei „Quaderni europei di documentazione sindacale e operaia”, sub îngrijirea Serviciului de presă și informație al Comunităților europene, care se năștea în 1967.

⁶⁰ C. Savoini, *op. cit.*, pp. 41-44.

⁶¹ L. Segreto, „L'Unice et la construction européenne (1947-1969)”, în A. Varsori (ed. by), *Inside the European...*, cit., pp. 195-208.

⁶² Cfr. M. E. Guasconi, *L'Europa tra continuità e cambiamento. Il vertice dell'Aja del 1969 e il rilancio della costruzione europea*, Edizioni Polistampa, Firenze 2004, pp. 147-161.

⁶³ Pe lângă C. Savoini, *op. cit.*, pp. 45-48, cfr. și J. Degimbe, *op. cit.*, pp. 197-199.

cuprindea și sindicatele britanice și scandinave din Zona europeană de liber schimb (EFTA)⁶⁴; o decizie care a adus în primele luni din 1970 la încetarea activității a ORE/ERO⁶⁵. Este vorba de un moment important pentru a evidenția subiectivitatea sindicală care părea gata să se dezvolte; imediat după Conferința de la Luxemburg, de fapt, s-au desfășurat multe întâlniri între CESL/EFTUC și organizația europeană a CML/CMT pentru a studia parcursul unificării sindicatelor „libere” și „creștine” în ambianța europeană. În toamna anului 1971 ipoteza unei efective confederații sindicale europene a început să se configureze, cu toate puternicele perplexități care se manifestau în CISL/ICFTU, încredințată fiind conducerii germanului Otto Kersten⁶⁶. În iulie 1972, în sfârșit, tratativele dintre sindicate intră în fază finală, în cadrul căreia s-a manifestat un puternic contrast între majoritatea sindicatelor continentale din Europa occidentală, susținute de nemți, și britanici față de atitudinea pe care trebuiau să și-o asume față de chestiunile sociale în spațiul comunitar⁶⁷. Nașterea deja amintitei Confederații Europene a Sindicatelor (CES/ETUC) este proiectată și realizată în doi timpi, care trebuie să fie înțeleși ca și momente distincte ale unui unic eveniment⁶⁸: la Bruxelles, între 8-9 februarie 1973, s-au reunit șaptesprezece sindicate ce au aderat la CISL/ICFTU (care intenționa să revindică derivarea noului organism) a cincisprezece Țări europene pentru a

reprezenta și pentru a promova în comun interesele sociale, economice și culturale ale muncitorilor la nivel european în general și în particular pe lângă toate instituțiile europene, incluse fiind comunitățile europene și asociația europeană de liber schimb⁶⁹.

Un ulterior proces de negociere (semn și depășire europeană a dificultăților între organizații internaționale deja prezente 35 de ani înainte) a condus la organizarea congresului extraordinar care s-a ținut la Copenhaga în

⁶⁴ La conducerea sa a fost numit ultimul secretar general al SSE/ETUS, belgianul Theo Raschaert.

⁶⁵ A. Ciampani, *La cisl tra integrazione...*, cit., p. 129.

⁶⁶ Cfr. ICFTU, *Report of the Thirteenth World Congress Oslo, 23-30 June 1983*, ICFTU, Bruxelles 1983.

⁶⁷ J. E. Dølvik, *op. cit.*, pp. 56-58.

⁶⁸ Cfr. A. Ciampani, „The International Relation of Organised Labour: Italian and European Trade Unions shaping ETUC”, în A. Varsori (ed. by), *Inside the European...*, cit., pp. 195-208.

⁶⁹ Între cele mai mari confederații sindicale care au fondat CES/ETUC sunt DGB germană, TUC-ul englez, organizațiile italiene CISL și UIL, CGT-FO franceză, FGTB belgiană, olandeza NVV, norvegiana LO, suedezele TCO și LO, daneza LO, finlandeza TJKV, spaniola UGT, austriaca OGB și elvețiana SGB.

mai 1974, în care s-a stabilit participarea la CES/ETUC a șapte confederații sindicale „creștine” prezente în Europa occidentală⁷⁰. Puțin după, falimentul procesului de unificare a trei mari sindicate italiene și decizia, în anul 1972, de a da viață Federației unitare CGIL-CISL-UIL, au dus la împlinirea efectului de locomotivă avut de sindicalismul democratic italian⁷¹: în iulie 1974 a fost posibil să se introducă în noua confederație europeană și principalul sindicat comunist prezent în țările democratice, care în timp ce se contura propunerea politică a „eurocomunismului”, în anul 1973 începuse să se îndepărteze de FSM/WFTU⁷².

La Bruxelles, între timp, prin reânnoita recunoaștere a dinamicilor sociale la nivel comunitar, prin susținerea sindicală, i s-a permis comisarului european al Afacerilor sociale să aprobe în anul 1968 primul regulament privitor la mobilitatea muncitorilor dintr-o țară membră în alta (n. 1612/68/CE). Desfășurată la adăpostul conferinței la nivel înalt de la Haga din 1-2 decembrie 1969, realizarea conferinței tripartite de la Luxemburg, a relansat o particulară sensibilitate socială a Țărilor aderente la Comunitate⁷³. În raportul Werner asupra procesului în etape al Uniunii economice și monetare, ce avea să fie făcut cunoscut în octombrie 1970, echilibrul economic și monetar mondial părea accesibil doar dacă era legat de «participarea diferitelor grupuri economice și sociale». Procesul de integrare conturat prevedea implicarea actorilor sociali pentru a urmări în piața comună «o dezvoltare care să satisfacă un înalt nivel de ocupare a forței de muncă, stabilitatea, o reducere a diferențelor regionale și sociale, și protecția condițiilor ambientale» prin «efectul combinat al forțelor pieței și a politicilor concepute și conștient urmărite de autoritățile responsabile». În fața evidentelor dificultăți care opuneau drumul comunitar, era deci împărtășită ideea că trebuia «să se asocieze strâns părțile sociale ale elaborării și ale aplicării politicii comunitare pentru a asigura un succes mai bun al acțiunilor întreprinse în comun»⁷⁴.

În această direcție globală forțele politice și sociale europene, datorită particularei implicări a sindicaliștilor italieni și olandezi a antreprenorilor

⁷⁰ Între toate, în particular CFDT franceză, CISL, *Rapport sur le activites 1972-1974*, CISL, 1975, pp. 147-148.

⁷¹ A. Ciampani, *La Cisl tra integrazione...*, cit., pp. 131-136.

⁷² J. E. Dølvik, *op. cit.*, p. 61. Asupra evoluției paralele a politicii partidelor comuniste și a sindicatelor care se refereau la ele cfr. acum S. Cruciani, *L'Europa delle sinistre. La nascita del mercato comune europeo attraverso i casi francese e italiano (1955-1957)*, Carocci, Roma 2007.

⁷³ M. E. Guasconi, „Il vertice dell'Aja del 1-2 dicembre 1969: quali vie per l'Europa degli anni Settanta?”, în A. Varsori (a cura di), *Alle origini del presente. L'Europa occidentale nella crisi degli anni Settanta*, FrancoAngeli, Milano 2007, p. 156.

⁷⁴ Textul *Rapporto sulla realizzazione per fasi dell'unione economica e monetaria della Comunità*, în „Giornale ufficiale delle comunità europee”, 1970, 11/11, vol 13, pp. 1-38.

belgieni și germani, au lucrat pentru a crea la nivel comunitar un comitet permanent al muncii, care a fost discutat în Consiliul de miniștri din noiembrie 1970, și a fost instituit în 1971. În același an vedea lumina și reforma fondului social⁷⁵ și a regulamentului asupra muncitorilor de frontieră (1408/71/CE), dând o reînnoită vigoare normelor tratatelor care priveau coordonarea legilor naționale în materie de siguranță socială⁷⁶. Se constituia în timp, un *acquis communautaire*, pentru a contura un fel de „politică socială” europeană fondată pe un dublu caracter: pe de o parte un permanent parteneriat între instituții comunitare și confederația sindicatelor europene, și pe de altă parte, unele intervenții în materie de politici ale muncii și ale locurilor de muncă. Tocmai în martie 1971 Comisia din Bruxelles a prezentat un document privitor la «Orientări preliminare pentru un program de politică socială comunitară»⁷⁷, pentru a genera «o amplă reflexie pentru a putea defini în mod progresiv un program de acțiune coerent, cu scopul de a realiza în mod gradual o strânsă acordare a politicilor sociale ale Statelor membre»⁷⁸. Documentul trebuia să constituie axa pe care să se unească creșterea sindicalismului democratic european și politica socială comunitară, declarând că echivalarea în progresul condițiilor sociale, dintotdeauna revendicată în tratatele integrării europene, ar fi fost rezultatul «acordurilor încheiate între patroni și muncitori la nivel comunitar decât să derive dintr-o reglementare imperativă»⁷⁹.

După întâlnirea la vârf de la Paris din 1972, liniile unei posibile politici sociale în Europa care să conjuge o apropiere cu caracter politic și una participativă nu fuseseră consolidate, menținându-se rezerve și ambiguități care derivau din apropierea intereselor naționale și a strategiilor ce derivau din opoziția dintre marile „familii” creștin-democratice și socialiste ale partidelor politice europene. Astfel după cotitura sindicală europeană care a condus la nașterea CES/ETUC și la nesigurul echilibru în care aceasta făcea primii pași, s-a manifestat încă un impuls politic pentru a pregăti în ianuarie 1974 un „program de acțiune socială”, care prevedea participarea crescândă a partenerilor sociali la deciziile economice și la sfârșitul anului, la o conferință la

⁷⁵ M. E. Guasconi, *The Origins of European...*, cit., pp. 301-313.

⁷⁶ Cfr. A. Ciampini - D. Clari, *Il movimento sindacale transfrontaliero nella governance interregionale. Il Csi Piemonte, Rhône-Alpes, Valle D'Aosta nella storia dell'integrazione europea*, Transalp, Torino 2004, pp. 26-27.

⁷⁷ Cfr. V. Saba, *Nota sulla contrattazione collettiva europea*, în „Affari Sociali Internazionali”, 1971, 1, pp. 93-99; acum în A. Varsori, *Alle origini del modello sociale europeo: la Comunità europea e la nascita di una politica sociale (1969-1974)*, „Ventunesimo secolo”, V (2006), 9, p. 20.

⁷⁸ V. Saba, *Nota sulla contrattazione...*, cit., p. 93.

⁷⁹ *Ibidem*.

Bruxelles care ar fi încercat să relanseze o politică socială⁸⁰. Părea, cu toate acestea, că în această continuă repropunere a unor proiecte fără ca să urmeze rezultate concrete, au început să se manifeste unele contradicții legate de cultura politică a actorilor aflați în acest joc. În particular, noul conflict social care exploda în sindicalismul național în Europa și predominanta dinamică, „verticală” pe care și-o asumau guvernele naționale în a reacționa la criza economică mondială au dus la repropunerea în prim plan a confruntării politice în Europa. În viața internă a Comunității europene, o întărire a structurii birocratice putea să apară ca o oportună contragreutate pentru a echilibra dinamismul de instabilitate politică care putea să caracterizeze alegerile naționale ale scenariului internațional și european⁸¹.

În ceea ce privește noutatea constituită de apariția CES/ETUC, acum exagerarea se punea pe caracterul politic al unității pe care organizația sindicală europeană o realiza între culturi sindicale diferite, mai mult decât asupra operei de convergență, până atunci realizată, în jurul exercițiului de autonomă participare a unui subiect social la procesele de formare ale deciziilor aflate în legătură cu aspectele socio-economice ale integrării europene. Această dinamică limita pe neașteptate la o practică semi-instituționalizată, de revendicare și schimb politic, care este datul istoric cel mai evident al experienței începute de sindicalismul democratic european: așezarea, precum a unui actor social capabil de a constitui un interlocutor esențial pentru realizarea integrării europene. CES/ETUC, ce a apărut datorită instituției comunitare, ar fi putut să constituie o resursă pentru CEE; și invers, renunțând la natura sa participativă și modelându-se pe structura decizională comunitară, Confederația europeană a sindicatelor ar fi riscat să rățăcească propriul dinamism intern.

În orice caz, prin nașterea CES/ETUC a intrat pe scena relațiilor promovate de procesul de integrare o asociație sindicală europeană fără de care „Europa socială” ar fi rămas doar o prevestire a celor ce doreau amplificarea atribuțiilor comunitare sau un pur model de arhitectură socială. Toți protagoniștii proceselor decizionale europene, care au specificat conținutul și zona de dezvoltare a unei „politici sociale europene” ar fi trebuit să ia poziție față de această entitate.

⁸⁰ A. Varsori, *Alle origini del modello...*, cit., p. 36.

⁸¹ Cfr. M. Dumoulin (a cura di), *La Commissione europea 1958-1972. Storia e memoria di una istituzione*, Ufficio delle pubblicazioni ufficiali delle Comunità europee, Luxembourg 2007.

DOCTORATE/ DOTTORATI

CETATEA DIN GHERLA.

FORTIFICAȚIA ȘI CENTRUL DOMENIULUI PRINCIAR ÎNTRE 1539 ȘI 1687

P. KOVÁCS KLÁRA*

Ansamblul cetății de odinioară și premisele cercetării. La nord de centrul orașului, pe malul drept al Someșului se află clădirile ce au mai supraviețuit din cetatea renascentistă a Gherlei, toate camuflate de zidurile relativ moderne ale penitenciarului orașului.

Cetatea a fost construită pe valea Someșului Mic, pentru a veghea această importantă cale de acces spre centrul Transilvaniei și pentru a contracara eventualele atacuri, sosite în primul rând din partea trupelor fidele lui Ferdinand de Habsburg. Pe lângă rolul ei defensiv, ansamblul cetății urma să asigure în același timp și o reședință reprezentativă și sigură atât familiei regale, cât și tezaurului Gheorghe Martinuzzi. Cetatea a fost construită aproximativ în intervalul dintre anii 1539-1551. Incinta înconjurată odinioară de un șanț cu apă, prezenta un plan patruleter neregulat, cu zidurile drepte, apărate de câte un bastion fără urechi dispus pe trei dintre colțuri și câte un semibastion în colțurile sud-vestic și nord-vestic, precum și un al cincilea bastion în dreptul colțului nord-vestic, ridicat dincolo de șanțul de apărare al cetății. Pe latura vestică a cetății, un zid paralel cu curtea delimitează și azi curtea exterioară de curtea interioară, mai amplă. Protejate de incinta bastionară, în cetate au fost ridicate două palate renascentiste, supraetajate care s-au păstrat până în zilele noastre. În curtea interioară, alipit zidului vestic, se conturează palatul lui Gheorghe Martinuzzi, flancat de poarta inițială a cetății spre sud, respectiv de rezalitul poligonal al absidei capelei la capătul nordic. Curtea exterioară s-a conturat odată cu extinderea incintei vestice în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Această dezvoltare planimetrică a cetății a solicitat o nouă poartă, cea exterioară, surmontată de un turn și flancată de semibastionul sud-vestic menționat și anterior. Acestea, mai puțin turnul porții, au supraviețuit până în zilele noastre. Palatul Rákóczi aflat în curtea

exterioară a cetății se sprijină pe curțina vestică. Clădirea cu patru axe verticale fusese extinsă în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea spre nord. Odată cu ridicarea între 1857-1860 a corpului nou al penitenciarului, vizavi de palatul Martinuzzi, au fost demolate, eventual parțial încorporate în noua clădire, construcțiile anexe din curtea interioară a cetății, curțina sudică și nordică, precum și cea estică împreună cu cele două bastioane de pe colțurile acesteia din urmă. Nu mai există nici bastionul nord-vestic de dincolo de șanț, cum nu se mai văd nici structurile defensive avansate ale fortificației semnalate pe unele reprezentări istorice ale cetății. Doar diferența de nivel, străbătută de podul dintre poarta modernă a penitenciarului și poarta exterioară a cetății de odinioară, mai amintește de șanțul de apărare.

Literatura noastră de specialitate a recunoscut deja de o bună vreme importanța cetății de la Gherla, care a fost primul ansamblu arhitectural complex din Transilvania aparținând Renașterii și în același timp și prima cetate concepută în sistem bastionar pe plaiurile noastre. Cu toate acestea, cercetarea izvoarelor referitoare la istoricul acestei fortificații a rămas într-un stadiu incipient, cu rezultatele foarte modeste în publicarea și interpretarea lor.

Primele date istorice referitoare la construcția cetății apar în monografia Gherlei, respectiv în monografia comitatului Solnoc-Dăbâca, întocmite la cumpăna secolelor XIX-XX. Astfel prima lucrare prezintă cronologia evenimentelor istorice în care a fost implicată cetatea sau domeniul acesteia, de asemenea încearcă o reconstituire a listei căpitanilor cetății¹. Monografia comitatului urmează aceeași modalitate pentru prezentarea ansamblului². Partea cea mai semnificativă a lucrărilor amintite din punctul nostru de vedere o constituie descrierea plăcilor comemorative amplasate pe clădirile din cetatea Gherla ilustrată și de reproducerile acestora, însoțită, de asemenea, de o consemnare succintă a stării contemporane a construcțiilor. Arhitectul Kismarty-Lechner Jenő (1878-1962) a analizat pentru prima dată din punct de vedere stilistic detaliile renascentiste ale cetății Gherla. Investigând cu atenție clădirile ansamblului, a descoperit noi detalii inscripționate, analogiile sugerate de el cu castelele din Ungaria sunt însă neverosimile³. Entz Géza, care a avut ocazia să viziteze cetatea în 1940, atrăgea atenția asupra influenței arhitecturii renascentiste de la Gherla pe detaliile arhitecturale ale castelelor din apropiere,

¹ K. Szongott - K. Vajna - J. Hodorean, „A szamosújvári vár”, extras din *Szamosújvár város monográfiája*, Szamosújvár 1898, pp. 3-39.

² K. Tagányi et alii, *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, 7 voll., Deés 1901-1905, vol. VI, pp. 204-250.

³ J. Lechner, *Renaissance építési emlékek Szamosújvárott*, Budapest 1917, *passim*.

Mănăstirea, Țaga și Coplean⁴. Semnificativă este și lucrarea redactată în 1933 de Augustin Talos⁵, preotul greco-catolic al Institutului Preventiv pentru Minori, care funcționa în cetatea de odinioară. Acesta insistă mai ales pe istoricul cetății de după 1913, dar cuprinde și descrierea destul de amănunțită a clădirilor ansamblului.

Balogh Jolán a publicat date inedite referitoare la istoricul construcției cetății Gherla, cea mai semnificativă fiind identificarea arhitectului cetății în persoana lui Domenico da Bologna⁶. Analizând detaliile renaștentiste sculptate aflate în cetate, autoarea a atras pentru prima oară atenția asupra asemănării acestora cu unele piese contemporane din Cluj, Gilău și Coveș. În volumul privind atelierele de pietrari din Clujul secolului al XVI-lea⁷ autoarea a contribuit la cronologia construcției fortificației prin publicarea câtorva însemnări extrase din arhivele orașelor Cluj și Bistrița referitoare la construcțiile din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Gheorghe Sebestyén a întocmit, mai ales pe baza edițiilor de izvoare și a istoriografiei, o cronologie a datelor referitoare la cetatea Ungurașului și la cea a Gherlei între 1291-1659; boala și stingerea sa din viață l-au împiedicat însă să redacteze proiectata monografie istorică a monumentului⁸. Cronologia apărută postum în „Anuarul Muzeului Brăilei”⁹ nu a fost valorificată deloc de către cercetătorii transilvăneni. În sinteza cea mai recentă despre arhitectura Renașterii din Transilvania, Kovács András a tratat subiectul fortificațiilor într-un capitol independent, concluzionând că primele structuri renaștentiste complexe au apărut chiar în planul arhitecturii militare, și anume la Gherla în 1540¹⁰.

⁴ G. Entz, „Szolnok-Doboka műemlékei”, în T. A. Szabó (red.), *Szolnok-Doboka magyarsága, Dés/Kolozsvár 1944*, pp. 224-225.

⁵ A. Talos, *Cetatea Gherlei. Spicuri istorice*, Gherla 1933, pp. 5-35.

⁶ J. Balogh, *A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben*, în „Magyar Művészet”, X/1934, nr. 5, pp. 129-158: p. 137; J. Balogh, *Az erdélyi Renaissance. I. 1460-1541*, Kolozsvár 1943, pp. 102-103, 209-211, 283-285.

⁷ J. Balogh, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*, Budapest 1985, pp. 331-339.

⁸ Articolul lui Sebestyén György, *Hétszáz éves Szamosújvár*, publicat în „Művelődés”, 40/1991, ian., pp. 43-44, prezintă concis istoricul monumentului insistând asupra rolului episcopului Martinuzzi în calitate de comanditar al construcțiilor. Vezi și referirile pe acest subiect din sintezele despre arhitectura Renașterii transilvănene redactate de frații Sebestyén, respectiv de Gheorghe Sebestyén, în G. Sebestyén - V. Sebestyén, *Arhitectura renașterii în Transilvania*, București 1963, pp. 38, 40, nota 123; G. Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii din România. Renașterea*, București 1987, pp. 51-53, il. 76.

⁹ G. Sebestyén, *Cetatea Gherlei. Cronologie (I)*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, 16/1998, Muzeul Brăilei, pp. 209-224; Idem, *Cetatea Gherlei. Cronologie (II)*, în *Ibidem*, 17/1999, Muzeul Brăilei, pp. 223-235.

¹⁰ A. Kovács, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541-1720*, Budapest/Kolozsvár 2003, pp. 51-54.

Planurile ce reprezintă cetatea împreună cu orașul armenesc au constituit un punct de plecare pentru lucrările tratând aspectele arhitecturii baroce la Gherla¹¹. Din rândul celor din urmă trebuie remarcată contribuția arhitectului Virgil Pop, care tratează dezvoltarea urbanistică a orașului Gherla pe baza planurilor celor mai vechi ale orașului din secolele XVIII-XIX. În dezbaterăa temei, autorul se referă și la aspecte din istoricul cetății de la Gherla, începăturile orașului întemeiat în vecinătatea sa fiind strâns legate de domeniul cetății.

În final remarcăm contribuția lui Gabriel-Virgil Rusu, care a dedicat în ultimii ani două studii importante cetății de la Gherla¹². În scurta sa monografie a analizat rolul acestei cetăți în istoria politică a principatului Transilvaniei și evoluția domeniului acesteia, completând informațiile monografiilor de la cumpăna secolelor XIX-XX cu datele provenite din conscripții și urbarii ale domeniului. Același autor a publicat în anul 2003 inventarul inedit al armamentului cetății întocmit în 1675 și a încercat interpretarea textului cu scopul identificării denumirilor bastioanelor cetății.

În paginile ce urmează vom încerca să clarificăm unele aspecte ale istoricului monumentului, să identificăm destinația diferitelor părți din cadrul ansamblului în cursul celor două secole, când acesta îndeplinea în primul rând funcții defensive, concomitent cu cele de reședință temporară, reprezentativă a principilor. Demersul nostru se bazează pe analiza planurilor și vedutelor

¹¹ B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*, Bukarest 1970, il. 200; V. Pop, *Armenopolis - oraș baroc*, Bistrița 2002, il. 8-13; N. Sabău, *Aspecte istorico-artistice ale dezvoltării orașului Gherla*, în „Revista muzeelor și monumentelor”, Monumente istorice și de artă, 15/1984, nr. 1, pp. 18-27: 18-21.

¹² G. V. Rusu, *O mărturie documentară despre cetatea Gherla la 1675*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Historia, 48/2003, nr. 1-2, pp. 65-94; Idem, *Scurtă monografie a cetății Gherla*, în M. Sztranyiczki (red.), *Az őrmény Szamosújvár, Szamosújvár* 2004, pp. 35-77.

istorice¹³ ale cetății, pe interpretarea conscripțiilor¹⁴ acesteia, și a datelor extrase în primul rând din arhiva orașelor Cluj și Bistrița¹⁵.

Istoricul construcțiilor. Construcția cetății Gherlei a debutat la dispoziția regelui Ioan Zápolya (1526-1540) și sub conducerea tezaurarului Gheorghe Martinuzzi în jurul anului 1539¹⁶. Prima mențiune documentară referitoare la această fortificație datează din toamna aceluiași an, când apare sub numele de Castro Nouo Balwanyos (=Cetatea Nouă a Ungurașului) într-o scrisoare destinată magistratului orașului Bistrița¹⁷. Prin această denumire se deosebea fortificația nouă, construită în apropierea satului medieval Vadul Gherlei (Gherlahida), de cetatea medievală, deteriorată, aflată la cca. 15 km depărtare - în linie dreaptă - a Ungurașului, pe care episcopul Martinuzzi tocmai o abandonase. În prima fază de construcție s-au refolosit, se pare, pietrele provenite din demantelarea cetății Ungurașului.

Cu toate că bibliografia de specialitate evocă deseori premisele gotice ale construcției cercetate, izvoarele istorice infirmă existența vreunei fortificații mai vechi în acel loc. Nu putem admite argumentele bazate pe criterii stilistice, care susțin existența construcțiilor anterioare doar prin prezența bolților în cruce în unele încăperi ale palatului Martinuzzi. Drept dovadă stau numeroase cazuri autohtone care susțin continuitatea în întrebuințarea bolților în cruce pe ogive în Transilvania și după mijlocul secolului al XVI-lea¹⁸. Mai mult, statutele

¹³ Până în momentul de față am identificat 38 de imagini, dintre care 13 inedite, datând din secolele XVII-XX (cca. 1670-1917). Majoritatea lor sunt relevee și vedute manuscrise, realizate de ingineri militari aflați în slujba Consiliului de Război de la Viena, sau de ingineri sau arhitecți maghiari din perioada Imperiului Austro-Ungar.

¹⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL), *Magyar Kincstári Levéltárak*, A Magyar Kamara Archivuma, *Urbaria et Conscriptiones*, (E156), fasc. 160, nr. 1.; *Ibidem*, *Gyulafehérvári Káptalan Levéltára, Centuria Extraordinaria*, EE nr. 12, 1-6.; *Ibidem*, *Lymbus*, XXVII/1, ff. 136-140; *Ibidem*, EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15-89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213.; *Ibidem*, EFL, 12½ szek., Fasc. 40., Colecția de Microfilme, rola 320305.

¹⁵ Arhivele Naționale ale României - Direcția Județeană Cluj (ANRCJ), *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria IV; *Arhiva Primăriei Orașului Cluj*, Socotelile orașului Cluj; *Arhiva Primăriei Orașului Cluj*, Fasc. III; *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I.

¹⁶ Balogh Jolán fixa începutul construcțiilor în jurul anului 1530, în timp ce după părerea lui Gyalókey Jenő acestea au debutat în anul 1534; cfr. J. Balogh, *Az erdélyi Renaissance...*, cit., p. 102; J. Gyalókey, *Erdély várai 1736-ban*, în „Hadtörténelmi Közlemények”, 36/1935, nr. 3-4, pp. 234-257: 252. Izvoarele istorice cunoscute nouă infirmă însă aceste ipoteze.

¹⁷ ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 1310; A. Berger, *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen. 1203-1570*, voll. I-II, Köln/Weimar/Wien 1986, nr. 1422.

¹⁸ Biserica dedicată Sfintei Cruci din Mănăstirea (jud. Cluj) prin proporțiile zvelte și bolțile gotice întruchipează un frumos exemplu al goticului tardiv, datat în ultimul sfert al secolului al XVI-lea. J. Balogh, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek...*, cit., pp. 340-343.

breslelor pietrarilor și zidarilor din Cașovia (1573) și din Cluj (1589) prevedeau printre lucrările de măiestrie obligatorii și construirea unei bolți în cruce, ceea ce confirmă întrebuintarea largă a acesteia încă și în cea de-a doua jumătate a secolului¹⁹. Georg Werner și episcopul de Veszprém, Paul Bornemissza, trimiși în Transilvania de către regele Ferdinand I (1526-1564) în calitate de comisari financiari, au accentuat în raportul despre veniturile fiscale, întocmit în 1552, faptul că tezaurarul a ridicat Cetatea Nouă din temelii, după ce a dărâmat-o pe cea veche a Ungurașului. Episcopul amintit a repetat această afirmație și un an mai târziu, în mărturia depusă în procesul Martinuzzi²⁰.

Patru compoziții inscripționate și un ansamblu heraldic, amplasate odinioară probabil toate în apropierea porții cetății, comemorau meritele regelui Ioan Zápolya, cele ale tezaurarului Gheorghe Martinuzzi, precum și ale provizorului cetății, Paul Bánk, în construcțiile ridicate până la moartea regelui (17-21 iulie, 1540): inscripția încununată de blazonul episcopului Martinuzzi deasupra porții pietonale (1542), deviza tezaurarului din friza porții carosabile (probabil 1542), tabla comemorativă dedicată Fratelui Gheorghe (1540, azi în stânga porții exterioare), inscripția lui Paul Bánk surmontată de un leu rampant (1540, azi în dreapta porții exterioare), compoziția heraldică formată din blazonul regelui Ioan Zápolya ținut de *putti* înaripați și flancat de o pereche de sculpturi reprezentând lei rampanți, afronțați, care susțin fiecare câte un scut oval cu însemnele heraldice ale regelui (cca. 1540, s-au păstrat doar lei înalți în zona porții principale a penitenciarului)²¹. Un rol decisiv în conducerea construcțiilor l-a avut cu siguranță proiectantul acesteia, Domenico da Bologna, identificat de literatura de specialitate pe baza unei scrisori semnate de «*Dominicus Italus Architector et edificiorum regalium fundator*» în Gherla, la 26 ianuarie 1540. Aceasta atestă prezența arhitectului originar din Italia, aflat în slujba regelui pe șantierul construcțiilor de la Gherla, unde se presupune că ar fi fost ocupat cu ridicarea cetății bastionare²².

¹⁹ T. Koppány, „Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben”, în G. Galavics - J. Herner - B. Keserű (red.), *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged pp. 451-461, (Adattár XVI-XVII századi szellemi mozgalmak történetéhez, 10.), pp. 451-454; J. Balogh, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek...*, cit., p. 32.

²⁰ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II/4, București 1894, p. 738; *Ibidem*, vol. II/5, București 1897, pp. 54-55.

²¹ Pentru analiza aprofundată a pieselor citate vezi: K. Kovács, „A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája”, în I. Feld - S. Somorjay (red.), *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*, Budapest 2008, pp. 75-90.

²² Arhitectul italian este atestat începând cu 1531 în slujba regelui Ungariei Ferdinand I (1526-1564). El a activat, se pare, pe teritoriul Germaniei, la Regensburg și în Austria, la Viena, Innsbruck și Linz. Numărul redus al referirilor și chiar natura izvoarelor nu permite însă asocierea unor construcții concrete cu numele său. Probabil ca o recompensă

Ordinul tezaurarului către magistratul Bistriței în iunie 1540, în care dispunea trimiterea cât mai multor zidari la «construcția cetății (*castrum*) Maiestății sale, pe care aceasta dorește să o definitiveze cât mai curând»²³, se referă, foarte probabil, la Gherla, cel mai important șantier de construcții din principat în acea perioadă. Și vorbele lui Anton Verancsics (martie 1540) - «de curând Georgius Heremita thesaurarius a ridicat cu eforturi semnificative cetatea Nouă a Ungurașului din dispoziția regelui» - indică starea avansată a construcțiilor, elocventă fiind din acest punct de vedere și cererea stărilor înaintată spre regina mamă în vara aceluiași an spre a ordona demolarea cetății noi, «pricinuitoarea disensiunilor din țară»²⁴. În anii următori construcțiile de la cetate au antrenat forță de muncă din districtul Bistriței, de unde au fost aduse și cantități semnificative de materiale de construcție: cărămizi, șindriile, țigle, grinzi, scânduri și șipci²⁵. Un ancadrament de portal inscripționat cu anul 1539 în zona Bastionului Dejului (bastionul nord-vestic), de asemenea o inscripție de tip „*hic fuit*” din 1545 scrijelită în ancadramentul unei ferestre de la parterul palatului Martinuzzi, precum și anul 1551 lizibil și azi pe fațada capelei palatului, documentează construcțiile palatului și ale bastionului amintit²⁶. Două blazoane episcopale identice, amplasate inițial pe muchia

a activității sale, fusese numit în jurul anului 1533 arhitectul regal al lui Ferdinand de Habsburg. Îmboldit probabil de considerente materiale, Dominicus a trecut ulterior, înainte de 1540, în slujba lui Ioan Zápolya. După moartea celui din urmă, regele Ferdinand I îl asigura în august 1540 pe Domenico da Bologna de reprimirea sa la curtea regală. Nu știm dacă arhitectul a profitat sau nu de bunăvoința regelui, cert este doar că peste un an apare în tabăra lui Martinuzzi, contribuind la consolidarea cetății Buda în ajunul asediului trupelor lui Ferdinand. După asediul Budei din 1541 el nu a mai fost menționat în Bazinul Carpatic. Vezi datele referitoare la activitatea sa la J. Balogh, *Az erdélyi Renaissance...*, cit., pp. 209-211; Idem, *Varadinum. Várad vára*, Budapest 1982, (Művészettörténeti Füzetek, 13/1-2.), vol. II, p. 341; I. Feld, „A magyarországi építészet Szapolyai János korában”, în J. Bessenyei *et alii* (red.), *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*, Miskolc, pp. 71-90 (Studia Miskolcinsensia, 5.): 73; A. Végh, „A középkori várostól a török erődig”, în S. Bodó *et alii* (red.), *Budapest régiségei*, XXXI, Budapest, pp. 295-311: 299, nota 75; A. Kovács - M. Źoca, *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Historia, Fasc. 2, 1973, pp. 27-36; MOL, *Colecția de Microfilme*, rola W 339, 26 aug. 1540.

²³ MOL, *Colecția de Microfilme*, rola 427, (Missiles, 1540:18).

²⁴ J. Balogh, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek...*, cit., p. 332; S. Szilágyi (red.), *Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, 21 voll., Budapest 1875-1898, vol. I, p. 41.

²⁵ ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 1431, 1441, 1448, 1815, 1820, 1822, 1828, 1829, 1881, 1900, 1905, 1927, 1933, 1939.

²⁶ Ancadramentul din 1539, dispărut între timp, este descris în MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., ff. 15-89, p. 39. Inscripția din 1545 a fost remarcată de Lechner Jenő în 1917: cfr. J.

bastioanelor estice ale cetății, dar dispărute între timp, datau și edificarea bastioanelor amintite până la moartea Fratelui Gheorghe (1551)²⁷. Coroborând datele menționate anterior putem afirma că până în 1551 au fost ridicate atât incinta bastionară cât și palatul Martinuzzi alipit zidului vestic cel puțin până la nivelul parterului. Un pasaj al conscripției din decembrie 1553, care menționează pentru prima dată o sală la etajul palatului, constituie termenul *ante quem* pentru ridicarea etajului²⁸.

În urma evenimentelor din 1551, Transilvania a intrat temporar, până în 1556, în sfera de influență a Casei de Habsburg. În această perioadă regele Ferdinand I a donat cetatea de la Gherla, împreună cu domeniul și veniturile acesteia, voievozilor care s-au succedat la conducerea Transilvaniei, cu condiția ca aceștia să asigure garnizoana cetății și să continue lucrările de fortificare. Generalul Castaldo a stăpânit cetatea până la numirea voievodului Andrei Báthory, în primăvara anului 1552²⁹. Acesta a fost urmat în funcția sa și în posesia Gherlei în mai 1553 de voievozii Ștefan Dobó și Francisc Kendy. Cetatea i-a revenit primului³⁰. Luând în considerare aceste împrejurări, deducem că la mijlocul secolului al XVI-lea cetatea de la Gherla corespundea deja exigențelor reprezentative ale voievozilor Transilvaniei, fiind în același timp fortificația cea mai modernă și cea mai sigură a regiunii. Faptul că episcopul Gheorghe și-a păstrat tezaurul fabulos³¹ în incinta acesteia dovedește și mai mult încrederea contemporanilor în siguranța ansamblului fortificat.

În împrejurările în care în 1556 regina Isabella fusese rechemată în țară de stările transilvănene, a survenit primul asediu cunoscut din istoria cetății. Apărătorul acesteia, Ștefan Dobó a predat cetatea noilor autorități după cinci luni de rezistență în fața atacurilor conduse de Melchior Balassa, căpitanul suprem al Transilvaniei³².

Extinderea cetății spre vest cu un nou zid de incintă și construirea *zwingerului* s-a produs cu siguranță înainte de 1565. Cel puțin așa ne sugerează

Lechner, *Renaissance építési emlékek Szamosújvárott*, Budapest 1917, p. 19; iar ultima inscripție a supraviețuit până în zilele noastre pe o piatră din muchia corpului capelei.

²⁷ Reliefurile purtând blazonul lui Martinuzzi le cunoaștem doar pe baza unor fortografii mai vechi: J. Balogh, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek...*, cit., il. 199.

²⁸ MOL, *Magyar Kincstári Levéltárak*, A Magyar Kamara Archivuma, *Urbaria et Conscriptiones*, (E156), fasc. 160, nr. 1, p. 7.

²⁹ S. Barabás, *Erdély történetére vonatkozó regesták. 1551-1553*, III, în „Történelmi Tár”, 1892, p. 143; S. Szilágyi, *Levelek és államokmányok (1552-1623) a vörösvári levéltárból*, în „Magyar Történelmi Tár”, 1873, I, p. 7.

³⁰ T. Oborni, *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt. 1552-1556*, Budapest 2002, pp. 164-171.

³¹ L. Kövári, *Erdély régiségei és történelmi emlékei*, Kolozsvár 1892, p. 165.

³² K. Tagányi et alii, op. cit., vol. VI, p. 220; F. Bethlen, *Erdély története*, 4 voll., Budapest/Kolozsvár 2000-2006, vol. II, p. 202.

relatarea destul de vagă a lui Giovan Andrea Gromo³³, care a descris o cetate cu patru bastioane și cu o fortificație avansată dincolo de șanțul cetății. Identificând fortificația din urmă cu Bastionul Dejului din exterior (bastionul nord-vestic de dincolo de șanțul cu apă) - din moment ce acesta era în legătură cu *zwingerul* construit pe trei laturi ale cetății - deducem că pe latura a patra, pe cea vestică, exista deja cea de-a doua incintă. Relatarea comandantului italian conturează imaginea unei cetăți cu «zidurile groase și puternice, cu terasament mare de pământ, șanțul adânc, lat și plin de apă...».

Principii Transilvaniei s-au îngrijit în continuare de construcțiile, reparațiile și înfrumusețarea cetății pe toată perioada existenței principatului. La dieta parțială de la Sibiu (1566) principele Ioan Sigismund (1556-1571) s-a angajat să suporte în întregime cheltuielile de construcție ale Gherlei și un sfert din cele ale construcției incintei Sebeșului³⁴. Izvoarele documentează procesul de procurare a materialelor de construcție și a forței de muncă necesare pentru «restaurarea castrului dărăpănat de la Cetatea Nouă». Aproape 2.500 de care de piatră au fost transportate până în 1570 de căruțașii bistrițeni la Gherla, o parte de la curia ruinată de la Sântioana³⁵, iar restul din carierele de piatră din apropiere. Alte 4.500 de care de piatră trebuiau transportate în anul următor. De asemenea, suveranul a ordonat bistrițenilor procurarea de grinzi, scânduri și șindriile și transportarea acestora pe șantierul construcțiilor de la Gherla. Izvoarele de care dispunem sunt foarte laconice și contradictorii în denumirea obiectivului construit - «casa maiestății sale sau bastionul» -, drept pentru care nu avem cum să identificăm cu precizie acele părți ale cetății care fuseseră ridicate atunci³⁶.

Principii din familia Báthory au continuat lucrările din cetate. În primăvara anului 1572 Ștefan Báthory i-a poruncit judei bistrițean să se conformeze solicitărilor noului provizor, Ioan Torma, și să-i ofere ajutorul cerut pentru «construcția casei principelui din Cetatea Nouă». Cantități importante de

³³ G. A. Gromo, *Compendio di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno (sec. XVI)*, Aurel Decei (ed.), în „Apulum”, 2/1943-1945, pp. 140-214: 178-179.

³⁴ S. Szilágyi (red.), *Erdélyi országyűlési emlékek...*, cit., vol. II, p. 327.

³⁵ Presupunem că denumirea de „*roskadozó Szentiván vára*” menționată de provizorul cetății (ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 3199) desemna această curie din Sântioana (Vasasszentivány) aflată în prima jumătate a secolului al XVI-lea în posesia familiei lui Gál (Gallus) Kendi. Vezi datele istorice referitoare la curia amintită la G. Entz, *Erdély építészete a 14-16. században*, Kolozsvár 1996, p. 505.

³⁶ Date referitoare la construcțiile din perioada 1567-1571 vezi în ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 3092, 3102, 3109, 3170, 3199, 3206, 3208, 3226, 3229, 3339, 3370, 3377, 3380, 3382, 3392, 3394, 3400, 3419, 3437, 3439, 3491, 3512, 3513, 3524; *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria IVa, fasc. 24, pp. 593, 617, 619.

cărămizi, țigle, grinzi și scânduri au fost aduse la Gherla din zona Bistriței. Alteori, pentru a evita transportul costisitor, meșterii bistrițeni au ars cărămizile la fața locului³⁷.

După alegerea lui Ștefan Báthory ca rege al Poloniei (1575) și după părăsirea principatului de către acesta, voievodul Cristofor Báthory (1576-1581) a preluat, odată cu conducerea Transilvaniei, și coordonarea construcțiilor de la Gherla. Gabriel Ébeni, noul provizor al cetății, dirija lucrările la fața locului. Pe lângă reparațiile mai mici, sarcina cea mai urgentă a fost cu siguranță restaurarea bastionului care luase foc în iarna 1576-1577. Bistrițenii au contribuit cu materiale de construcție, iar clujenii au trimis zidari pentru efectuarea lucrărilor³⁸. În aceeași perioadă este consemnată la Gherla și activitatea pietrarilor clujeni Ioan Seres și Anton Pietrarul (Kőmíves Antal)³⁹, fără mențiunea naturii lucrărilor executate de către aceștia. Nu pare exclus ca primul, cunoscut mai ales datorită ancadramentelor profilate din casa Wolphard-Kakas (Cluj) și a celor din castelul din Aghireș, să fi fost autorul blazonului flancat de îngeri al voievodului, datat în 1577. Fragmentul acestei piese se mai afla acum câțiva ani încastrat, în poziție secundară, în fațada vestică a palatului Martinuzzi. Sculptura din piatră, dreptunghiulară, reprezenta figura unui înger care inițial flanca împreună cu pandantul său un scut heraldic. Cifrele lizibile ale inscripției pe fragmentul amintit (15..) indicau confecționarea acestuia în secolul al XVI-lea. Balogh Jolán a fost cea care identificase piesa sculptată amintită, decorată cu blazonul lui Cristofor Báthory flancat de „heruvimi” din 1577, în textul inventarului din 1687. În momentul inventarierii aceasta se afla la capătul scării de onoare (demolată ulterior) a fațadei principale a palatului Martinuzzi⁴⁰, sugerând probabil construcția scării reprezentative în perioada lui Cristofor Báthory.

În perioada următoare, până în 1581, provizorul a coordonat schimbarea învelișului bastioanelor cetății cu țigle. Lucrările relativ ample au implicat din nou ajutoare din partea bistrițenilor, acestea constând în materiale de construcție și meșteri dulgheri, deoarece pe domeniul cetății provizorul nu a

³⁷ *Ibidem*, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I 3607, 3612, 3635, 3636, 3646, 3648, 3661, 3681, 3701, 3755, 3774, 3813, 3996, 3997.

³⁸ *Ibidem*, 4026, 4041, 4047, 4123, 4127, 4209, 4211; J. Balogh, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek...*, cit., p. 334.

³⁹ Date referitoare la activitatea acestora vezi la J. Balogh, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek...*, cit., pp. 80-83, 67.

⁴⁰ MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 55; J. Balogh, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek...*, cit., p. 335. Interpretează greșit textul inventarului referitor la amplasarea originală a piesei, susținând că a fost în cameraintendentului cetății.

găsit nici un meșter priceput la astfel de munci⁴¹. Provizorul s-a îngrijit în paralel și de reînnoirea armamentului de foc al cetății prin procurarea ghiulelelor de fontă și repararea săcălușelor⁴². În noiembrie 1578 a vizitat Gherla - pentru inspecție sau pentru supravegherea lucrărilor descrise - și un arhitect. Izvoarele noastre nu permit identificarea sa, dar presupunem că desemna aceeași persoană cu arhitectul italian anonim, care apare deseori în registrul de socoteli al Clujului în perioada 1577-1578, inspectând, în slujba principelui, șantierele din Oradea, Alba Iulia și Hust (Khust, Ucraina)⁴³.

În perioada domniei lui Sigismund Báthory (1588-1597, 1598-1599, 1601-1602) sunt consemnate reparații și lucrări de întreținere în cetate, supravegheate cu strictețe de Gheorghe Wass, căpitanul Gherlei între 1590-1594. Pe lângă procurarea blocurilor de piatră ecarisată din Bistrița, transportul pietrelor profilate cu căruțașii bistrițeni, reparația armamentului de foc se menționează și anumite lucrări de reamenajare (construirea/reparația căminelor) în palatul Martinuzzi. În cursul pregătirilor pentru primirea vizitei principelui a fost reparată și cada de baie pentru a putea asigura tot confortul necesar oaspeților de rang înalt. La sfârșitul anului 1592 izvoarele consemnează prezența arhitectului italian al principelui, Simone Genga, la cetate, fără a menționa însă scopul șederii sale⁴⁴.

Cetatea de la Gherla reintră în atenția istoriografiei în legătură cu un eveniment sumbru: executarea în incinta cetății, în toamna anului 1594, a lui Baltazar Báthory - văr al principelui și căpitan suprem al armatei principatului - și a cancelarului Francisc Kovacsóczy, personaje proeminente ale partidei filoturce, acuzați că au conspirat împotriva suveranului⁴⁵. Un an mai târziu (august 1595), înainte de pornirea sa în campania anti-otomană, principele își lua rămas bun la Gherla de la Maria Christierna, care îi devenise soție abia de două săptămâni⁴⁶. Cetatea a însemnat o reședință comodă și sigură membrilor familiei princiere atât în timp de război cât și de pace. Preferința acestora pentru șederea în Gherla a cauzat însă multă bătaie de cap oficialilor cetății, care se plângeau în repetate rânduri de pretențiile sofisticate și neobișnuit de scumpe ale oaspeților sus-puși, nepotrivite pe timp de război. Sălile

⁴¹ ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 4266, 4267, 4268, 4294, 4300, 4302, 4379, 4431, 4433, 4466, 4658, 4738, 4762, 4782, 4784.

⁴² *Ibidem*, 4466, 4515.

⁴³ J. Balogh, *Varadinum. Várad vára*, cit., vol. II, pp. 342-343.

⁴⁴ ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 5473, 5497, 5506, 5609, 5626, 5620, 5635, 5657; J. Balogh, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek...*, cit., pp. 335.

⁴⁵ G. V. Rusu, *Scurtă monografie a...*, cit., pp. 47-50.

⁴⁶ E. Veress (red.), *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, 11 voll., București 1929-1939, vol. IV, p. 266.

reprezentative ale palatului au găzduit în 1597 și banchetul nunții lui Ștefan Kakas - intendentul domeniilor principesei - și a Susanei Römer, domnișoara de curte de origine tiroleză a principesei⁴⁷.

La cumpăna secolelor XVI-XVII principatul a parcurs o perioadă de maximă instabilitate caracterizată de schimbările frecvente și în stăpânirea Gherlei. Războiul devastator dus pentru dominația principatului s-a sfârșit cu mișcarea condusă de Ștefan Bocskai, drept urmare, în 1605 și cetatea Gherlei a revenit în posesia principilor transilvăneni. În momentul preluării acesteia, asediatorii au găsit acolo arme de o frumusețe impresionantă, «cu care s-ar mândri pe drept orice domnitor», o parte a pieselor de artilerie însă s-a deteriorat foarte mult fiind lăsate sub cerul liber⁴⁸. Și clădirile cetății au suferit în urma neglijenței garnizoanelor care s-au alternat foarte des în perioada amintită. Inventarul din 1607 menționează numeroase camere pustii, geamuri sparte, ferestre și uși fără rame și fără zaruri⁴⁹. Nici domeniul Gherlei nu mai era în măsură să satisfacă necesitățile cetății, după cum reiese din urbariul întocmit în 1603⁵⁰. Reparația acoperișurilor, ușilor, ferestrelor, precum și recondiționarea arsenalului a început deja în 1605, continuând și sub domnia principilor Sigismund Rákóczi (1607-1608) și Gabriel Báthory (1608-1613)⁵¹. În cetatea trecută temporar în posesia lui Ștefan Kendy s-a organizat conspirația de la Sic (1610) îndreptată împotriva principelui Gabriel Báthory. După demascarea acesteia Gherla a revenit din nou fiscului⁵².

Numeroase izvoare ilustrează strădaniile febrile ale principelui Gabriel Bethlen (1613-1629) pentru întărirea fortificației de la Gherla și împodobirea palatului din incinta acesteia. Lucrările au debutat se pare în 1616 cu recondiționarea pieselor de artilerie din cetate, continuând apoi cu restaurarea și reamenajarea «locuințelor dărapănite din Cetatea Nouă». Maeștrii tâmplari sosiți din Bistrița confecționau mobilier, cadre noi, pictate, pentru uși și ferestre, în timp ce sticlarii clujeni reparau geamurile din palat. Festő György, un

⁴⁷ ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 6044, 6049; K. Jakó, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója. 1579-1604*, Szeged 1991, în *Erdélyi Könyvesházak I*, (Adattár XVI-XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/I.), p. 51.

⁴⁸ S. Szilágy, *Gyulaffi Lestár történeti maradványai*, II, în „Történelmi Tár”, 1893, pp. 192-231: 223-230.

⁴⁹ MOL, *Gyulafehérvári Káptalan Levéltára, Centuria Extraordinaria*, EE nr. 12, *passim*.

⁵⁰ K. Tagányi *et alii*, *op. cit.*, vol. VI, pp. 208-209.

⁵¹ ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 7906, 7908, 7917, 7921, 7734, 7745, 7746, 7869, 7880, 7897, 7944, 8015, 8016, 8020, 8117, 8043, 8198, 8203, 8205, 8479.

⁵² K. Szongott - K. Vajna - J. Hodorean, *op. cit.*, p. 6; K. Tagányi *et alii*, *op. cit.*, vol. VI, p. 224.

zugrav din Cluj, a sosit la Gherla în 1622⁵³. Recondiționarea interioarelor a continuat cu clădirea unor cămine noi cu picioare sculptate din piatră, cu procurarea candelabrelor noi și montarea zarurilor de fier ⁵⁴. Pictorul Lapupataki Képíró János fusese chemat la Gherla în 1629, cu siguranță pentru decorarea artistică a încăperilor palatului⁵⁵. S-a comandat și un clopot la meșterul bistrițean, Martin Veres⁵⁶. O placă inscripționată, zidită odinioară în fațada pridvorului central al palatului Martinuzzi, comemora lucrările de restaurare efectuate în cetate până în 1619:

REST.(auratum) HOC. POMER.(ium) FELI.(citer) SEREN.(issimo)
PRIN.(cipe) DO.(mino) GABRIELE. II. D.(ei) G.(ratia) P.(rincipe) T.(ransilvaniae)
P.(artium) R.(egni) H.(ungariae) D.(omino) ET. S.(iculorum) C.(omite)
CAPI.(taneo) GIO.(rgio) GIEROFI. PROVI.(sore) IO.(anne) ZOLIOMI.
CASTEL.(lanis) STEP.(hano) VAMOS. ET. FRAN.(cisco) BORZASI.
EXISTEN.(tibus) AN.(no) D.(omini) MDCXIX⁵⁷.

În 1629 a debutat o lucrare de amploare supravegheată și coordonată de arhitectul sinez al principelui, Ioannes Landi sau Longinus⁵⁸, fiind vorba de renovarea sau cămășuirea cu piatră a semibastionului sud-vestic al cetății. Lucrările au continuat fără întrerupere pe tot parcursul verii cu colaborarea unor meșteri zidari bistrițeni și clujeni și sub supravegherea periodică a arhitectului italian ⁵⁹. O placă inscripționată - IOANES LANDVS

⁵³ ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 9822, 9824, 10106, 10111; *Arhiva Primăriei Orașului Cluj*, Socotelile orașului Cluj, 15b/IVa, p. 79; 15b/XI, pp. 254, 256; 15b/XXI, p. 190; 15b/V, p. 7.

⁵⁴ Ivi, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 8576, 8588, 9406, 9771, 9790, 9803, 9824, 9830, 9842, 9857, 9864, 9866, 9872, 9878, 9883, 10106; *Arhiva Primăriei Orașului Cluj*, Fasc. III, 196.

⁵⁵ Ivi, *Arhiva Primăriei Orașului Cluj*, Socotelile orașului Cluj, 18a/IV, p. 282; 18a/VI, p. 36.

⁵⁶ Ivi, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 9806.

⁵⁷ Honfi, *Levél a Szamosujvári várról*, în „Nemzeti Társalkodó”, 1838, p. 176; K. Tagányi *et alii*, *op. cit.*, vol. VI, pp. 241-242; L. Kövári, *op. cit.*, p. 164; K. Szongott - K. Vajna - J. Hodorean, *op. cit.*, pp. 35-36.

⁵⁸ Date referitoare la viața și activitatea sa ca arhitect vezi la M. Détshy, I. Rákóczy György *fundálói*, în „Építés-és Építészettudomány”, 3/1972, nr. 4, pp. 348-378: 354-355; A. Kovács - M. Țoca, *op. cit.*, pp. 28-29; M. Détshy, „Joannes Landi fundator”, în I. Bardoly - C. László (red.), *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára*, Tanulmányok, (Művészettörténet-Műemlékvédelem, X.), Budapest 1998, pp. 227-234; J. Balogh, *Varadinum. Várad vára*, cit., vol. II, pp. 362-363.

⁵⁹ ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 10117, 10179, 10180, 10191, 10206, 10151, 10156, 10171, 10191; *Arhiva Primăriei Orașului Cluj*, Socotelile orașului Cluj, 18a/II, p. 471; 18a/VI, p. 14; 18a/IV, p. 284, 18a/IV, pp. 80, 291, 307; 18a/VI, pp. 31, 38, 40.

FVNDATOR/SER.(enissimae) M.(aiestatis) ITALVS⁶⁰ -, care a fost amplasată odinioară pe fața Bastionului Ciunt (semibastionul sud-vestic) comemora activitatea arhitectului în cetate.

După moartea principelui Gabriel Bethlen (1629) au fost sistate aproape toate construcțiile de pe domeniile princiare până la ridicarea la tron a principelui Gheorghe Rákóczi I (1630). Izvoarele istorice menționează lucrări susținute pentru reamenajarea șanțului cu apă întreprinse la ordinele principelui: prin angajarea unor slovaci specialiști (*tóásó tótók*) și prin munca forțată a pocăiților transilvăneni condamnați, se curăța și se adâncea șanțul în anul 1636, iar în anul următor principele a chemat meșteri clujeni pentru zidirea contraescarpei acestuia, comandând tot din Cluj și pietrele profilate necesare⁶¹. Lucrările au continuat și după 1640. Despre Martin Gombos, un pictor de meserie, dar închis în cetate pentru anumite infracțiuni săvârșite, nefiind capabil să sape la șanț, aflăm că din voința principelui i s-a pretins pictarea palatului din cetate în 1643⁶². În paralel se lucra la renovarea acoperișurilor clădirilor și bastioanelor⁶³. Nu cunoaștem din păcate sarcina arhitectului italian anonim - Agostino Serena (?) - care a inspectat cetatea pentru un scurt timp în vara anului 1647⁶⁴.

Fiul principelui, succesorul său la tronul Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648-1660 cu întreruperi) a ridicat în curtea exterioară a cetății de la Gherla o construcție importantă, palatul Rákóczi. Clădirea nouă, cu trei niveluri, este marcată de o tablă comemorativă din piatră amplasată pe fațada sudică a acesteia:

REGNANTE. ILL.(ustri)SS.(im)O. AC CELL.(si)SS.(im)O.[!] /
TRAN.(silva)NIE. PRIN.(ci)PE. GEORGIO. RA / KOCI. D.(omino) D.(omi)NO.
NOBIS. CLEMEN.(t)ISS.(im)O. / AN.(n)O. 1653. PRO. TEMPORE.
PROV.(isor)IS. STEPH / ANI. FABIAN. DE. MAROS. Z.(ent). IMREH.

O altă inscripție, dispărută între timp, reprezenta inițialele cuplului princiar de-o parte și de cealaltă a anului confecționării piesei, astfel:

⁶⁰ Piesa dispărută între timp ne este cunoscută doar din istoriografia de specialitate. Cfr. J. Lechner, *op. cit.*, p. 15; K. Szongott - K. Vajna - J. Hodorean, *op. cit.*, p. 31.

⁶¹ A. Kovács, „I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről”, în E. Tamás (red.), *Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, (A Sárospataki Rákóczi-Múzeum Füzetei 41) Sárospatak 2000, vol. II, pp. 63-96: 70-71; Szalárdi János *síralmas magyar krónikája*, red., introd., note de Szakály Ferenc, Budapest 1980, pp. 193, 295.

⁶² ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Bistrița*, seria I, 13378.

⁶³ Ivi, 11754, 11774, 11776, 11871, 11876, 11949, 11975, 12540.

⁶⁴ Ivi, *Arhiva Primăriei Orașului Cluj*, Socotelile orașului Cluj, 25a/I, pp. 497, 498.

«G.(eorgius) R.(ákóczi) P.(rinceps) T.(ransilvaniae) A.(nno) D.(omini) 1653 S.(ophia) B.(áthory) P.(rincipissa) T.(ransilvaniae)»⁶⁵.

Din Socotelile orașului Cluj pentru perioada 1649-1653 se desprind datele referitoare la circulația meșterilor zidari, pietrari și respectiv cele ilustrând deplasările arhitectului venețian, Agostino Serena⁶⁶, chemați în repetate rânduri pe șantierul construcțiilor. Ridicarea palatului a decurs sub supravegherea periodică a arhitectului. Până la sfârșitul anului 1652, se pare că au izbutit zidirea clădirii, după care au fost montate ancadramentele profilate, confecționate la Cluj și s-a clădit acoperișul⁶⁷. Construcția palatului Rákóczi a fost deci finalizată, în mare parte, până la sfârșitul anului 1653, fapt consemnat și de inscripțiile descrise mai înainte. După eșecul total al campaniei militare din Polonia a lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, principele întors în țară s-a refugiat în cetate de frica stărilor furioase, care s-au adunat la dietă într-o șură din apropierea cetății Gherla⁶⁸.

În contextul crizei politice din Transilvania din perioada anilor 1658-1664 adepții taberelor filo-turce și filo-habsburgice s-au schimbat relativ des la stăpânirea cetății. Ultimul capitol din istoricul cetății în epoca principatului îl constituie perioada lungă și relativ liniștită când aceasta se afla în stăpânirea principelui Mihail Apafi I (1661-1690). Din această perioadă s-au păstrat inventarele cele mai valoroase ale ansamblului.

Pe 20 octombrie 1687, cu o săptămână înaintea încheierii înțelegerii de la Blaj, Gherla a capitulat în fața trupelor comandate de generalului imperial Friedrich Veterani. În cetate s-a instalat o garnizoană imperială, forțele imperiale au rămas la conducerea fortificației timp de un veac, până la înființarea penitenciarului în incinta acesteia, în 1786.

⁶⁵ Cele două inscripții au fost publicate de către Honfi, *op. cit.*, p. 174; K. Tagányi *et alii*, *op. cit.*, vol. VI, p. 240; L. Kővári, *op. cit.*, p. 164; J. Lechner, *op. cit.*, p. 24; K. Szongott - K. Vajna - J. Hodorean, *op. cit.*, pp. 35-36. Pentru prima vezi și A. Taloș, *op. cit.*, p. 20.

⁶⁶ Vezi datele arhivistice referitoare la activitatea sa la M. Détsy, *I. Rákóczy György...*, cit., pp. 370-374; A. Kovács - M. Țoca, *op. cit.*, pp. 30-34; J. Balogh, *Varadinum. Várad vára*, cit., vol. II, pp. 379-393.

⁶⁷ ANRCJ, *Arhiva Primăriei Orașului Cluj*, Socotelile orașului Cluj, 26/V, pp. 181, 325, 328; 26/I, pp. 6, 10, 11; 27/V, pp. 59, 67; 27/I, pp. 52, 94, 97; 27/II, p. 228. Din toamna anului 1652 până la finele anului următor au fost transportate în repetate rânduri care cu pietre profilate din Cluj spre Gherla, de asemenea din Bistrița au fost comandate 16.000 de țigle necesare pentru construcțiile din cetate. Zidari sași, clujeni și bistrițeni, sticlari clujeni și dulgheri din Sibiu au lucrat în cetate în perioada respectivă. Ivi, 28a/IV, pp. 129, 132; 28a/II, pp. 42, 43; 27/XIV, pp. 70, 202, 204, 207, 208; 27/II, pp. 48, 50, 51, 57, 64, 65; 27/XIII, p. 25, 38, 39, 40; J. Koncz, *Besztercze városa levéltára*, în „Századok”, 1889, pp. 42-49: 46.

⁶⁸ S. Bíró, „Szamosújvár története”, în T. A. Szabó (red.), *op. cit.*, pp. 178-181.

„Topografia” cetății: lucrările defensive și palatele. Inventarul cel mai detaliat (Inv. 1687) de care dispunem consemnează o seamă de aspecte privind condițiile de viață existente în centrul domeniului fiscal al Gherlei, cu șase luni înainte de încheierea Înțelegerii de la Blaj.

În vecinătatea nordică și estică a cetății se întindeau fânațele, grădinile cu flori și zarzavaturi, livezile și albinăriile destinate aprovizionării cetății. Grajdurile și cotețele cu animale mici erau amplasate tot în afara incintei fortificate, pe malul Someșului sau pe cel al canalului care aproviziona șanțul cetății, spre vest și spre sud de cetate. Casele simple, din lemn, acoperite cu paie, destinate grădinarului, supraveghetorului gospodăriei cetății (*pallér*) și juzilor alodiali (*csűrbíró*, *majorbíró*, *palánkbíró*) se aflau toate în spațiul din afara șanțului cu apă⁶⁹. Un val de pământ palisadat fortifica platoul de la sud de cetate delimitat la vest de râul Someș, la est și sud de canalul ce alimenta cu apă șanțul cetății. În acest spațiu, depășind ca întindere cetatea propriu-zisă, se refugia și se adăpostea populația din împrejurimi pe timp de război⁷⁰. Accesul spre poarta cetății era posibil astfel fie peste podul și prin poarta de pe latura estică a palisadei, fie dinspre sud-vest, pe podul Someșului unde se percepea taxă de trecere. Podul lung din lemn, care trecea peste șanțul cu apă, asigurând accesul spre poarta exterioară a cetății, era apărat dinspre vest de un zid crenelat, iar la capătul său dinspre sud de un val gros dublat de palisadă, cu fața tratată bastionar și zidurile laterale drepte, similară unei „lucrări cu coarne”⁷¹. „Bastionul de Pământ” din fața porții principale, menționat de inventarul din 1607 desemnează probabil aceeași fortificație înaintată, dotată cu o hersă, arme și păzită permanent⁷². În șirul fortificațiilor înaintate, un rol important îl avea șanțul cu apă, care înconjura întreaga incintă. Un *zwinger* apăra incinta pe laturile nordică, sudică și estică a cetății. Zidul acestuia (*párkány*), mai îngust și mai scund decât cel al incintei, era acoperit cu șindrilă și dotat cu mici platforme pentru pușcași, care erau acoperite cu șarpante

⁶⁹ MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15–89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp.16-27.

⁷⁰ G. A. Gromo, *op. cit.*, p. 178.

⁷¹ *Hornwerk, ouvrage à cornes, szarvmű*. Vezi: *Glossarium Artis 7. Festungen. Fortresses. Fortifications*, R. Huber - R. Rieth (red.), Comite International D'Histoire de L'Art, München/New York/London/Paris 1990, sv. *Hornwerk*; G. Sebestyén, *O pagină din...*, cit., p. 52; MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15–89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp. 27-28.

⁷² MOL, *Gyulafehérvári Káptalan Levéltára, Centuria Extraordinaria*, EE nr. 12, 1-6., p. 3; 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15–89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp. 27-28.

conice. *Zwingerul* adăpostea două depozite de praf de pușcă⁷³, amplasate aici fără îndoială pentru a feri clădirile cetății de urmările grave ale unei eventuale explozii. Pomii fructiferi plantați între cele două incinte pe timp de pace confereau o atmosferă plăcută, ferită acestei zone⁷⁴, de unde se deschidea un acces direct pe malul șanțului cu apă printr-o poartă în dreptul bastionului nord-vestic.

Incinta înconjurată de șanțul cu apă descris, prezintă, conform releveelor cetății, un plan patruleter ușor neregulat cu zidurile flancate de bastioane și semibastioane. Puterea defensivă a cetății era amplificată apoi de câteva platforme de tragere dotate cu piese de artilerie, amplasate pe planșeul superior al unor construcții din interiorul cetății⁷⁵. József Ornstein⁷⁶ a determinat dimensiunile lucrărilor defensive. Conform acestora, planul cetății poate fi perceput ca un dreptunghi de 72x83 m prelungit ulterior spre vest. Grosimea zidurilor de incintă era de 3,8 m la partea inferioară, respectiv de 3 m în partea superioară, iar înălțimea lor era de 9,5 m; grosimea zidului exterior al *zwinger*-ului era de 2 m; lățimea șanțului cu apă varia între 34 și 50 m. Din propriile noastre calcule bazate pe scara grafică a releveului din 1752 rezultă că lungimea curtinelor era de cca. 55 m, iar lungimea fețelor bastioanelor varia între 20 și 30 m.

Urmând pe plan itinerarul parcurs de autorii inventarului din 1687, putem localiza cu ușurință elementele de seamă ale fortificației (fig. 1). Bastioanele și semibastioanele se succedau astfel: Bastionul Ciunt (*Csonka-bástya*)⁷⁷ era numele semibastionului din sud-vest, din stânga porții exterioare; Bastionul Dejului (*Dési-bástya*) desemna semibastionul din colțul nord-vestic; Bastionul Dejului din exterior (*Déési szegeletes öreg külső-bástya*) era bastionul nord-vestic

⁷³ G. V. Rusu, *O mărturie documentară...*, cit., p. 72-73; MOL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15-89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp. 29, 33.

⁷⁴ MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15-89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, p. 33.

⁷⁵ Deși textul conscripțiilor folosește același termen de *bastion* pentru toate aceste elemente de fortificație, terminologia modernă ne obligă la diferențierea lor: astfel folosim termenul de *bastion* pentru fortificațiile de plan pentagonal, dotate cu cazemate pentru artilerie, amplasate pe colțurile incintei; *semibastioane* pentru acelea, care formau de fapt un rezalit al incintei cu o singură față și un singur flanc.

⁷⁶ J. Ornstein, *A szamosmelléki új várrol*, în „Arhaeologiai Értesítő”, 16/1, 1896, pp. 266-267.

⁷⁷ Figurează drept Bastionul Rákóczi (*Ragozische Bastion*) pe planul din 1752, legenda sugerând că ar fi fost construit de Gheorghe Rákóczi al II-lea. Totuși considerăm că nucleul acestuia a fost ridicat, măcar din palisadă, deja în secolul al XVI-lea, iar la sfârșitul domniei principelui Gabriel Bethlen a avut loc reparația, sau mult mai probabil, cămășuirea cu piatră a acestuia, coordonată de Giovanni Landi. În timpul domniei lui Gheorghe Rákóczi al II-lea semibastionul a fost eventual supus unei reparații.

avansat⁷⁸; spre est, în continuare se afla Bastionul Mintiului (*Némethi-bástya*) din colțul nord-estic; Bastionul Fizeșului (*Füzesi-bástya*) în colțul sud-estic; Bastionul Pustiu (*Öreg cserepes puszta bástya*) desemna în final bastionul din colțul sud-vestic, din dreapta porții exterioare a cetății⁷⁹. Cele două porți ale cetății completau inelul defensiv, fiind surmontate de turnuri masive cu galerii de tragere și platforme pentru artilerie amenajate la nivelul lor superior, sub acoperiș. Pe „Platforma deasupra Casei de Arme” de pe latura sudică a curții interioare, dar și pe aceea „deasupra casei căpitanului”, pe latura nordică erau amplasate piese mai grele de artilerie, ceea ce denotă rolul esențial, comparabil cu cel al bastioanelor, al acestora în apărarea cetății⁸⁰. Prin confruntarea datelor conscripțiilor și localizarea în felul descris al bastioanelor și semibastioanelor, se adeverește observația formulată de Rusu, și anume, că în principiu, bastioanele au primit denumirea localității spre care erau orientate⁸¹. Inventarul din 1675, analizat de autor, nu i-a oferit însă repere suficiente pentru identificarea corectă pe plan a platformelor pentru artilerie, a bastioanelor și semibastioanelor, care au fost denumite după alte criterii⁸².

⁷⁸ Pe planul din 1752 (il. 2) acesta apare sub denumirea de „Sălaș rece” (*Kalte herberg*), probabil o aluzie la temperatura scăzută de pe platforma acestuia fără acoperiș.

⁷⁹ MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15–89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp. 30-36, 70, 73, 81-84.

⁸⁰ În timp ce apărarea bastioanelor Dejului, Fizeșului, Mintiului era asigurată doar de tunuri de calibru mic, săcălușe și treascuri, Bastionul Ciunt și cele două porți erau dotate cu 2-3 tunuri mari, cea mai bine „înarmată” în 1675 fiind platforma de tragere deasupra Casei de Arme. Cfr. G. V. Rusu, *O mărturie documentară...*, cit., pp. 77-78.

⁸¹ *Ivi*, p. 67.

⁸² În lipsa unor inventare mai detaliate pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea localizarea unor bastioane menționate de conscripțiile din 1607 și din 1654 este deocamdată nesigură: *Bastionul Gherlei* (*Gerlahi-bástya*), *Bastionul Toboșarului* (*Doboló-bástya*), [bastionul] *deasupra casei cu țigle* (*Cserepes ház felett*).

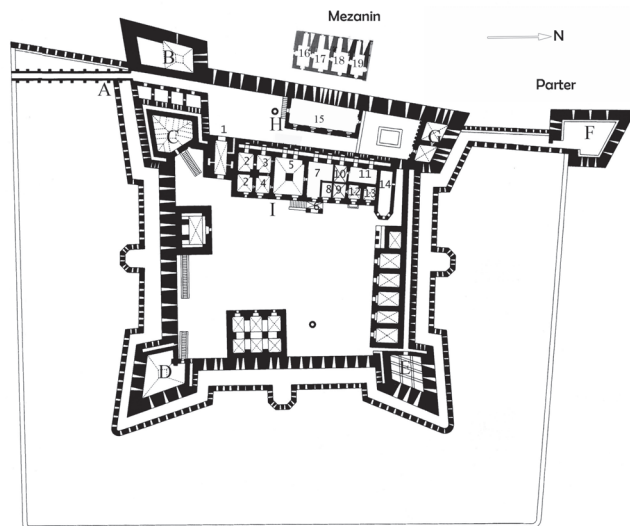


Fig. 1. Planul cetății de la Gherla. Funcția și denumirea locațiilor de la parter și mezanin în secolul al XVII-lea, marcate pe planul din secolul al XVIII-lea. A. Poarta exterioară; B. Bastionul Ciunt; C. Bastionul Pustiu; D. Bastionul Fizeșului; E. Bastionul Mintiului; F. Bastionul Dejului din exterior; G. Bastionul Dejului; H. Palatul Rákóczi; I. Palatul Martinuzzi; 1. Poarta interioară; 2. Încăperile de colț; 3. Încăpere boltită; 4. Camera intendentului cetății; 5. Magazia de alimente; 6. Antreu; 7-10. „Casa” provizorului; 11-13. Magazia veche; 14. Capela; 15. Depozitul de grâne; 16-19. Camerele darabanților.

Planurile și vedutele cetății au surprins de asemenea detalii importante ale incintei bastionare. Zidul de incintă, de aceeași înălțime ca și elementele de flancare de pe colțurile sale, era străpuns de metereze dispuse pe două niveluri. O galerie de apărare amenajată din lemn la nivelul etajului, asigura accesul la golurile de tragere de pe cortine, precum și circulația rapidă dintre bastioane de-a lungul cortinelor, comunicând totodată și cu încăperile de la etajul Palatului Martinuzzi. Bastioane și semibastioane cu zidul din piatră evazat și parapetul crenelat, erau întărite pe muchii cu piatră de talie. Un brâu de piatră decora fațada exterioară a incintei. Galeria subterană boltită (*Vnter Irdischer Gang*) semnalată de-a lungul primei incinte, săpată în grosimea zidului și prevăzută cu canale de aerisire, permitea pe de-o parte comunicația dintre bastioane, pe de altă parte servea pentru observarea și prevenirea lucrărilor de subminare în cazul unui asediu.

În incinta cetății de la Gherla au fost ridicate cele două palate care îndeplineau un rol important în reprezentarea stăpânilor cetății. Palatul Rákóczi adăpostea odinioară persoana și anturajul principelui constructor omonim, Gheorghe Rákóczi al II-lea, sau ocazional curtea urmașului său, principele Mihail Apafi I. Palatul Martinuzzi găzduia în anii 1540 suita

episcopul Gheorghe Martinuzzi iar, mai târziu, ocazional, curtea cu pretenții regești a lui Ioan Sigismund și a principilor care l-au succedat până la mijlocul secolului al XVII-lea.

Palatul cu trei niveluri (pivniță, parter, etaj) a lui Gheorghe Martinuzzi⁸³ a fost ridicat pe un plan aproximativ dreptunghiular de 63x20 m, alipit zidului interior al primei incinte. Identificarea la fața locului a compartimentării originale a diferitelor niveluri este mult îngreunată de transformările efectuate în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea: de construcția scării interioare, amenajată în axul central al palatului, a coridorului lung de pe latura vestică a palatului luminat de un șir de ferestre, precum și de compartimentarea ulterioară și reboltirea parțială a sălilor palatului. În prima fază a construcțiilor, fațada exterioară, identică cu incinta vestică a cetății de aproape 4 m grosime, era străpunsă doar de metereze. Odată cu extinderea cetății spre vest, și ridicarea celei de-a doua incinte, s-a renunțat la rolul defensiv al clădirii, gurile de tragere de odinioară fiind lărgite și transformate în ferestre cel mai devreme în ultima treime a secolului al XVI-lea⁸⁴. Coridorul și fațada vestică, ritmată azi cu ferestre de factură romantică au fost amenajate în jurul anilor 1872-1874, se pare, chiar în grosimea zidului original prin întredeschiderea cazematelor⁸⁵.

Pivnița boltită se întinde sub întreaga suprafață a palatului. La parterul și la etajul palatului episcopal au fost consemnate încăperi mai mici dispuse pe două rânduri ce flancau câte două săli mari (figg. 1, 2). În perioada lui Mihail Apafi I mai vechiul palat episcopal găzduia oficialii importanți ai domeniului, cum erau intendentul curții princiare sau provizorul cetății. La parter era și magazia de alimente. Bolțile în cruce fără ogive ale acestora se sprijină pe dublouri care coboară pe un stâlp masiv central și pe zidurile laterale ale încăperii. Capela din capătul nordic al palatului era accesibilă direct din curtea interioară. O scară de onoare construită din piatră și decorată cu baluștri renascentiști, amplasată pe fațada principală a palatului, pornea din dreptul camerei intendentului cetății și urca spre sălile reprezentative ale palatului episcopal.

⁸³ Pentru descrierea detaliată a încăperilor palatului episcopal din 1687 vezi: MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15–89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp. 43-59, 64-67, 78-80; K. Kovács, „A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája”, în I. Feld - S. Somorjay (red.), *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére*, Budapest 2008, pp. 75-90.

⁸⁴ Inventarul din 1687 menționează deja ferestre spre vest: MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15–89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp. 55-57, 64-65.

⁸⁵ J. Lechner, *op. cit.*, p. 14; K. Szongott - K. Vajna - J. Hodorean, *op. cit.*, p. 25.

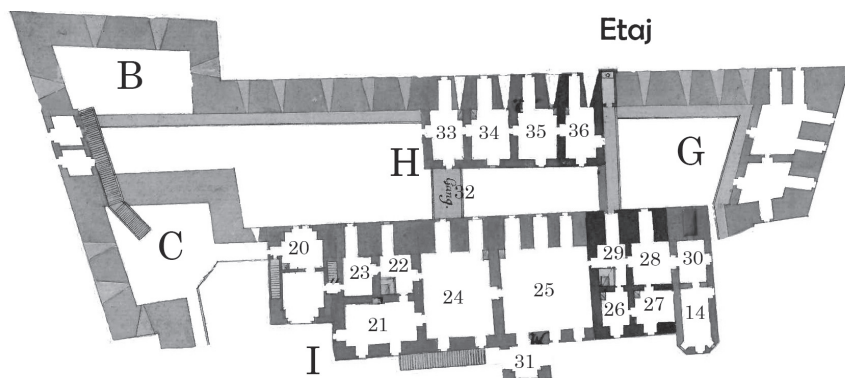


Fig. 2. Planul cetății de la Gherla (detaliu reprezentând partea vestică a ansamblului cu cele două palate). Funcția și denumirea locațiilor de la etaj în secolul al XVII-lea, marcate pe planul din secolul al XVIII-lea: B. Bastionul Ciunt; C. Bastionul Pustiu; G. Bastionul Dejului; H. Palatul Rákóczi; I. Palatul Martinuzzi; 14. Capela; 20. Fostele camere ale pârcălabilor; 21. Camera principilor; 22. Bucătăria episcopală (princiară); 23. Cameră neboltită; 24. Sufragerie, sala audiențelor; 25. Sala mare; 26-28. Încăperi boltite; 29. Antecameră; 30. Oratoriu; 31. Balcon boltit; 32. Galerie suspendată, „foișorul audiențelor”; 33-34. Camerele principelui; 35. Camera principesei; 36. Camera fetelor din anturajul principesei.

Inventarul din 1687 oferă descrierea turnului scărilor, veduta lui Visconti fiind singura reprezentare care documentează vag și imaginea acestuia: construcția înaltă se sprijinea pe arcade mari și la etaj lua forma unui balcon cu ferestre largi spre curtea interioară a cetății și care era încoronat de un atic crenelat⁸⁶. La capătul scărilor cu baluștri, intrarea în balconul menționat era marcată de placa comemorativă din piatră, decorată cu blazonul lui Cristorfor Báthory (1577), amintită mai sus. Acest balcon boltit preceda sala mare a palatului (*gyalogok udvarló palotája*) din axul de mijloc al etajului. Încăperea tăvănită cu grinzi comunica cu sufrageria (sala audiențelor) spre sud, printr-o ușă pictată în ancadrament din piatră. Se pare că în 1687 doar bolțile pictate în nuanțe de albastru mai conservau ceva din decorația fastuoasă a sălii reprezentative de odinioară. Camera boltită de pe colțul sud-estic al etajului, servea drept dormitor (?) principilor în perioada premergătoare construcției palatului Rákóczi. Camera boltită deasupra navei capelei fusese probabil concepută de la bun început ca oratoriu, din moment ce avea o fereastră spre corul bisericii, deasupra arcului de triumf⁸⁷. Capela mică a palatului episcopal urma, în arhitectura sa, tradiția construcțiilor medievale de acest gen, cu

⁸⁶ MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15–89; copie în Academia Românie, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp. 50-51.

⁸⁷ Ivi, pp. 43-44; K. Szongott - K. Vajna - J. Hodorean, *op. cit.*, p. 17.

proporții zvelte, ferestre bifore înalte și înguste, bolți în cruce pe ogive în navă. Ancadramentele renaștentiste ale deschiderilor și al arcului de triumf conviețuiau perfect cu detaliile descrise.

Palatul de dimensiuni mai reduse din curtea exterioară a cetății, construit de Gheorghe Rákóczi al II-lea la mijlocul secolului al XVII-lea, avea trei niveluri (parter, mezanin, etaj) formate din camere dispuse în anfiladă (figg. 1, 2)⁸⁸. Planurile istorice ale palatului confirmă faptul că acesta nu avea beciuri. Depozitul cel mare, boltit și podit, aflat la parterul palatului, fusese compartimentat doar ulterior, în secolul al XVIII-lea, încăperile astfel obținute servind drept brutărie, locuință pentru brutar și magazie de alimente. Cele patru încăperi scunde, neboltite de la mezanin comunicau prin galeria de lemn suspendată a incintei vestice. Etajul palatului, unde erau amenajate inițial patru camere boltite, destinate principelui și familiei sale, era accesibil fie prin foișorul suspendat dinspre Bastionul Dejului, fie dinspre sala audiențelor a palatului Martinuzzi prin galeria suspendată (*transitorium*) acoperită cu șindrilă. Autorii conscripției din 1687 au remarcat căminele frumoase de teracotă, smălțuite, colorate, clădite pe baze din piatră sculptată și încoronate cu cahle perforate. Ușile din lemn, pictate și ele, completau policromia acestor încăperi. Doar pe perioada șederii principelui fuseseră atârinate pe făgașurile montate pe pereți textilele/covoarele împreună cu piesele mai de preț ale mobilierului care îl urmau pe principe în deplasările sale.

Pe lângă cele două palate descrise, inventarele semnaleză o serie de clădiri cu etaj, acoperite cu șindrilă, în curtea exterioară a cetății precum și pe laturile nordică⁸⁹, estică⁹⁰ și sudică⁹¹ ale cetății interioare: anexe gospodărești, clădiri cu destinație defensivă, ateliere și locuințe ale slujbașilor domeniului sau ai membrilor garnizoanei. Galerii de apărare suspendate, construite din lemn, care înconjurau întreg perimetrul incintei, asigurau circulația rapidă între diferitele puncte ale inelului defensiv. De asemenea, asigurau accesul spre

⁸⁸ Descrierea detaliată încăperilor palatului Rákóczi din 1687: MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15–89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp. 31, 60–63, 80, 84.

⁸⁹ Ivi, *Gyulafehérvári Káptalan Levéltára, Centuria Extraordinaria*, EE nr. 12, 1–6., p. 2; EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15–89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp. 36–43, 67–69; G. V. Rusu, *O mărturie documentară...*, cit., p. 6.

⁹⁰ G. V. Rusu, *O mărturie documentară...*, cit., pp. 5–6, 10–12, 14; MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15–89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp. 34–35, 72–73.

⁹¹ G. V. Rusu, *O mărturie documentară...*, cit., p. 5; MOL EFL, 12½ szek., Fasc. 1 A., f. 15–89; copie în Academia României, Filiala Cluj-Napoca, Fototeca cota: F 213, pp. 34, 74.

platformele pentru tunuri și spre pozițiile de veghe amenajate din loc în loc pe incintă.

Concluzii. Planul patrater, apropiat de pătrat, prevăzut cu câte un bastion pe fiecare dintre colțuri, materializat pe teritoriul Transilvaniei pentru prima dată la Gherla, reprezenta o schemă îndrăgită în arhitectura militară a vremii. Această formă deriva din teoria și practica arhitecturii Renașterii italiene. Construcțiile cetății începute în jurul anului 1539, probabil sub conducerea lui Domenico da Bologna, se numără printre cele mai vechi exemple de acest gen și din Bazinul Carpatic. Ceva mai vechi sunt fortificațiile ridicate la Patak (Sárospatak, Ungaria), din dispoziția lui Petru Perényi și cu presupusa colaborare a arhitecților Alessandro da Vedano și Bonifazius Wolgemueth, care datează din perioada 1534-1542. Acestea constau dintr-o incintă urbană de plan neregulat dotată cu bastioane mici (cu fețele mai mici de 10 m), turnuri dreptunghiulare precum și un turn cilindric, respectiv dintr-o cetate interioară flancată de bastionașe și de turnul locuință mai vechi⁹². Se presupune că același Petru Perényi, iar ulterior fiul său, Gabriel ar fi patronat și construcția cetății pătrate, flancată de câte un bastion mic pe fiecare dintre colțuri de la Ónod⁹³. În contrast cu aceste fortificații din Ungaria, cetatea de la Gherla este semnificativă, pentru că a fost construită din temelii, conform unei concepții unitare, bazată pe criteriile moderne de fortificație; în același timp este un complex arhitectural renescentist bine datat, grație în primul rând multiplelor epigrafe din preajma anului 1540. Construcția de la Gherla a anticipat de asemenea și apariția marilor tratate de arhitectură renescentistă italiene ale Cinquecento-ului. Astfel, spre exemplu, tratatul lui Pietro Cattaneo, considerat a fi cea mai complexă tratare teoretică a principiilor arhitecturii urbanistice și militare ale secolului al XVI-lea, a apărut abia în 1554⁹⁴, în paralel cu tratatul lui Battista Bonadio de Zanchi. Izvoarele nu oferă indicii pentru identificarea modelului care a stat la baza proiectului cetății transilvănene. Autorul planului, activ în Austria deja din preajma anului 1530, a fost influențat probabil de construcții și manuscrise realizate în Italia în primele trei decenii ale secolului⁹⁵.

⁹² M. Détshy, *Sárospatak*, Budapest 1970, pp. 6-10; Idem, *Adalékok Perényi Péter sárospataki várépítkezéseinek és mestereinek kérdéséhez*, în „*Ars Hungarica*”, 1987, nr. 2, pp. 124-132L. Gerő, *Magyar várak*, Budapest 1968, pp. 46-49; G. Domokos, *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*, Budapest 2000, p. 26; *Pannon Enciklopédia. A magyar építészet története kitekintéssel a Kárpát-Medence egészére*, Z. Deák (red.), Budapest 2009, pp. 174-175.

⁹³ L. Gerő, *Magyarországi várépítészet*, Budapest 1955, p. 278; *Pannon Enciklopédia...*, cit., p. 178.

⁹⁴ G. Hajnóczy, *Az ideális város a reneszánszban*, Budapest 1994, p. 115.

⁹⁵ În acest context amintim proiectul lui Giuliano da Sangallo, reprezentând o cetate pătrată cu bastioane (între 1503-1507), sau schițele lui Antonio da Sangallo c. T (1530-1546)

Cetățile bastionare patrulare, ridicate în Italia în prima jumătate a secolului al XVI-lea, au constituit probabil exemple mai clare pentru arhitectul de la Gherla. Printre acestea amintim fortificațiile ridicate conform proiectelor și sub conducerea fraților Giuliano și Antonio (c. B.) da Sangallo: citadela de la Sansepolcro, proiectată în 1500 și ridicată între 1502-1503; cetatea de la Nettuno (1501-1503); citadela din Pisa (1509-1518) având chiar o lucrare înaintată pentru asigurarea podului de peste Arno; „Fortezza Vecchia” de la Livorno (1519-1533)⁹⁶. Un șir de fortificații bastionare patrulare s-au construit în anii 1530 și în Regatul Neapole, cele mai impresionante fiind Bari⁹⁷, L’Aquila⁹⁸ și Barletta⁹⁹. În același an ca și cetatea de la Gherla (1539) a debutat și construcția fortificației Sfânta Barbara de la Pistoia, respectiv edificarea cetății patrulare de la Palermo („Castello a mare”)¹⁰⁰.

Îmbinarea funcției militare cu cea de reședință reprezentativă princiară temporară își avea rădăcinile tot în arhitectura Renașterii italiene. Printre primele materializări în Peninsulă amintim „Cascina” lui Lorenzo de’ Medici din Poggio a Caiano, construită în ultima treime a secolului al XV-lea¹⁰¹. Este sugestivă din acest punct de vedere și denumirea lui Sebastiano Serlio pentru construcțiile de acest gen: «casa del principe illustre di modo di fortezza»¹⁰².

Construcția de la Gherla a fost urmată în Transilvania de fortificațiile bastionare patrulare de la Beclean, Odorheiu Secuiesc, Leț-Vârhegy, Șimleu Silvaniei. Nu poate fi identificată însă descendența clară a celor din urmă,

reprezentând incinte bastionare triunghiulare, pătrate și pentagonale. J. Balogh, „Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink”, în G. Galavics (red.), *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*, Budapest 1975, , p. 58, il. 4, 54; A. Fara, *La città da guerra*, Torino 1993, p. 28, il. 10.

⁹⁶ A. Fara, *op. cit.*, pp. 28-31, il. 13, 16-17, 19, 22-23; M. Viganò, „Die entwicklung historischer Zitadell-Bauten in Italien vom 16. bis zum 19. Jahrhundert”, în H.-R. Naumann (coord.), *Erhalt und Nutzung historischer Zitadellen*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2002, pp. 11-30: 13, 17, 27.

⁹⁷ Construcția a debutat în preajma anului 1524., M. Viganò, *op. cit.*, p. 13, 27.

⁹⁸ Început în 1534 conform proiectului lui Pyrrus Aloisius Scrivà. L. Cangemi, *Il castello dell’Aquila: la storia, la costruzione*, în A. Marino (red.), *Fortezze d’Europa. Forme, professioni e mestieri dell’architettura difensiva in Europa e nel Mediterraneo spagnolo*, Roma 2003, p. 244; M. Viganò, *op. cit.*, pp. 14, 27.

⁹⁹ Adaptată principiilor tehnicii moderne de fortificare începând cu anul 1532. M. Viganò, *op. cit.*, p. 14.

¹⁰⁰ *Ivi*, pp. 13, 27; G. C. Romby, „«Munita Thuscia». I cantieri della difesa nello stato mediceo del ‘500”, în A. Marino (red.), *op. cit.*, pp. 143-146.

¹⁰¹ Construcția nu s-a păstrat în această formă originală. J. Balogh, „Olasz tervrajzok és...”, *cit.*, p. 58, il. 3.

¹⁰² *Ivi*, p. 70; S. Serlio, *L’architettura. I libri I-VII e Extraordinario nelle prime edizioni*, vol. I-II, a cura di Francesco Paolo Fiore, Milano 2001, Libro sesto.

pornind din cetatea Gherlei, cum nu poate fi sesizată nici vreo evoluție în timp a planului sau a elementelor de fortificație a cetăților menționate. Astfel fiecare dintre ele prezintă aceleași neajunsuri caracteristice sistemului bastionar de tip italian vechi: bastioane prea mici combinate cu curține prea lungi, amplasarea porții în vecinătate unui bastion, lipsa lucrărilor avansate, cu excepția șanțului de apărare.

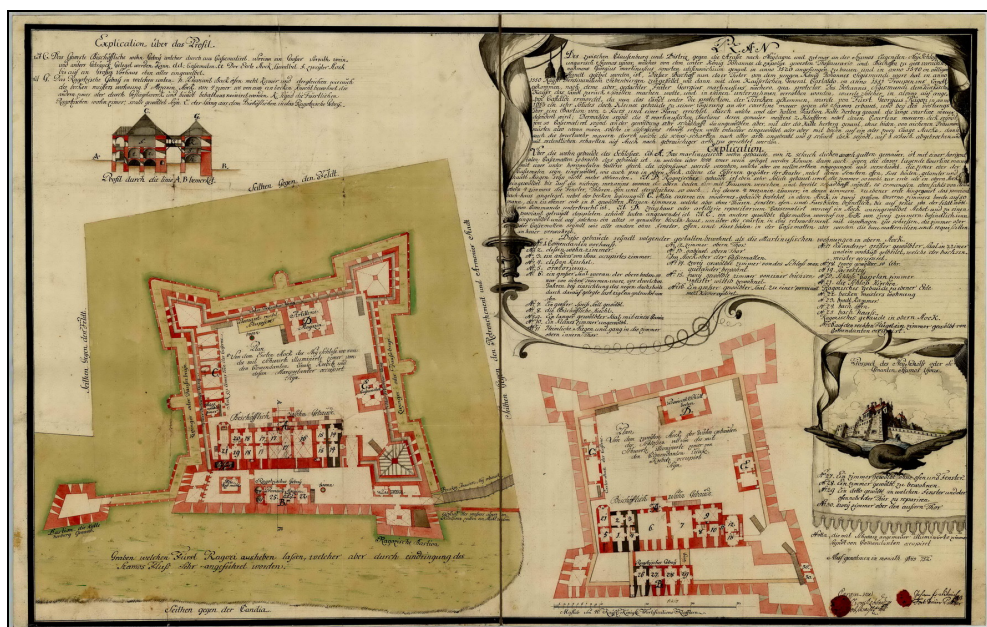
* **P. Kovács Klára** – istoric de artă, cercetătoare (Federația Universitară Maghiară din Cluj-Napoca), absolventă a Facultății de Istorie și Filosofie, Secția Istoria artei din cadrul Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca (2003) și a masteratului din cadrul aceleiași facultăți (2004). Obține titlul de doctor în istorie în 2010, în urma susținerii disertației cu titlul *Cetatea din Gherla. Răspândirea fortificației în sistem bastionar italian în Transilvania*, coordonată de prof. univ. dr. Nicolae Sabău. Teza plasează în centrul preocupărilor fortificațiile în sistem bastionar din Transilvania construite în secolul al XVI-lea: fortificațiile de la Gherla, Beclean, Leț-Várhegy, Odorheiu Secuiesc, Oradea, Șimleu Silvaniei, incinta Sibiului și Cetățuia Brașovului. În paralel cu evoluția arhitecturii militare în zonă, s-a urmărit și ilustrarea evoluției stilului renascentist prin analiza unor detalii plastice semnificative, provenind din fortificațiile bastionare ale vremii.

ILUSTRĂȚII



Planul cetății și al orașului. 1750.

(Magyar Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (Institutul și Muzeul de Istorie Militară al Ungariei, Budapesta), Colecția de Hărți, G 1 h 3863)



Relevueul cetății: planul parterului, planul etajului, secțiunea palatelor și o vedută dinspre sud-vest. 1752 ([P.] KOVÁCS 2005)



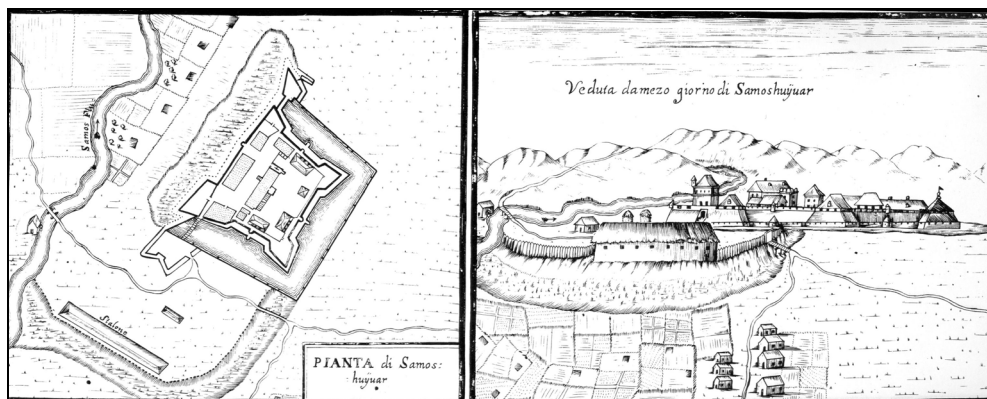
Poarta interioară a cetății 1542 (KOVÁCS 2003, il. 69)



Inscripția episcopului Gheorghe Martinuzzi din cetate, 1540



Inscripția și blazonul lui Paul Bánk din cetate, 1540



*Planul cetății și împrejurimile acesteia; veduta cetății dinspre sud.
Giovanni Morando Visconti, 1699*



*Sală boltită la parterul palatului Martinuzzi,
magazia de alimente de odinioară, între 1539-1551*



Fațada capelei Martinuzzi dinspre sud, către 1551



Fereastră pe absida capelei Martinuzzi, către 1551



Capela Martinuzzi azi

RECENZII / RECENSIONI

STEFANO SANTORO
L'ITALIA E L'EUROPA ORIENTALE. DIPLOMAZIA
CULTURALE E PROPAGANDA 1918-1943
(FrancoAngeli, Milano 2005)

ION CÂRJA

Lucrarea de față oferă o incursiune abundant documentată în istoria raporturilor politico-diplomatice și culturale dintre Italia și țările Europei răsăritene, într-un interval de timp delimitat de sfârșitul primului război mondial și mijlocul celui următor. Cartea este, după propria mărturisire a autorului, varianta reelaborată a tezei sale de doctorat, prezentată la Universitatea din Trieste, la capătul unei perioade de cercetare pe durata căreia Stefano Santoro a investigat alături de arhive și biblioteci italiene, și pe cele din Franța și Statele Unite. Suntem în fața unei excelente demonstrații științifice asupra felului în care cultura, chiar și în ipostazele sale cele mai puțin expuse, la prima vedere, instrumentalizării politice, poate fi integrată în strategiile elaborate de State pentru a-și promova interesele în zona relațiilor internaționale.

Conținutul se deschide cu o prezentare scrisă de profesorul Marco Palla, un prieten și sprijinitor constant al autorului, în care este evaluată politica italiană în Europa central-răsăriteană a perioadei interbelice din perspectiva mutațiilor recente, de început de secol XXI, când această regiune a continentului a cunoscut, în mare parte, procesul de integrare în structurile europene. Urmează o notă a autorului cu precizări punctuale despre coordonatele tehnice, pentru a le spune astfel, ale cercetării făcute, în care sunt enumerate succint fondurile arhivistice consultate, de la arhivele școlilor italiene din străinătate, patronate de Ministerul italian de Externe, continuând cu arhiva Direcției generale pentru propagandă, conservată la Arhiva Centrală a Statului italian, până la documente din arhivele Departamentului de Stat al Statelor Unite ale Americii. Această notă introductivă permite cititorului să

evalueze rapid, încă de la început, cantitatea de material inedit introdusă în circuitul științific de către autorul acestor lucrări. Structura cărții continuă cu lista abrevierilor și apoi cu o introducere care trasează cadrul general în care s-a mișcat diplomația italiană între cele două războaie mondiale, demers care continuă în parte și în cuprinsul primului capitol („Marile puteri și Europa răsăriteană până la primul război mondial”).

Capitolul al doilea, „Politica de putere și pătrunderea culturală italiană în noua Europă”, tratează aspecte ca: începuturile prezenței culturale ale Italiei în străinătate, intelectualii ruși din Italia între unionism și diplomație, organizarea propagandei culturale, pătrunderea politică și culturală italiană în anii '20. În capitolul următor, Santoro încadrează tema cărții sale în contextul epocii, care era unul concurențial, vorbind despre expansiunea și politicile culturale desfășurate în anii interbelici de către Franța, Germania și Marea Britanie pe direcția Europei orientale. Capitolul patru, „Diplomația culturală în anii '20”, este unul dintre cele mai consistente, în cuprinsul său prezentându-se sub forma unor adevărate micromonografii, desfășurarea concretă a diplomației culturale italiene, la concurență cu a altor puteri occidentale (Franța), în Cehoslovacia, Ungaria, România, Bulgaria, Albania, Iugoslavia, Grecia, Polonia, țările baltice și Finlanda. Autorul prezintă atât modul în care se instituționalizează difuzarea culturii italiene în aceste țări, prin institute, publicații, conferințe și cursuri de limbă, cultură și civilizație, artă, cât și maniera în care aceste State reușesc la rândul lor să se facă reprezentate în Italia (la Roma, cu deosebire), prin instituții specifice, așa cum au fost Școala română din Roma sau Casa Iorga de la Veneția, sau Institutul Fraknoi și Academia Ungariei din Cetatea Eternă. Un merit al acestui capitol constă în abordarea diplomației culturale în context, în strânsă legătură așadar cu factorul politic și cu rațiunea de Stat, care au influențat de la caz la caz natura raporturilor culturale ale Italiei cu țările Europei răsăritene.

Cartea continuă cu un alt capitol de prezentare a cadrului general în care s-a mișcat diplomația și propaganda culturală italiană în Europa orientală, de-a lungul anilor '30 ai perioadei interbelice, după care avem din nou un capitol dens și consistent, „Diplomația culturală și propaganda în anii treizeci”. Santoro tratează și de această dată strategiile culturale ale Italiei în strânsă legătură cu factorul politic și cu mersul relațiilor bilaterale oficiale între State. Se regăsesc în cuprinsul acestui capitol, aspecte precum: revizionismul unor State central-europene (Ungaria), România între fascism și Mica Înțelegere, diplomația culturală franceză și italiană în Cehoslovacia până la dezmembrarea acesteia în 1938-1939, orientarea politică și culturală a Bulgariei și a Iugoslaviei în relațiile internaționale interbelice, miturile Italiei în Albania,

Veneția și Scanderbeg, Grecia lui Metaxas, Polonia ca protector al civilizației Romei în nord, între Austria și Germania, fascinația exercitată de corporatismul italian în țările baltice. Diplomația culturală se dovedește a fi expusă acum, mai mult decât în deceniul anterior, presiunii factorului politic. La nivelul României, diplomația culturală italiană a fost deosebit de activă, în pofida intereselor diferite, ale orientărilor divergente asumate de cele două țări în relațiile internaționale.

Același tablou complex al raporturilor politico-diplomatice și culturale dintre marile puteri europene și țările Europei centrale și răsăritene, devenit și mai complicat și mai plin de divergențe odată cu izbucnirea celei de a doua conflagrații mondiale, este tratat în capitolul șapte al lucrării. Organismele care gestionau propaganda culturală a Italiei în străinătate cunoscuseră deja transformări în deceniul patru, în sensul în care Ministerul Presei și al Propagandei a devenit în 1937 Ministerul Culturii populare, condus de Dino Alfieri. Perioada războiului a însemnat și pentru instituțiile italiene care lucrau în Europa răsăriteană pe domeniul diplomației culturale o perioadă de criză, care a implicat reorganizări, regândirea activității acestora într-un context tot mai dificil caracterizat prin preeminența propagandei culturale germane. Stefano Santoro reconstituie și în acest capitol situația specifică a promovării culturii italiene în țările central-sud-est europene, la care s-a referit și în capitolele precedente. Concluzia lucrării reia în sinteză ideile principale tratate în detaliu pe parcursul celor șapte capitole anterioare. Rezultă astfel, că pe durata celor două decenii interbelice și mai ales pe măsură ce evenimentele se vor precipita spre izbucnirea celei de-a doua conflagrații mondiale, prezența culturală italiană în Europa central-orientală este tot mai confiscată și mai instrumentalizată de politică și de ideologie, ajungând să fie redusă aproape la rolul de simplă anexă și unealtă a propagandei. În același timp, concluziile pun din nou în evidență maniera diferențiată, dusă până la cinism, în care diplomația culturală a Italiei s-a folosit de marile mituri ale culturii europene ce-i stăteau la îndemână, în raporturile cu țările din Europa centrală și orientală. Astfel, printre miturile culturale cel mai puternic instrumentalizate s-a dovedit a fi cel al „latinității”, de care artizanii diplomației italiene s-au folosit cu succes și în România și în Ungaria de pildă, pentru a cita două țări cu divergențe la nivelul raporturilor bilaterale. Puterea de impact a mitului „latinității” și a „romanității” printre elitele culturale sud-est europene, a fost speculat la maximum de aparatul de propagandă al Italiei fasciste. Falimentul diplomației culturale italiene în anii interbelici nu se datorează caracterului său inadecvat, spune autorul, deoarece se poate vorbi de un real succes al acestei diplomații în Europa central-răsăriteană a anilor '30, ci falimentului politicii generale duse

de Italia în direcția acestei părți a continentului, pe plan politic, economic și militar.

Stefano Santoro a realizat o reconstituire de istorie politico-diplomatică și de istoria relațiilor culturale interbelice reușită, bine documentată, convingătoare. Impresionează vastitatea documentării, atât arhivistice cât și bibliografice, pe care se sprijină lucrarea, în acest punct constând unul din meritele sale incontestabile, acela de a oferi o panoramă sintetică a raporturilor culturale desfășurate de Italia cu țările Europei central-sud-estice în perioada interbelică. Acestui efort de sinteză a unei informații de mare diversitate, care foarte probabil a făcut dificilă pentru autor aprofundarea temeinică a istoriei interbelice a fiecăreia dintre țările tratate, i se datorează și unele erori, ca de pildă în subcapitolul trei al capitolului patru al lucrării, în care discută raporturile Italiei cu țara latină de la Dunăre, România, Santoro afirmă că Iorga a criticat politica externă a coaliției liberal-țărăniste conduse de Ionel Brătianu în perioada 1922-1926; este binecunoscut faptul că, în perioada menționată, la putere în România se afla numai Partidul Național Liberal, sunt anii „marii guvernări liberale”, iar Partidul Național-Țărănesc a luat ființă abia la finalul acestei perioade, în 1926, prin fuziunea Partidului Național Român condus de Iuliu Maniu cu Partidul Țărănesc din Vechiu Regat, prezidat de Ion Mihalache.

Lucrarea semnată de Stefano Santoro este, în pofida unor deficiențe de detaliu, o reușită științifică meritorie, care ar putea constitui în opinia noastră, un model pentru o eventuală tentativă a istoriografiei românești de a produce o reconstituire sintetică a relațiilor culturale româno-italiene din perioada interbelică.

AFİŞE / LOCANDINE

UNIVERSITATEA "BABEȘ-BOLYAI" CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
INSTITUTUL ITALO-ROMÂN DE STUDII ISTORICE



INSTITUTUL ITALO-ROMÂN
DE STUDII ISTORICE

Anunță conferința

*Ideea despre Europa între Evul Mediu
și epoca integrării*

Prezintă:

Dr. Giordano Altarozzi

**Întâlnirea va avea loc joi 9 martie 2009, orele 18,
sala Virgil Vătășianu, strada Universității 7-9**

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
INSTITUTUL ITALO-ROMÂN DE STUDII ISTORICE

în colaborare cu

Institutul de Istorie Națională

ITALIA ȘI ROMÂNIA
ÎN JURUL ANULUI 1859

Zi de studiu a Institutului Italo-Român de Studii Istorice

Vineri, 29 mai 2009

Sala Regele Ferdinand I
Orele 10

Strada Napoca, 11

PARTICIPANȚI:

Antonello BIAGINI, Universitatea La Sapienza din Roma
Nicolae BOCȘAN, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
Pasquale FORNARO, Universitatea din Messina
Cornel SIGMIREAN, Universitatea Petru Maior, Târgu Mureș
Petru Liviu ZĂPĂRȚAN, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
Giordano ALTAROZZI, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
Ion CÂRJA, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
Horațiu BODALE, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca



Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
Facultatea de Istorie și Filosofie



Institutul Italo-Român de Studii Istorice

Italia și România în jurul anului 1859

Zi de studiu a Institutului Italo-Român de Studii Istorice

În colaborare cu:

Institutul de Istorie Națională

Secretariat:
Ioana Măndrescu,
Institutul Italo-Român de Studii Istorice (institutitalo-romano@hotmail.com)
Tel.: 0264 405.300 - 5457
Coordonat de:
Giordano Altarozzi (g.altarozzi@tin.it)

Cluj-Napoca
29 mai 2009

Sala Regele Ferdinand I
Strada Napoca, 11

Orele 10.00

Mesaje de salut:

Alexander Baumgarten, Cancelarul Facultății de Istorie și Filosofie
Gheorghe Măndrescu, Directorul Institutului Italo-Român de Studii Istorice

Introducere:

Antonello Biagini, *Sistemul european în anii 1850*

Orele 10.45

Moderator: Gheorghe Măndrescu

Giordano Altarozzi, *Italia și Uniunea Principatelor dunărene*
Horațiu Bodale, *Giovanele Vezzezi Ruscalla și afirmarea identității naționale românești în context european*

Orele 11.45

Coffee Break

Orele 12.00

Ion Cârja, *Constituirea statului național român în viziunea istoriografiei italiene a secolului XX*

Orele 12.30

Dezbateri și concluzii

Orele 13.00

Pauză

Orele 15.00

Moderator: Giordano Altarozzi

Nicolae Bocșan, *Uniunea Principatelor și Transilvania*
Cornel Sigmirean, *Studentii din Transilvania în Italia la mijlocul secolului al XIX-lea*

Orele 16.00

Coffee Break

Orele 16.15

Pasquale Fornaro, *Dificila căutare a unei înțelegeri strategice între italieni, maghiari și români în anii 1859-1863*
Petru Liviu Zăpărtan, *Diplomația europeană în anul 1866*

Orele 17.15

Dezbateri și concluzii



Universitatea
BABEȘ-BOLYAI

FACULTATEA
DE ISTORIE
ȘI FILOSOFIE

INSTITUTUL
ITALO-ROMÂN
DE STUDII

CARTEL
ALFA

anunță conferința

Prof. ANDREA CIAMPANI
(Universitatea LUMSA din Roma)

**Evoluția sindicalismului european după
al doilea război mondial.**

urmată de prezentarea revistei:

**“Sindacalismo. Rivista di studi sulla
rappresentanza del lavoro nella società globale”**

**Marti 22 septembrie 2009, orele 17.00,
în Sala Ferdinand, str. Napoca, nr. 11.**

SUMAR / SOMMARIO

Institutul de Studii Italo-Român în anul 2009.....	5
L'Istituto di Studi Italo-Romeno nell'anno 2009.....	7
Raport de autoevaluare.....	9
Raport de evaluare privind Institutul Italo-Român de Studii Istorice	21
Procesul verbal la reuniunea Consiliului Științific din 28 mai 2009	23
Verbale della riunione del Consiglio Scientifico del 28 maggio 2009	25
Protocol de colaborare între Facultatea de Științe și Litere, Universitatea „Petru Maior” din Târgu Mureș și Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității Babeș Bolyai din Cluj-Napoca respectiv Institutul de Studii Italo- Român din Cluj-Napoca	27

STUDII / STUDI

Gheorghe Mândrescu	
Evocare Dumitru Cârstocea / In ricordo di Dumitru Cârstocea.....	31
Dumitru Cârstocea	
Alexandru Marcu italianista / Alexandru Marcu italienistul	43
Dumitru Cârstocea	
Riviste romene di italianistica / Reviste românești de italianistică.....	67
Ștefania Otilia Damian	
Letteratura italiana e arti figurative: il segno e il gesto in <i>Il cavaliere e la morte</i> di Sciascia / Literatura italiană și artele figurative: semnul și gestul în <i>Cavalerul și moartea</i> de Sciascia	97
Pasquale Fornaro	
Cavour, i Principati Danubiani e la difficile ricerca di un'intesa strategica tra italiani, romeni e magiari / Cavour, Principatele dunărene și căutarea dificilă a unei înțelegeri strategice între italieni, români și maghiari	115

Alina Dorojan

Il contributo dell'emigrazione italiana alla modernizzazione della Romania (1850-1881) / Contribuția emigrației italiene la modernizarea României (1850-1881)	143
---	-----

ÎNTÂLNIRI-DEZBATERE / INCONTRI-DIBATTITO

Giordano Altarozzi

Ideea despre Europa de la antichitate la epoca integrării / L'idea d'Europa dall'antichità all'epoca dell'integrazione	157
---	-----

Andrea Ciampani

Reprezentanța muncitorilor în construcția Europei sociale (1950-1974) / La rappresentanza dei lavoratori nelle fondamenta dell'Europa sociale (1950-1974)	177
---	-----

DOCTORATE / DOTTORATI

P. Kovács Klára

Cetatea din Gherla. Fortificația și centrul domeniului princiar între 1539-1687 / La fortezza di Gherla. La fortificazione e il centro del dominio principesco tra 1539-1687	199
--	-----

RECENZII / RECENSIONI

Ion Cârja

Stefano Santoro, <i>L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918-1943</i> , FrancoAngeli, Milano 2005	233
--	-----

AFIȘE / LOCANDINE



ISSN-L: 1841-012X